

AKADEEMIA

21. AASTAKÄIK

2009

NUMBER 3

Tegelikkus, mida me loome	Raivo Palmaru
Humanism ja kristlus	Rudolf Bultmann
Tulekahju geograafiline kujutamine	S. Tint, H. Sooväli
Normaalkoolid	Edgar Krull
Inimese täiustamine	Kurmo Konsa
Enesetapja ebaviisakus	Carlos Vitale
Tühiku erinevad ilmumised	Aune Ainson
Hirmusemiootika ja vene kultuuri tüpologia	Mihhail Lotman
Arvustused	Olavi Arens, Toivo Raun
Väitlus	Toomas Kiho, Jüri Talvet

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalialia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialialia }
naturalialia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80, 50002
Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

Fax: 7441975

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

© AKADEEMIA 2009

Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda.

Trükiarv 2630.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

21. AASTAKÄIK 2009 NUMBER 3 (240)

- Tegelikkus, mida me loome
Raivo Palmaru 459
- Humanism ja kristlus
Rudolf Bultmann 482
Tõlkinud Jaan Lahe
- Tulekahju geograafiline kujutamine Petseri näitel
Sander Tint, Helen Sooväli 498
- Normaalkoolid — kas anakronism või õpetajakoolituse
tulevik?
Edgar Krull 524
- Inimese täiustamine — homunkulusest küborgideni
Kurmo Konsa 549
- Enesetapja ebaviisakus: Valik miniatuure
Carlos Vitale 566
Tõlkinud Jüri Talvet
- Tühiku erinevad ilmutised*
Aune Ainson..... 573
- Arvustus:* Edzard Schaper. *Timukas*. (Eesti lugu 18.)
Saksa keelest tõlkinud Katrin Kaugver. Tallinn: Eesti
Päevaleht— Akadeemia, 2009. 574 lk.
Olavi Arens 603

Vaba Eesti rahva kaitsel. Mati Kröönström. *Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 311 lk.

Toivo Raun 611

Väitlus: Jüri Talvet. "Reis Türgimaale — kaudu Läti". — *Akadeemia*, 2009, nr 2, lk 388–398.

Toomas Kiho, Jüri Talvet ... 615

Abstracts

..... 622

Hirmusemiootika ja vene kultuuri tüpoloogia. III.

Glossofoobia vene kultuuris

Mihhail Lotman 631

Tõlkinud Kajar Pruul

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Illustratsioonid lk 481, 497, 523, 548, 572, 648:

FELIX RANDEL (JOHANSON) (1901–1977) kasutas pseudonüümi REDO, õppis 1916–1918 Penza kunstikoolis ning 1919–1921 "Pallas"; karikaturist ja maalikunstnik.

Joonistused on Mart Lepa erakogust.

* Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

TEGELIKKUS, MIDA ME LOOME

Raivo Palmaru

Hiljemalt 1991. aastal, Lahesõja ajal, tajus laiem avalikkus esimest korda julma selgusega, et meedia mitte ei peegelda, vaid konstrueerib tegelikkust. Tookord varises liitlasvägede hoopide all niihästi maailma suuruselt neljas armee kui ka uusajast pärit kujutus meediast. Nimelt leidis edasitungivatele vägedele järgnenud arvukas ajakirjanike armaada end ühtäkki üsna ebameeldivast olukorrast: avalikkuse huvi nõudis uudiseid, aga öelda ei olnud midagi, sest teave puudus. Sellest hoolimata olid maailma suuremate telejaamade tippreporterid iga natukese aja tagant otse-eeetris üheainsa sõnumiga: "Me ei tea midagi!" See pikalt ja erinevas sõnastuses korrutatud teade tõi esile meedia seni varjatud näo: oluline pole mitte sõnumite sisu, vaid nende pidev esitamine. Lahesõja meediakajastus näitas, et meedia esmane tegevuspõhimõte on enese säilitamine meediasõnumite ja seeläbi iseenda pideva taastootmise kaudu. Reaalsus kui selline ja sõnumite vastavus reaalsusele on sealjuures juba teisejärguline.

Teoreetikutele ei olnud see muidugi mingi avastus. Meedia konstruktiivsele küljele juhtis tähelepanu juba Walter Lippmann oma *Avalikus arvamuses* (Public Opinion, 1922). Lippmanni järgi on tegelikkus liiga keerukas selleks, et inimene suudaks seda täielikult haarata. Seepärast antakse tegelikkus edasi stereotüüpide abil. Lippmann kirjutab (1947: 354), et uudised ei peegelda tegelikkust, vaid on valikotsuste tulemus. Need otsused ei toetu mitte objektiivseile reegleile, vaid kokkuleppeile ning vahendavad stereotüüpseid väljavõtteid reaalsusest.

Chicago ülikooli Ameerika ajaloo professor ja hilisem Ameerika Ühendriikide Kongressi raamatukogu juhataja Daniel J. Boors-tin tõi 1961. aastal ilmunud raamatus *Imago: Ameerika pseudo-*

süüdmuste teejuht (The Image: A Guide to Pseudo-events in America) käibele pseudosüüdmuse mõiste. Ta kirjutas Ameerika esimesest sõnumilehest, mis hakkas ilmuma 1690. aastal Bostonis. Tollal lasus uudiste tekitamise vastutus Jumalal või pahategijal, ajakirjaniku asi oli "anda selgitust selliste tähelepanuväärsete asjade kohta, mis meieni on jõudnud" (Boorstin 1961: 7). Pärast graafilist revolutsiooni¹ siirdus aga uudiste tekitamise vastutus ajakirjanikele. Eriti pärast seda, kui lehed hakkasid ilmuma iga päev ja kui õhtulehtedest tehti kuni seitse väljaannet päevas, tekkis uudiste põud. Ööpäevases raadios ja televisioonis on uudiste puudus suuremgi. Säärases olukorras tekkisid pseudosüüdmused ehk näilised uudised. Pseudosüüdmused on Boorstini järgi sellised süüdmused, mis siis ei toimuks, kui meediat ei oleks.

Rohkem kui 20 aastat enne Lahesõda on kommunikatsiooni kui tegelikkuse konstrueerijat kirjeldanud ka radikaalse konstruktivismi üks rajajaid psühhoterapeut Paul Watzlawick. Selleks ajaks oli süsteemiteoorias toimunud nn autopoieetiline pööre ja Niklas Luhmann oli sõnastanud oma sotsiaalsete süsteemide teooria. Need jäid aga laiemale avalikkusele tundmatuks ja arutelud kulgesid vaid teadlaste kitsas ringis. Oma osa oli siin ka sellel, et neis uutest käsitustes ei suudetud teha meedia kohta piisavalt kaugele ulatuvaid järeldusi. Sestap jäädigi meediat ja kommunikatsiooni käsitlema nii, nagu seda aastakümneid oli tehtud — kartesiaanliku dualismi ning saatja ja vastuvõtja mudeli vaimus.

Eriti pärast 1991. aastat on aga sotsiaalteadustes juhtivaks käsituseks kujunenud konstruktivism ka kommunikatsiooni- ja meediauuringutes üha jõulisemalt asendamas realismi. Nii võime rääkida vanast ja uuest kommunikatsioonikäsitusest. Kuigi kumbki neist ei ole ühtne ega terviklik, on mõlema suundumuse sees olevatel käsitustel arvukalt ühisjooni, mis lubavad kõnelda kahest paradigmast. Seda sõna tarvitades ei pea me silmas mitte ainult traditsiooni ja mõtlemisviisi, vaid Thomas Kuhni eeskujul ka mingile teadlasterühmale omast arvamuste ja meetodite kompleksi ning "konkreetseid mõistatuselahendusi, mis võivad

¹Graafiliseks revolutsiooniks nimetas Boorstin suurt, ent vähest tähelepanu pälvinud tehnouuenduste sarja, mis muutis võimalikuks luua, säilitada ning levitada pilte ja hääli.

nende kasutamisel eeskujude või näidistena asendada eksplitsiitseid reegleid kui normaalteaduse ülejäänud mõistatuste lahendamise alust” (Kuhn 2003: 215–216).

Need kaks teoreetilist orientatsiooni määratlevad kommunikatsiooniteooria võtmemõisteid vägagi erinevalt. Traditsioonilise arusaama järgi on kommunikatsioon sõnumite või informatsiooni transport punktist *A* punkti *B*. Nüüdisaegne käsitus aga peab kommunikatsiooni interaktsiooni ergutajaks. Traditsioonilises käsituses peegeldavad sõnumid tegelikkust, nende tähendus on ühemõtteliselt ja objektiivselt antud. Tänapäevane arusaam seevastu peab sõnumeid mitmetähenduslikuks ja subjektiivselt konstrueerituks ning kinnitab, et sõnu tajudes loob või muudab vastuvõtja oma kujutlusi ja see määrab sõnade tähenduse. Tegelikuse peegeldamise nõue eeldab vaikimisi, et keel on informatsiooni transportimise vahend. Sõnad (märgid) tähistavad tegelikkuses juba olemasolevaid asju. Kui midagi öeldakse, siis järelikult on kellelgi vaja sõnum edasi anda. Siit naiivne usk, et “ajalehes ilmaasjata ei kirjutata” või “ma nägin oma silmaga televiisorist, järelikult ongi nii”. Nüüdisaegne arusaam seevastu peab keelt koostöövahendiks. Selles käsitluses on info edasiandmine samasugune metafoor nagu sõna andmine ja võtmine või oma sõnade tagasivõtmine. Ka ei ole suhtlusprotsess ühesuunaline ja keel ei kirjelda tegelikkust — vähemasti mitte sellisena, nagu see tegelikult on.

Järgnevalt silmitseme neid kahte lähenemisviisi süsteemiteooria ja konstruktivismi vaatevinklist pisut lähemalt, lootuses vähendada kommunikatsiooni ja meedia ümber tekkinud segadust ning suurendada aruka vaidluse võimalusi.

SAATJA-VASTUVÕTJA MUDEL

Läbi aegade on inimene püüdnud tehniliste riistade loogikat ja mehaanikat enesele üle kanda, jäljendades selleks oma aja masinate talitlust. Selle üks ilmekas näide on kommunikatsiooni saatja ja vastuvõtja mudel. See näeb ette, et üks inimene ütleb lause, näiteks “Pane uks kinni!”, teine inimene võtab “informatsiooni” vastu ja sulgeb ukse. Esimene ütles midagi, ta käskis. Teine võttis käsu vastu ja tegutses selle järgi. Siinses lihtsas näites tundub kom-

munikatsioon kulgevat vastavalt lineaarse kausaalsuse skeemile: saatja annab vastuvõtjale informatsiooni ja määrab sellega vastuvõtja käitumise. See suhe näib olevat deterministlik. Ühtlasi eeldab mudel, et informatsioon kantakse saatjalt üle vastuvõtjale.

Selle mudeli järgi mõjutavad kaks "objekti" — saatja ja vastuvõtja — teineteist. Seejuures on arusaam mõjutamisest puhtmehaaniline. Protsessis osalejad võivad kasutada ka mehaanilisi riistu, mis aitavad "informatsiooni" enam-vähem samamoodi "üle kanda", nagu omaaegsetes komöödiates aitasid kavalad mehaanilised seadeldised Zeusi lavale (*deus ex machina*). Selline arusaam kommunikatsioonist on pärit 1920.–1930. aastatest ning see tuleb psühholoogia stiimuli-reaktsiooni mudelist.

Arusaam kommunikatsiooni (või meedia) mõjust laenati loodusteaduselt — mõju käsitatakse põhjuse ja tagajärje seosena. Esialgu kujutati ette, et sõnumi saatmine on nagu süstimine: sõnum surutakse vastuvõtjasse ja sellel on soovitud mõju — inimesed tegutsevad sõnumi järgi. Niisugust käsitust nimetati süstlateooriaks. Meediumi vaadeldi ka stiimulikahurina, mille sihikule on vastuvõtja võetud. Kui talle saadakse pihta, s.t kui saadeti jõuab kohale, mõjutab see vastuvõtjat. Stiimuli-mõju mudeli järgi on vastuvõtja meedia ees relvitu. Ta istub nagu kinniseotult ning allub sundtoitmisele hoolikalt valitud ja ettevalmistatud stiimulitega. Sellist mõjukäsitust on nimetatud kommunikatsiooni kahuriteooriaks (Schramm, Roberts 1972: 8).

Laiemalt sai see arusaam tuntuks Harold Dwight Lasswelli viie küsimuse mudelina: "Kes ütleb kellele mida, mis kanali kaudu ja millise mõjuga?" Suhtlus on siin protsess, mis koosneb õigupoolest kahest põhisündmusest: info andmisest ja selle vastuvõtmisest. Suhtlus sünnib siis, kui saatja edastab vastuvõtjale sõnumi. Selleks on vaja ka transporditeed (kanalit) ja transpordivahendit (meediumi).

Lasswelli kuulus küsimus kõlas esimest korda 1939. aastal Rockefelleri kommunikatsiooniseminaris ning jõudis trükisõnasse peaaegu kümme aastat hiljem (Lasswell 1948: 37). Aga juba siis oli see kõike muud kui uus. Koguni 22 sajandit varem oli suhtlusprotsessi positsioonideks jaotanud ka Aristoteles, kes eristas oma retoorikakäsitluses saatjat (kõneleja), sõnumit (kõne) ja vastuvõtjat (kuulaja, publik). Mõlemal juhul vaadeldakse keerukat

ja mitmel tasandil kulgevat dünaamilist protsessi nagu liikumatut asja, nagu kivimit või surnukeha, mida saab lauale panna ja tükki-tükilt uurida. Ka suhtluse mõju (*with what effect*) üritas Lasswell seletada monokausaalselt — mõjutaja on saatja poolt teele saadetud sõnum. Selline lihtne saatja-vastuvõtja mudel valitseb tänapäevani meie kujutlust suhtlusest.

Ent see mudel ei suuda inimeste tegevust seletada. On muidugi selge, et saatja määrab suures osas sõnumi sisu, niisiis selle, mis vastuvõtjani jõuab. Öeldes “Pane uks kinni!”, tegi meie saatja valiku paljude sõnastamisvõimaluste seast ja ütles selle välja. Tekkisid häälelained, mis analoogselt televisiooni elektromagnetiliste lainetega levisid ja jõudsid vastuvõtja kõrva. Vastuvõtja kuulis häält ning häälelained tekitasid tema kõrvus mõju, mida võis ette näha.

Kuulmine ei tähenda aga veel arusaamist. Inimesed saavad sõnade tähendusest väga erinevalt aru. Sellele on üles ehitatud näiteks “rikkis telefoni” mängu efekt. Mängus osalejad pannakse üksteise kõrvale ritta istuma, reas esimesele sosistatakse kõrva lause, mida osalejad järjest üksteisele edasi sosistavad. Rea viimane ütleb kõva häälega välja, mis temani jõudis. Enamasti on see väga erinev esimesele kõrva sosistatud väljendist. See lihtne mängki näitab, et kuulmine ei ole ainult häälelainete vastuvõtt, vaid ka nende tõlgendamine. Ja vastuvõtja tegevust ei määra mitte see, mida saatja ütles, vaid see, millise tähenduse vastuvõtja kuulnud sõnadele annab. Seetõttu ei pea paika saatja-vastuvõtja mudeli põhieeldus — info ülekanne.

Lihtsa siirmismudeli kultuuriline ja intellektuaalne taust on newtonlik-kartesianistlik maailmapilt. Selle järgi on universum deterministlik ning põhineb lineaarsel põhjuste ja tagajärgede seosel. Kõik elunähtused on taandatavad mingile algpõhjusele, mistõttu kõike on võimalik ette näha. Maailm on mehhanistlik, protsessid selles on pöörduvad ja õiget põhjust kohaldades võime saada soovitud tulemuse. Universum on harmooniline, seda võib kirjeldada elegantsete ja lihtsate seaduste abil. Selline maailm on põhimõtteliselt tunnetatav — meie tunnetus peegeldab väljaspool meid olevat reaalsust ja on sellega kooskõlas.

René Descartes'i tunnetuse- ja tegelikkusekäsituses on vaimne ja materiaalne maailm teineteisest lahutatud. Tunnetav vaim asub

väljaspool materiaalset maailma ja vaatlustel ei ole vaadeldavatele asjadele mingit mõju. Tunnetus on tegelikkuse kujutis või koopia ja selle ideaal on objektiivsus. Siit tuleneb, et kellamehhanismina toimiv maailm on põhimõtteliselt väljaarvutatav ja ettenähtav.

Selline maailmapilt levis 19. sajandi esimesel poolel ka sotsiaalteadustesse. Positiivismi rajaja Auguste Comte'i järgi saame lähtuda ainult tegelikest, "positiivsetest" tõsiasiadest, kõik muu tuleb heita tarbetuna kõrvale. Me võime neid "positiivseid" tõsiasi seaduste alusel korrastada ja kasutada tulevaste sündmuste ennustamiseks. Teada, et ette näha — see on teaduse mõte! Émile Durkheim tõi sotsiaalteadustesse kvantifikatsiooni idee ja nõudis, et sotsiaalsed faktid taandataks mõõdetavateks suurusteks.

SEE, MIDA NÄEME, ON MEIS

Eraldades oma "Meditatsioonides esimesest filosoofiast, milles tõestatakse Jumala olemasolu ja hinge surematust" *res cogitans*'i ja *res extensa* ehk mõtlevad ja ulatuvusega asjad, vaimud ja kehad, lahutas Descartes vaatleja ja vaadeldava asja ning üksikisiku tema keskkonnast. See omakorda toitis usku, et tunnetus on vaadeldava asja täpne koopia, tema peegeldus, mida võib mõista lahus nii vaatlejast, kontekstist kui ka keskkonnast, milles asi asub. Nii ei kerkigi esile tunnetuse enesesuhestatuse probleemi. Selline tunnetus on vaatlejast abstraheritud — see on puhas, vaatlejavaba vaatlus.

Kardan, et kohates väljendit "tunnetuse enesesuhestatus" ei taju lugeja otsekohe, mida see sõnapaar õieti hõlmab. Siin ei ole jutt ainult püüdest iseennast tunnetada, vaid märksa enamast — eeskätt sellest, et me oleme oma vaatlustes sügavasti sees. Vaatleja pole mitte ainult vaatluses osaleja ja osasaaja, vaid ka osa vaatlusest. Meie teadvus ei ole *tabula rasa* — puhas leht, kus ei ole midagi, ja kõik, mida kogeme, tuleb väljaspoolt. See, mida me näeme, kuuleme, haistame või tunneme, ei sõltu ainult meid ümbritsevatest asjadest ja nähtustest ning nende omadustest, vaid suuresti meie meeheelundite "tehnilistest" võimalustest ja meie sisemistest olekutest.

Meie taju ei peegelda välismaailma sellisena, nagu ta on. Meie kujutlused ei taandu aistinguteks ja tajupiltideks — neil on oma ajalugu ja tegelikkus. Kujutluste teke ei tähenda liikumist maailmast meeltesse ja sealt edasi keelde, vaid suuresti ühest kujutlusest (ja märgist) teise. Taju ei ole ka lihtne ärritajate vastuvõtt, vaid nõupidamine, milles välised ärritajad viiakse vastavusse juba olemasoleva käsitusega. Kui see õnnestub, tekib taju-kujund, millele antakse tähendus. Paljud lugejad on küllap näinud televiisoris pildimängu, kus pilt avatakse ruuthaaval. Esialgu ei saa äraarvaja kuidagi aru, mida ekraanil on kujutatud. Ühtäkki ta aga taipab, et too kujutis seal vastab millelegi, mida ta on varem näinud. Täpselt sama juhtub siis, kui näeme halba fotot ega saa esialgu selgust, mida sellel on kujutatud. Seda enam, et tajumisega käib kaasas vajadus tajutavast aru saada ja seda kuidagi korrastada (eritleda, liigitada). Segadus kaob aga niipea, kui tunneme pildil kujutatu ära ja liigitame selle millegi hulka (see on koer, mitte hobune!). Seejuures sõltub äratundmine ja millegi hulka arvamine nii meie isiklikest kogemustest kui ka kultuurist, mistõttu eri kultuuri kuuluvad inimesed tajuvad tegelikkust erinevalt.

Väga oluliselt on meie arusaama tunnetuse ja elu seosest mõjutanud nn Santiago teooria, mis on seotud bioloogide Humberto Romesín Maturana ning tema õpilase ja hilisema kaastöölise Francisco Varela nimega. See mõju oli nii suur, et sundis paljusid tuntud autoreid oma teooriaid revideerima. Näiteks võime 20. sajandi teise poole küllap suurima sotsioloogi Niklas Luhmanni puhul rääkida varasemast (1970. aastad) ja hilisemast Luhmannist (alates 1984. aastast). Erinevus on suuresti tingitud sellest, et Maturana autopoieesi teooria sundis Luhmanni oma vaateid muutma. Võib julgelt väita, et nii mõnedki Santiago teooriast tulenevad järeldused on veel tegemata.

Maturana ja Varela järgi puudub meie ajal otsene ligipääs maailmale. Inimese närvisüsteem on keskkonnast selge piiriga eraldatud ja endasse suletud süsteem, mille aktiivsus on seotud tema endaga. Närviaktiivsus reageerib närviaktiivsusele ja mitte välisele maailmale. Seda tõsiasi nimetasid Maturana ja Varela tegevuslikuks suletuseks. Varela on märkinud, et “sõna “suletus” kasutatakse siin mõiste “rekursiivne” matemaatilises tähenduses, mitte

aga suletuse või isoleerituse mõttes interaktsioonist, mis oleks mõttetud" (1997: 78).

Tunnetamine ei tähenda Maturana järgi välise maailma objektide vastuvõttu, vaid selle maailma katkematut loomist kogu elu vältel. Seejuures sõltub inimese kogemus tema bioloogilisest struktuurist (vt Maturana, Varela 1980: 7, 39). Seda, kuidas tegevuslikult suletud ja autopoieetiline süsteem keskkonda vaatab ning milline on vaatluse tulemus, ei määra Maturana sõnul mitte keskkond, vaid süsteem (samas: xxviii, 22).

Selles käsituses muutus vaatluse perspektiiv, selle lähtekoht, täpsemalt punkt, kus vaatleja asub. Tavapärane arusaam objektivsest seisukohast (seda tuleb mõista sõna-sõnalt kohana, kus vaatleja seisab) eeldab vaikimisi, et ühiskonda kui asja vaadeldakse mingist punktist, mis asub väljaspool ühiskonda. Aga sellist kohta pole olemas. Klassikaline tunnetusekäsitlus on ikka ja jälle delegeerinud vaatluse mingile hüpoteetilisele kusagil "väljaspool" hõljuvale intellektile, mis pole subjekt, mida ei sega vaatluse konkreetne perspektiiv ega ka huvid, arusaamad, ideoloogia või muu seesugune. Kuid nagu juba öeldud, me oleme oma vaatlustes sügavasti sees. Teist järku küberneetika rajaja Heinz von Foerster on märkinud, et tegelikkusekäsitlus tekib enese ja teiste (maailma, ühiskonna jne, lühidalt keskkonna) vaatlustulemuste erinevusest, kusjuures see erinevus on ainult "sisemine" konstrukt, mida ei saa tegelikkusega võrrelda. "Maailm, nagu me seda kujutleme, on meie endi leiutus," kirjutab von Foerster (1997b: 26). Siin on oluline perspektiivimuutus: me ei vaatle keskkonda mitte väljast, vaid seestpoolt — nn allveelaevaperspektiivist. Tunnetus ei paku meile pilti reaalsest maailmast, ta loob üksnes subjektiivse konstruktsiooni, mis maailma "sobib" — umbes samamoodi, nagu võti sobib lukuauku. Kujutluse sellest protsessist andsid Maturana ja Varela võrdpildi abil, mis kujutab lendurit, kes näeb pimelennu ajal ainult instrumente ja otsustab nende abil, kas senist kurssi säilitada või muuta (1980: 26). Nõnda reageerib lendur ainult kirjale. Mõneti samamoodi kasutavad inimesed nüüdisühiskonnas orienteerumist võimaldava ja ebakindlust vähendava instrumendina meediat.

KESKKOND ON KEERUKAM KUI VAATLEJA

Juba Descartes'i kaasaegne, inglise filosoof ja esseist Francis Bacon tõdes oma *Uues Organonis* (1960: 41), et looduse keerukus ületab mitmekordselt meelte ja arusaamise keerukust ning et kõik need petlikud meditatsioonid, spekulatsioonid ja seletused, mida inimesed endale lubavad, on üsna kaugel eesmärgist, ainult keegi ei pane seda tähele. Ka Niklas Luhmanni sotsiaalsete süsteemide teooria üks põhiteese oli, et psüühiline süsteem ei suuda keerukat maailma mõista, sest viimane on temast alati palju komplekssem — see kehtib nii psüühiliste kui ka sotsiaalsete süsteemide kohta (1987: 249).

Mida see komplekssus endast kujutab? Eesti keeles on kasutusel kaks mõneti sarnast võõrsõna — “kompleksne” ja “komplitseeritud” —, mis võivad esmapilgul tunduda sünonüümid. Aga nad ei ole seda. Kompleks (ld *complexus* ‘kokku põimitud’) on *Võõrsõnade leksikoni* järgi “esemete, nähtuste, omaduste läbipõimunud, omaette tervikuks kujunenud kogum” (Vääri, Kleis, Silvet 2000: 510). Kompleksne tähendab sama sõnaraamatu järgi “läbipõimunud osadest koosnev, mitut ala hõlmav, liit-, põim-”. Komplitseeritud aga tähendab keerukat. Siin on oluline vahe. Keerukas või komplitseeritud on selline asi, mida on raske pilguga haarata. Sellise asja võib analüüsi käigus osadeks lahutada, neid osi ükshaaval uurida ja seejärel jälle tervikuks kokku panna. Seeläbi on võimalik keerukat tervikut mõista.

Mõistet “kompleksne” (süsteem) annab eesti keeles ehk kõige paremini edasi sõna “mitmekihiline”. Ka sellist asja saab osadeks lahutada, aga see ei vii terviku parema mõistmiseni, sest ükski osa omaette ei sisalda ega kanna terviku omadusi. Kompleksse asja kui terviku olulised omadused kujundab tema osade võrgustumine. Seetõttu räägitakse siin emergentsist. Näiteks olgu või auto. Nüüdisaegne auto koosneb paljudest üksikosadest, mis igaüks omaette on arusaadavad ja millel on mingi konkreetne ostarve. Aga kui kõik need osad õigesti kokku panna, tekib uus omadus — auto sõidab!

Seega on keskkond alati palju komplekssem kui süsteem ning igasugune esitus on valiku tulemus — teisiti ei ole see võimalikki.

Katsuge näiteks kirjeldada jalgpallimatši — kõike seda, mis toimub mänguväljakul. Mitte selle mõnes nurgas, vaid kogu väljakul korraga. Mida teevad jalgpallurid, mitte mõni neist, vaid kõik korraga? Milliseid sümboteid kannavad nende dressid ja fännide riietus? Kes istuvad tribüünidel ja mida nad teevad? Mida pealtvaatajad skandeerivad ja miks? Mida jalgpall neile tähendab ja mis toimub inimestega siis, kui nad on osa massist? Milline on selle sündmuse majandusmehhanism jne. Kõiki neid üksteisega läbi põimunud sündmusi, tegevusi ja kirgi on võimatu kirjeldada. Sama võimatu on kirjeldada teatrietendust või kontserti. Ükskõik millisest kirjeldusest jääb paratamatult välja suur hulk seda keerukust ja sügavust, mis peitub reaalsuses.

Igasugune valik on ühekülgne ja lihtsustatud — see toob esile või teravdab ainult vaadeldava keskkonna teatavaid omadusi või nähtusi. Kõik ülejäänud jääb varju ja sõnumi vastuvõtja jaoks pole seda olemaski. See, mis välja valitakse, sõltub vaatleja teadmistest ja arusaamadest ning neist tulevatest ootustest. Iga kirjeldus on mingist vaatenurgast ja mingite tõekspidamiste põhjal loodud konstruktsioon. Kõrvuti sellega võib esitada teistsuguseid kirjeldusi, mis annavad vaatlusalusest nähtusest teistsuguse pildi ja räägivad sellest hoopis teise loo. Samas on väljavalimissund seotud riskiga, sest tähelepanuta võivad jääda süsteemi toimimiseks olulised keskkonnanähtused. Või kui neid nähtusi ka märgatakse, ei pruugi süsteem neist aru saada.

Psüühilised ja sotsiaalsed süsteemid redutseerivad keskkonna keerukust spetsiifiliselt — nad loovad struktuure (alamsüsteeme). Need lahendavad süsteemi jaoks olulisi probleeme ning hoiavad süsteemi ja keskkonna piiri püsikindlana. Kuidas struktuurid seda teevad, seda seletab idee, mille 1969. aastal esitas saksa kommunikatsiooniteadlane Manfred Rühl ning millest hiljem lähtusid nii Luhmann kui ka süsteemiteoreetilise ühiskonnakäsituse üks praeguseid tippe Siegfried Johannes Schmidt. Rühl iseloomustas struktuure kui “üldistatud käitumisootusi” (*generalisierte Verhaltenserwartungen*; 1969: 197). Nii struktuurid kui ka süsteem tervikuna kahandavad keskkonna kompleksust sellega, et valivad välja ainult ootuspärased tegevused (või käitumisviisid). Seejuures võib keskkonnas toimuvate sündmuste tähendus ja iseloom olla hoopis teistsugune. Ehk teisisõnu: inimesed kasutavad te-

gelikkuse hindamise kriteeriumina ootuspärasust, mis võimaldab tegelikkuse kompleksust vähendada.

Näiteks määratles Rühl ajakirjandust kui sotsiaalsüsteemi, mille funktsioon on “valmistada avaliku kommunikatsiooni jaoks ette ja võimaldada kasutada läbilöögivõimelisi tematiseeritud sõnumeid” (1992: 129). Ajakirjandus kui struktureeritud sotsiaalsüsteem redutseerib maailmasündmuste keerukust ja muutlikkust tematiseeritud sõnumite abil, võimaldades nõnda mõtestatud suhtlust. Seejuures võetakse arvesse avalikkuse arusaamise ja informatsiooni töötlemise võimet (samas: 128). Et seda funktsiooni täita, arendab ajakirjandus Rühli järgi välja struktuurid, mis kergendavad kommunikatsiooni lihtsustamist. Sellised struktuurid on toimetused oma sotsiaalsete rollide ja positsioonidega.

Niisiis, kuna süsteemid saavad reageerida keskkonnale üksnes väljavõtteliselt, peavad nad välja arendama selektiivse käitumise strateegia. See strateegia ei ole ainult individuaalne, tihti võetakse üle teiste inimeste selektsiooniotsused — seda võimaldab kommunikatsioon. See aitab tunnetust mõttekalt organiseerida ja anda keskkonnas toimuvale mingi tähenduse.

ÜHISKONNA ALGRAKUKUKE

Üsna pikaajaline teoreetiline traditsioon on pidanud ühiskonna “algrakukeseks” inimest. See näib olevat ka kooskõlas meie intuitsiooni ja igapäevakogemusega: inimesed moodustavad üheskoos perekonna, kogukonna, turu ja ühiskonna. Selle pärimuse loogika on hierarhiline: nii nagu kõiksus, nõnda moodustuvad ka sotsiaalsed ühendused väiksematest osadest. Inimesed kalduvad uskuma, et elu selline korraldus on ette antud — ta on meist väljaspool asuvas reaalsuses olemas. Aga seegi hierarhia on meie enda leiutatud.

Usk, et ühiskonna põhielemendiks on inimene, poleks iseenesest mingi probleem, kui ta seletaks sotsiaalvallas toimuvat. Paraku ei suuda see mudel analüüsitava ala kompleksust piisavalt redutseerida. Ja pole ka ime, sest vaadeldava nähtuse algelemendiks on valitud mittetriviaalne süsteem, mis iseenesest on analüütiliselt määramatu. Selgituseks: Heinz von Foerster eristas triviaalseid ja

mittetriviaalseid süsteeme (vt Foerster 1997a: 38–40; Kripendorff 1996: 316 jj). Viimased ei reageeri mitte ainult sisendile, vaid ka oma sisemistele olekutele. Praktikas tähendab see, et juba kahe võimaluse olemas olles ei pruugi sama sisend anda sama väljundit. Enamasti ei ole selliste süsteemide väljund pelgalt sisendi põhjal prognoositav — nad on analüütiliselt määramatud. Nii oleme pahaaimamatult loonud ülikeeruka seletusmudeli. Sestap tohiks olla mõistetav, miks hiljemalt alates Max Weberist pole sotsiaalsete protsesside analüüsi keskmeks olnud mitte inimene, vaid inimtegevus. Weberile tuginedes määratletakse tegevust kui “inimkäitumist (ükskõik kas välist või sisemist tegemist, tegematajätmist või hoiakut) [---], kui ja sel määral kui tegutseja on sidunud selle subjektiivse mõttega” (1972: 1). Niisiis, selle loogika järgi: *tegevus = käitumine + mõte*. Toimija tegevus on seotud mõttega. See on toimija mõeldud ja mõistetud mõte, üldjuhul kavatsus, millel on eesmärk. Kõrvaltvaataja ei pruugi toimija mõtet tabada — talle võib toimija tegevus tunduda mõttetuna ja ta võib sellele anda ka mingi muu tähenduse.

Ka Luhmanni õpetaja Talcott Parsons'i struktuurfunktsionaalses teoorias oli süsteemi elemendiks tegevus. Luhmann astus sammu edasi ja valis oma käsituse algelemendiks kommunikatsiooni, täpsemalt kommunikatsioonisündmuse. Tema loogika oli lihtne: inimese aju on tegevuslikult suletud, ta töötab enesele viitavalt ja organiseerub ise ning konstrueerib keskkonna mudeli. Psüühilised süsteemid organiseerivad oma kogemusi suhtluse abil. Seejuures on suhtlusaktid üksteisega rekursiivselt ehk iseendasse suubuvalt seotud. Nii kujuneb sotsiaalne süsteem. Luhmann kirjutab: “Sotsiaalsüsteemid kasutavad kommunikatsiooni oma konkreetse autopoieetilise reprodutseerimise viisis. Nende elemendid on kommunikatsioonid, mida rekursiivselt loob ja taasloob kommunikatsioonide võrk ja mis ei saa eksisteerida väljaspool seda võrku” (1986: 174).

Kommunikatsioonil on sotsiaalsüsteemi algelemendina märksa suurem selgitusväärtus kui lihtsalt tegevusel, ja ta pakub näiteks poliitika või juhtimisteooria alal ka tegevusstrateegiat. Seetõttu on sotsiaalteadlased üha enam seisukohal, et sotsiaalsed protsessid on eeskätt kommunikatsiooniprotsessid. Ühtlasi on saanud enesestmõistetavaks, et meedia pole mitte ainult nüüdisaegse kul-

tuuri integraalne koostisosa, vaid selle kandev element. Seepärast ollakse üha enam arvamusel, et mitte sotsioloogia, vaid eeskätt just kommunikatsiooniteooria on esmavajalik ühiskonnas toimuvate protsesside mõtestamiseks ja mõistmiseks.

MEIE ARGIST TÄNAPÄEVA!

1996. aastal ilmunud raamatus *Meedia reaalsus* (Die Realität der Massenmedien) laiendas Luhmann meediale oma sotsiaalsete süsteemide teooriat, mida ta oli edendanud ja täpsustanud oma varasemates majandust, teadust, õigussüsteemi ja kunsti käsitlevates töödes. Hiljem vaatles ta samamoodi poliitikat, religiooni ja kasvatust. *Meedia reaalsuses* määratles Luhmann meediat kui ühiskonna kõiki seadiseid, mis teenivad tehniliste vahendite abil paljudatud kommunikatsiooni levitamise huve (1996: 10).

Luhmann ei mõistnud kommunikatsiooni mitte kui lihtsat ülekandeprotsessi, vaid kui kolmekordset selektsiooni. See protsess koosneb informatsiooni valikust, sõnumi valikust ja arusaamisest kui valikust. Seejuures on kommunikatsioon enesele viitav või iseenast refereeriv, sest alles siis, kui kommunikatsioonile järgneb kommunikatsioon, on see edukas.

Ka meediasüsteem on Luhmanni järgi iseendasse suubuv (rekursiivne) ja enesele viitav kommunikatsioonisüsteem. Selle tegevust ei määra välised väärtused, nagu objektiivsus, tegelikkusele vastavus, teadmine, samuti mitte sotsiaalsed huvid või poliitilised direktiivid, vaid ainult süsteemi enda autopoieesi loogika.

Meedia kui funktsionaalse osasüsteemi elemendid on informatsioon, ja tema autopoiees põhineb sellel, et informatsioon ei lase end korrata. "Koodi informatsioon/mitteinformatsioon kõige tähtsam iseärasus peitub tema suhtes ajaga," kirjutab Luhmann (1996: 41). "Informatsioon ei lase end korrata, ta muutub mitteinformatsiooniks niipea, kui saab sündmuseks. Uudis, mida esitatakse teist korda, säilitab oma mõtte, kaotab aga oma infoväärtuse." Meediasüsteem muudab informatsiooni pidevalt mitteinformatsiooniks, koos sellega loob ta vajadust uue info järele, mis siis uuesti mitteinforoks muutub jne. Nii taastekitab süsteem end oma elementidest pidevalt ise.

Mida meedia suhtluses teeb, milleks ta on olemas, mis on tema funktsioon? Olgu lisatud, et sageli on seda sorti küsimus ainuke võti mingi nähtuse mõistmiseks. Luhmanni järgi on meedia funktsioon "ühiskonnasüsteemi enesevaatluse dirigeerimine" (1996: 173). Siin ei ole jutt mingist universaalsest ja objektiivsest vaatlusest, vaid vaatlusest, mille tingimused määrab ära meediasüsteem ise, täpsemini tema autopoieesi huvi. Need eristused, mida meediasüsteem teeb, on tema produkt. Meedia-kommunikatsioon ei ole info ülekandmine, vaid meediasüsteemile vastava tegelikkuse konstrueerimine, meedia ei ole tegelikkuse peegeldaja, vaid talle kui süsteemile vastava konstruktsiooni looja. See, mida meedia meile iga päev tarnib, on tema loodud pilt reaalsusest, millel ei pruugi olla viimasega kuigi palju ühist.

Meediakommunikatsiooni otstarve on luua ühinemisvõimelisi erinevusi, millega saab ühendada järgmisi kommunikatsioone ja mis kujundavad ning stabiliseerivad teda kui süsteemi. Luhmann märgib, et "meedia funktsioon on pidev irritatsioonide loomine ja töötlemine — ja mitte teadmiste rohkendamine või sotsialiseerimine ja kasvatus konformismi ning normide suunas" (1996: 174). Selle tsirkulaarse ja pikaajalise tegevuse tulemuseks on maailma ja ühiskonna kirjeldused, millele moodne ühiskond sees- ja väljaspool oma meediat orienteerub (samas). Meedia esitab meile päevast päeva oma kirjeldusi, tekitades sellega tegelikkusepilte ja ootuste struktuure. Sellega kindlustab ta kõigile funktsioonisüsteemidele ühiskondlikult aktsepteeritud ja indiviididele tuttava tänapäeva, milles kommunikatsioon on struktureeritud teemadeks, ja seeläbi luuakse objekte, mis on eelduseks edasisele kommunikatsioonile (Luhmann 1996: 176–178). Me lähtume oma tegevuses sellest pildist, meedia loodud tänapäevast, sellest johtuvad meie tulevikuootused. Nii kujunevad enam-vähem stabiilsed orientatsioonid, arusaamad ja väärtushinnangud, mis tekitavad seetõttu, et autopoieetiline kommunikatsioon kulgeb meediasüsteemis pidevalt iseendasse suubvalt.

Luhmann ütleb Jürgen Habermasile viidates, et on olemas sajanditepikkune eksitav traditsioon, mille järgi ühiskonna püsikindlus põhineb konsensusel, et eksplitsiitselt või implitsiitselt on sõlmitud sotsiaalne kokkulepe, mis tugineb kas religioonile või veendumustele. Selles arusaamas on meedia pigem destabiliseeriv tegur, mis töötab sellele konsensusele vastu, prantslaste eeskujul

võiks koguni öelda, et ta kasutab sümbolilist vägivalda. "Tege-likult tugineb ühiskonna stabiilsus (= reproduktsioonivõime) es-majoones objektide loomisele, mis võimaldavad edasist kommu-nikatsiooni," märgib Luhmann (1996: 177–178).

FIKTSIOONID TÕELUSE LOOJANA

Nüüdisaja üks põnevamaid ühiskonna- ja kommunikatsiooniteo-reetikuid Siegfried Johannes Schmidt tõdeb, et tänapäeva ühis-kond on meediakultuuri ühiskond. "Meediaühiskonnad töötavad, säilivad ja taastoodavad end ainult seetõttu, et nad on fiktsioo-nimasinad, mis oma arengu käigus on asendanud enda ja oma keskkonna vastastoime meediumide omavahelise interaktsioo-niga" (2001: 12). Seejuures teeb ta ranget vahet fiktsioonidel ja lihtsalt vigadel, valel või utopial. Schmidt määratleb fiktsiooni nii: kui ütlus p pole valdava, sotsiaalselt aktsepteeritud maail-mamudeli W puhul õige ega vale, samas aga võib ette kujutada maailma W^* , millele p vastab, siis on ütlus p fiktsioon (samas: 13). Teisisõnu: ütlus p on tõene siis, kui see vastab meie tegelik-usemudelis tõeks peetavale.

Inimesed kasutavad fiktsioone kahel otstarbel: esiteks selleks, et korrastada oma kogemust, ja teiseks selleks, et koos liigikaas-lastega ühiskonnas tegutseda. Olukorras, kus keegi ei saa kont-rollida, mis toimub teise inimese peas, mida ta teab ja mida mitte ning kuidas ta seda või teist nähtust mõistab, tegutseb igaüks ühis-konnas nii, nagu oleks ka kõigi teiste tunnetuse ja tegevuse aluseks samad skeemid, mis temal endal. Me oletame, et teiste maailma-pilt, arusaamad ja käitumismotiivid on samasugused nagu meil. Seejuures ei ole fiktsioonid õiged ega valed, vaid võimaldavad midagi praktilist. Suhtluses osalejad loovad automaatselt keeru-kaid reflektiivseid struktuure kontrollides sel moel teiste vaatlejate teadmisi (A teab, et B teab, et A teab). Need oletuste oletamised juhivad ja koordineerivad vaatlejate tegevust.

Schmidt seletab sellega ka kommunikatsiooni võimalikkust: "Kommunikatsioon töötab sellepärast, et puutudes kokku tege-likkusega, omistab iga osaleja kõigile teistele osalejatele seda-sama kollektiivset teadmist, mille tema omandas sotsialiseeru-mise käigus ja mis puudutab (verbaalsete vahenditega väljendatud)

semiootilise materjali sotsiaalselt elujõulist ning edukat kasutamist" (2001: 20).

Schmidt märgib, et tuleb loobuda euroopalikku mõtlemist sajaneid valitsenud traditsioonilisest *fakt vs. fiktsioon* dihhotoomiast ja asendada see nende kahe kategooria dünaamilise vastastikuse mõjustusega. "Faktid tekitavad fiktsioone ja fiktsioonid fakte, ehk täpsemalt — see, mida me nimetame faktiks, loob seda, mida me peame fiktsiooniks ja vastupidi" (2001: 24). Meediakultuuri ühiskonnas uhub meediamaailma tohutu suur laine iga päev meediakasutajate kognitiivset domeeni ja inimesed usuvad, et see pilt, mis nendeni jõudis, ongi tegelikkus. Paraku nad ei tea, et ainult tilluke osa sellest pildist, kui sedagi, vastab sündmustes vahetult osalenud inimeste kogemusele. Ometi johtuvad sõnumite vastuvõtjad oma valikutes ja otsustes just sellest pildist, luues oma tegevusega tolele pildile vastavat maailma.

SÜNDMUSED JÄRGNEVAD UUDISTELE

Ajakirjanikud kujutavad enamasti ette, et nemad peegeldavad maailmas toimuvat. Ja kui inimestelt küsida, mis on meedia funktsioon, mida ta peaks nüüdisühiskonnas tegema, siis saame enamvähem ühesiselise vastuse: meedia peab levitama ühiskonnas valdatavat infot ja olema foorumiks, kus on esindatud ühiskonnas konkureerivad huvid. Sedasama võib väljendada ka lühemalt: meedia peab peegeldama tegelikkust ja avalikku arvamust. Meedia on siin teabe edasiandmise vahend — meediasõnumid annavad edasi juba olemasolevaid asju. Selles kujutluses järgnevad sõnumid tegelikkuses toimuvatele sündmustele. Konstruktivistlikust vaatekohast on aga vastupidi: sündmused järgnevad uudistele. Traditsiooniline ontoloogia ja epistemoloogia on dualistlikud, need lähtuvad sellest, et on olemas objekt ja subjekt, reaalsus ning taju ja keel. Reaalsus on olemas ja kogu arutus piirdub sellega, kuidas sõnum on sellega seotud ning kas see seos on õige. Konstruktivism aga ei lähtu pelgalt sellest, et mingi nähtus on olemas, vaid püüab selgitada, kuidas me loome seda, mida me käsitame reaalsena.

Lihtsameelne on arvata, et see, mida meedia meile esitab, on reaalsuse sümboliline (võrdkujuline) peegeldus, või siduda mingi sõnumi tähendust sündmuse kui sellisega. Suhtlustegu on seotud sündmuse käsituse, mitte asjade tegeliku seisuga maailmas. Sel-

les väljendub meie hinnang asjadele, mitte asi iseeneses. Sõnum esitab käsituse ja on seotud inimeste uskumustega — sellega, mis arvatakse olevat tõsi. Meediakommunikatsioonis antakse edasi ainult käsitus, mis loob asjast, sündmusest või isikust mingi versiooni. See on üks paljude võimalike seast, rööbiti sellega on muid sama sündmuse või asja kirjeldamise võimalusi. Need näitavad sündmuse teises valguses ja jutustavad neist teise loo.

Meediasõnumid on valiku, Niklas Luhmanni järgi koguni kolmekordse valiku tulemus. Just meediaprofessionaalide tehtud valikud määravad, mida vastuvõtjad, sealhulgas “sotsiaalsed võrgustikud” loevad, näevad või kuulevad. Kusjuures valiku tegemine on ju põhimõtteliselt see, mida me ajakirjanikelt ootame — et nad valiksid uudistevoost välja kõige olulisema ega pommitaks meid igasuguse tühja-tähjaga. Lähtudes neis valikutest oma arusaamadest ja neist tulenevatest väärtushinnangutest, konstrueerivad ajakirjanikud pidevalt tähendusi ja esitavad neid päevast päeva auditooriumile. Konstruktivistlikus arusaamas muutub sündmus alles siis sotsiaalselt oluliseks, kui see esitatakse keelise kirjeldusena avalikkusele. Kuni selle hetkeni ei ole sotsiaalset sündmust olemaski.

Tegelikkust konstrueerides opereerib meedia talle kui süsteemile omasel moel ja määratleb sellest tulenevalt, milline sündmus muuta uudis(t)e abil avalikkuses sündmuseks. Meedia teeb teatud sündmused, objektid ja probleemid üldiselt kättesaadavaks, seeläbi muutuvad need aktuaalseks ja tunduvad vastuvõtjatele olulised. Schmidt märgib, et meile pakutavad pildid näivad ehtsad ja meil on raske põgeneda illusiooni eest, et need ei valeta. Seetõttu oleme piltidest ja televisiooni audiovisuaalsusest lummatud ning kuuletume peaaegu automaatselt väitele, et pildid viitavad “reaalsele maailmale”. “Selle asemel võime aga filme või pilte vaadates öelda, et me vaatame piltide reaalsust, mitte aga pilte reaalsusest” (Schmidt 2001: 22).

Ajakirjanike tehtud valikute ja konstrueeritud tähenduste põhjal asuvad vastuvõtjad ja sotsiaalsed võrgustikud konstrueerima oma tähendusi. Ses mõttes on ajakirjanikud ühed nüüdisaegse ühiskonna olulisemad tähenduselojad. Tõsi, see protsess ei ole ühemõõtmeline ega lineaarne — lugejad, vaatajad, kuulajad peavad meediasõnumid oma meeletasandil vastu võtma ja andma neile mingi tähenduse. Viimane sõltub inimeste kultuurist, sot-

siaalsest positsioonist, rühmadest, kuhu nad kuuluvad, tõeks-
pidamistest. Samas on uurimused näidanud, et sõnumis esita-
tud käsitus mõjutab vastuvõtja antud tähendusi (vt Keppler 2005:
221). Nii toimib meedia inimeste ühise tegelikkuse genereerijana
või vähemasti selle tegelikkuse toorikute tarnijana. Siit tekivad
ühised teadmised, uskumused, orientiirid ja ootused, mis ei puu-
duta mitte ainult olevikku, vaid on seotud ka mineviku ja tulevi-
kuga.

ERINEVUS, MIS EI JÄTA ÜKSKÕIKSEKS

On veel üks küsimus, millele saatja-vastuvõtja mudelist kõneldes
ei saa jätta vastamata: mida tähendab selles mudelis informatsio-
on. Meie arusaam informatsioonist pärineb Claude Elwood
Shannoni informatsiooniteooriast. Shannoni töö eesmärk oli pa-
randada telefoni- ja telegraafiliinide kaudu edastatavate sõnumite
kvaliteeti. Ta pidas silmas kommunikatsiooni tehnilist aspekti,
teda kui inseneri ei huvitanud suhtluse tähenduse külg.

Ometi on Shannoni informatsiooniteooriast pärit mõisted asu-
nud elama oma kummalist elu. Inimesed kipuvad oma iga-
päevakeeles üksteist informeerima ja informatsiooni levitama,
nad on informatsioonist huvitatud, on olemas koguni infoväli ja
infoühiskond. Neis kujutlustes on informatsioon igaühe jaoks
ühesuguse tähenduse ja kehtivusega.

Eespool räägitu põhjal on loomulik eeldada, et see, mis kan-
nab saatja-vastuvõtja mudelis nimetust "informatsioon", tähistab
tegelikult vaid eristatavaid signaale. Milline tähendus signaalile
antakse, on aga lahtine. Arusaamist ja tähenduse loomist ei ole
võimalik mõista niikaua, kuni ei võeta arvesse toimija kognitiiv-
set autonoomiat. Täpsemalt seda, et vastuvõtja on tegevuslikult
suletud psüühiline süsteem ja et tunnetamine ei tähenda välise
maailma objektide vastuvõttu, vaid tegelikkuse katkematu loo-
mist. Siit järeldub, et tähendust ei saa ühest peast teise üle kanda
ja inimesi ei ole võimalik vahetult juhtida. Me võime ainult kaasa
aidata sellele, et vastuvõtja(d) looks(id) sõnumeid saades soovitule
võimalikult sarnaseid tähendusi ja orienteeruksid ühiselt looda-
vas tegelikkuses nii, nagu meie seda soovime. Siit tuleneb seegi,

et ka arusaamatus, möödarääkimine või sõnumi saatjast erinev tõlgendus on informatsioon. Teisiti polegi see võimalik.

Kuidas määratleda selles protsessis informatsiooni? Shanoni infomõiste iseloomustab informatsiooni hulka, mitte aga tähendust. Näiteks võivad teadusartikkel, pornopilt või juhuslike arvude rida sisaldada ühepalju informatsiooni, kui pidada silmas arvutifaili suurust.

Siin tuleb meile appi antropoloog Gregory Bateson, kes määratles informatsiooni inglise keeles nii: “a difference that makes a difference” (1979: 99). Eesti keelde võiks selle tõlkida “eristatava erinevusena”. Bateson väidab, et meie taju töötab erinevustega. Iga informatsiooni vastuvõtt on möödapääsmatult andmete vastuvõtt erinevuse kohta ja iga erinevuse tajumine on piiratud lävega. Me ei suuda vastu võtta erinevusi, mis on liiga väikesed või liiga aeglaselt esitatud (1979: 68).

Seega võime öelda, et Batesoni järgi muutub informatsiooniks erinevus, mis ei jäta vaatelejat ükskõikseks. Vaatleja tähelepanu köidab eristatavus, mis tuleneb sellest, et erinevus ületab vaatleja taju künnise. Piisavalt hele kriidiplekk tahvilil või kõrvu kostev heli tähendab seda, et keskkond ei ole vaatleja jaoks enam ühetaoline, ta paneb erinevust tähele ja annab sellele tähenduse.

Tajutud erinevusele tähenduse andmises osaleb kollektiivne kultuuriline teadmine. Sellest tulenevad ootused, mida sõnum kas täidab või mitte. Kui sõnum vastab ootusele, siis vastuvõtja mõistab seda ja tähenduse andmisega ei ole probleeme.

KUJUTLUS LOOB KOOSKONNA

Tähenduste loomine ja edastamine on iga sotsiaalse süsteemi olemuslik protsess. Nüüdisaja üks juhtivaid kommunikatsiooniteoreetikuid, 2006. aasta mais surnud James Carey võrdleb suhtlust koguni religioosse või maagilise rituaaliga — see hoiab üleval tegelikkusekäsitust, ühendab inimesi ja tugevdab nende vahelist sidet. Carey rituaalimudeli järgi ei ole kommunikatsioonis keskne mitte info siirmine, vaid ühise arusaamise ning ühtekuuluvuse loomine ja hoidmine. “Rituaalne vaade ei ole suunatud sõnumite levitamisele ruumis, vaid ühiskonna säilitamisele ajas. See ei ole

info jagamise, vaid ühiste uskumuste kinnitamise akt," kirjutab Carey (1985: 18).

Seda võib võrrelda jõulujumalateenistusega, kus kuulatakse jõuluevangeeliumi. Lugu on kõigile kirikulistele juba lapsepõlvest tuttav: puusepp Joosep ja tema naine Maarja, lapsuke sõimes ja karjased väljal ning täht näitamas teed kolmele targale. Rangelt võttes sisaldab jutt kirikulistele null bitti uut informatsiooni. Aga see polegi tähtis — olulisem on muu: tegelikkusekäsituse kordamine ning kooskonna loomine ja säilitamine.

Suhtlus ei tähenda mitte niivõrd info edasiandmist, vaid pigem tegelikkuse pidevat konstrueerimist, korrastamist ja säilitamist. See omakorda võimaldab koostegevust. Meedia on nüüdisaegse ühiskonna üks võtmesüsteeme. See on põhiline kognitiivne süsteem, mille abil ühiskond konstrueerib oma kollektiivset kujutlust tegelikkusest. Seejuures on meedia ühtlasi ka tegelikkuse komplekskuse redutseerija, stabiliseerides sellega ühiskonda. Ta loob orientiirid, mis võimaldavad psüühilistel süsteemidel üheskoos tegutseda ning kõigil sotsiaalsüsteemidel iseennast reprodutseerida. See pidevalt iseendasse suubuv ja enesele viitav süsteem loob maailma katkematu kirjelduse, mille abil ühiskond orienteerub. Me lähtume oma tegevuses sellest pildist, meedia loodud tänapäevast, sellest johtuvad meie tulevikuootused. Neis kirjeldustes tekivad kollektiivselt aktsepteeritavad käsitused, enamvähem stabiilsed orientatsioonid, arusaamad ja väärtushinnangud, meie kvaasi- ja pseudoreligioonid, millele inimesed oma tegevuses (sealhulgas kommunikatsioonis) orienteeruvad. Tegelikkus on niisiis pidev protsess, mida me kõik suuremal või vähemal määral loome. Me elame selles konstrueeritud tegelikkuses, ilma et seda ise märkaksime. Kõik ühiskonnas toimijad toetuvad — kes rohkem, kes vähem — sellele ühisele teadmisele. Nii osutub võimalikuks üksteisest arusaamine ja ühine tegevus — hoolimata toimijate kognitiivsest autonoomiast.

Siinkohal peab poetama ka hoiatava sõna. Põhimõtteliselt võivad inimesed uskuda mida tahes: Olemise Suurt Ahelat, sfääride harmooniat, kommunistliku partei manifesti või seda, et maa on lapergune ja seisab kolme elevandi seljas. Seejuures on aga oluline mõista, et neil tõekspidamistel on tagajärjed — neist sõltuvad meie valikud ja otsused, millest omakorda johtub tegevus.

Seepärast pole sugugi ükskõik, milliseks meie ühised arusaamad kujunevad. Aga see on juba teine jutt.

Kirjandus

- Bacon, Francis 1660. *The New Organon, and Related Writings*. (The library of liberal arts 97.) New York: Liberal Arts Press (esmatrükk 1620)
- Bateson, Gregory 1979. *Mind and Nature: A Necessary Unity*. New York: Dutton
- Boorstin, Daniel J. 1961. *The Image: A Guide to Pseudo-events in America*. New York: Harper and Row
- Carey, James 1985. *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. (Media and popular culture.) Boston: Unwin Hyman
- Foerster, Heinz von 1997a. Abbau und Aufbau. — Fritz B. Simon (Hrsg.). *Lebende Systeme: Wirklichkeitskonstruktionen in der systemischen Therapie*. (Suhrkamp Taschenbuch 1290.) Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 32–51 (artikli esmatrükk 1988)
- Foerster, Heinz von 1997b. *Wissen und Gewissen: Versuch einer Brücke*. 4. Aufl. (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft 876.) Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Keppler, Angela 2005. Mediale Kommunikation und kulturelle Orientierung: Perspektiven einer kulturwissenschaftlichen Medienforschung. — *Historical Social Research*, Vol. 30, No. 1, pp. 215–226
- Krippendorff, Klaus 1996. A second-order cybernetics of otherness. — *Systems Research*, Vol. 13, No. 3, pp. 311–328
- Kuhn, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Rutt Lias. Tartu: Ilmamaa
- Lasswell, Harold D. 1948. The structure and the function of communication in society. — Lyman Bryson (ed.). *The Communication of Ideas: A Series of Addresses*. (Religion and civilization series.) New York: Institute for Religious and Social Studies, pp. 37–51
- Lippmann, Walter 1947. *Public Opinion*. New York: The Macmillan Company (esmatrükk 1922)
- Luhmann, Niklas 1986. The autopoiesis of social systems. — Felix Geyer, Johannes van der Zouwen (eds.). *Sociocybernetic Paradoxes: Observation, Control and Evolution of Self-Steering Systems*. London: Sage, pp. 172–192
- Luhmann, Niklas 1987. *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (esmatrükk 1984)

- Luhmann, Niklas 1996. *Die Realität der Massenmedien*. 2., erweiterte Auflage. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Maturana, Humberto R., Francisco J. Varela 1980. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. (Boston studies in the philosophy of science 42.) Dordrecht—Boston: D. Reidel Publishing Company (esmatrükk 1973)
- Rühl, Manfred 1969. Systemdenken und Kommunikationswissenschaft. — *Publizistik*, Bd. 14, H. 2, S. 185–206
- Rühl, Manfred 1992. Theorie des Journalismus. — Roland Burkhart, Walter Hömberg (Hrsg.). *Kommunikationstheorien: Ein Textbuch zur Einführung*. Wien: Braumüller, S. 117–133
- Schmidt, Siegfried J. 2001. Media societies: Fiction machines. — Colin B. Grant, Donal McLaughlin (eds.). *Critical Studies: Language-Meaning-Social Construction Interdisciplinary Studies*. (Critical studies 16.) Amsterdam—New York: Rodopi, pp. 11–25
- Schramm, Wilbur, Donald F. Roberts 1972. *The Process and Effects of Mass Communication*. (Revised ed.). Illinois: University of Illinois Press
- Varela, Francisco J. 1997. Patterns of life: Intertwining identity and cognition. — *Brain and Cognition*, Vol. 34, No. 1, pp. 72–87
- Weber, Max 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (esmatrükk 1922)
- Vääri, Eduard, Richard Kleis, Johannes Silvet 2000. *Võõrsõnade leksikon*. 6., uuendatud trükk. Parandanud ja täiendanud Eduard Vääri. Tallinn: Valgus

RAIVO PALMARU (sünd. 1951) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1978, Eesti TA Ajaloo Instituudi aspirant 1978–1982, politoloogia magister (2000), filosoofiadoktor politoloogia ja riigiteaduse alal (2001, mõlemad Tallinna Pedagoogikaülikoolis). Olnud Akadeemia Nord lektor 2000–2001, erakorraline professor 2001–2003, korraline professor 2003–2005, a-st 2007 juhtimis- ja kommunikatsiooniteaduskonna dekaan, kommunikatsioonijuhtimise instituudi juhataja, professor. *Akadeemias* on ilmunud tema arvustus Tiit Hennoste *Uudise käsiraamatu* kohta (2002, nr 7, lk 1500–1505).

FELIX RANDEL (JOHANSEN). Alasti (1927)

HUMANISM JA KRISTLUS

Rudolf Bultmann

Tõlkinud Jaan Lahe

I

Järgnevas ei ole peetud silmas "humanismi" ajaloolise mõiste tähenduses, milles see sõna tähistab vaimset liikumist teaduse ja hariduse valdkonnas 15. ja 16. sajandil, vaid oskussõnana, nagu seda kasutatakse tänapäevases diskussioonis. See tähendab vaadet, mis näeb inimese tõelist elu vaimses valdkonnas, mis mõistab vaimuharidust väena, mis teeb inimesest päriselt inimese. Nii on ka humanismi mõiste kujundatud 19. sajandi algul, sellega, et humanitaarharidus vastandati kasulikkuse vaatepunktist juhitud reaalaridusele. Selline vaade humanismile näeb oma päritolu kreeka-rooma antiikajas ja seepärast on antiiktraditsiooni viljelemine tema jaoks oluline hariduse vahend.

Me võime nimetada *humanismi usuks vaimusse* ja samas tähenduses *usuks inimese õilsusse*. Sest see õilsus tugineb humanistliku veendumuse kohaselt just sellele, et inimese olemus on vaim. Selle vaimu vägi kuulub vaimumaaailma inimesele, s.t tõe, headuse ja ilu maailma inimesele; see on aga ka jumaluse maailm, kes ilmutab end vaimus ja vaimule. Vaim vastandub kui nähtamatu nähtavale, meeltega tajutavale. Inimeses endas vastandub vaim tema ihulikkusele koos meelelisuse ja tungidega. Aga vaim manifesteerub nähtavas valdkonnas kujundava jõuna, mida teenib

Humanismus und Christentum. — Rudolf Bultmann. *Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze*. Bd. II. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1952, S. 133–148. (Esmakordselt ilmunud: *Studium Generale* I, 1948, S. 70–77.)

kõik nähtav üksnes antu aina. Imiteerides maailmavaimu, mis kujundab mateeria loomuses oma seaduste järgi kosmose, peab vormitama inimühiskond kultuuris vaimu ideede kohaselt, samuti üksikisik isiksuseks. Nii nagu ajalugu, on ka üksikisiku elu vaimu ja aine võitlus, milles vaim annab ainele tema kuju. Inimene ei pea saama isikuks mitte oma tunge täielikult hävitades, vaid neid ohjeldades ja õilistades. Inimene ei leia oma elu täitumist mitte mõne askeldamises, nähtava maailma organiseerimises seisneva praktilise eesmärgi teenistuses, vaid ta kannab oma mõtet ja eesmärki endas kui isikus ning peab täitma seda eesmärki just nimelt hariduse kaudu. Ühiskonda ei juhita tema tõelise mõtte juurde organiseerimise kaudu; pigem võib igasugune organiseerimine, mis teenib vahetut kasu, majanduslikke ja poliitilisi eesmärke, seista lõppude lõpuks üksnes tõeliselt inimliku ühiskonna, s.t isikute kollektiivi teenistuses ja sellest lähtudes on kujundatud ka kõik ühiskonnaelu jaoks vajalikud organisatsioonid.

Vaim, mis humanismile kuju annab, puhkeb õitsele tõe, headuse ja ilu valdkonnas. *Tõe idee* juhatab mõtlemist ja see rajab teaduse maailma, et maailma selgitada, teda vaimule allutada, et teda kujundada. *Headuse idee* kasvatab tahet enesevalitsemiseks ja sisemiseks harmooniaks; ühiskonnas toimib see õigluse ideena ja annab ühiskonnale õigusriigi korra. *Ilu idee* juhatab kaemust ja kujundamist ning ühendab kunsti, mis visandab ideaalse maailma, milles saavad hoomatavaks nähtamatu väed, mis on peidetud nähtavasse, ja need muutuvad kaevale vaimule mõõduks ja harmooniaks.

Kantuna tõe, headuse ja ilu ideest, muudavad teadus, õigus ja kunst *maailma inimese koduks* ning lasevad tal mõista ennast kosmose liikmena, mida inimvaim kaeb vaimust läbibistatud ühtsusena.

Igal päeval ja igal ööl / kiidan ma nõnda inimese saatust: / kui ta mõte on aina õige, / on ta aina kaunis ja suur.*

II

Kuidas aga on määratletud *kristlus*? Kõigepealt igal juhul vastandina. Kristlikule usule on *maailm võõras*, isegi vaimu valitsus ei saa seda muuta koduks. Vaatamata kosmilisele korrale, vaimu seaduse järgi korraldatud looduse kulgemisele, vaatamata seadustele, mis valitsevad ka ajaloolisi sündmusi ja mille üle inimvaim uurivalt ja imestavalt järele mõtleb, ei ole kosmos inimese kodu. Ta ei muutu koduks ka sellega, et inimene rajab temas tõde, headust ja ilu teenides kultuurimaailma. Sest kristlik usk arvab pidavat ütleva, et inimese tõeline elu ei ole vaim, vaid veel sügavamal asuv sisemus — vastavalt sellele, et ka Jumal ise ei ole tolle vaimumaailma abstraktsioon ja lähe, millest kõneleb humanism. Jumal on täiesti sealpoolne, igavene ja tema igavik on kvalitatiivselt erinev kõigest siinpoolsest, mille juurde kuulub ka vaimumaailm. Jumalani ei jõua inimene mitte tõde, ilu ja headust taotledes, vaid ainult siis, kui ta ennast maailmast vabastab ja suudab tungida üles igaveseni kui oma koduni.

Selline “*maailma kaotamine*” [*Entweltlichung*], nagu võib tähistada kristlikku hoiakut, ei ole loomulikult mõeldud müstika mõttes hinge vabanemisena kõigest ajaloolistest sidemetest, pagemisena sealpoolsusse, mis saab ligidal olevaks müstilises ekstaasielamuses, *unio*’s jumalusega. Pigem haarab kristlus selgesõnaliselt endasse inimese tema ajaloolises elus koos tema kohtumiste ja kohustustega, tema saatusega ja tema üleskutsega tegutsemiseks. Jumalik maailm võib olla “ligi” üksnes “usus”, mitte “nägemises”, s.t mitte hingelises elamuses. Usklike suhe maailmaga on “*dia-*

* *Alle Tag' und alle Nächte
Rühm' ich so des Menschen Los;
Denkt er ewig sich ins Rechte,
Ist er ewig schön und groß.*

(J. W. von Goethe, “Schwebender Genius über der Erdkugel, mit der einen Hand nach unten, mit der andern nach oben deutend”. Tsüklist *Gedichte zu Bildern*. Tlk A. Kaalep.)

lektiline”, too “otsekui mul poleks midagi”, millest räägib Paulus (1Kr 7:29–31).

Siiski võib veel kristliku maailma kaotamise mõtet selgitada, mõeldes sellele, millise tähenduse omandavad tõe, ilu ja headuse idee kristluses.

Tõde, millest räägitakse humanismis, saavutatakse mõtlemise, mõistuse kaudu ja selle konkretiseerumise kaudu teaduses ning see toob nähtavale niihästi oleva tõelisust kui ka selle tõelisust, mis peab olema — tõe tunnetus seisneb seaduste tunnetamises, mis annavad kosmosele kui loodusele tema ühtsuse ja muudavad inimühiskonna ühiskonnaks —, aga tõde, millega tegeleb ristiusk, on Jumala tõelisus ja selle tunnetus on *jumalatunnetus*. See ei tähenda aga Jumala kui ühe iseenda jaoks ja iseneses oleva tunnetamist mingis transtsendentses sfääris sealpool maailma. Pigem on mõeldud jumalatunnetust eksistentsiaalselt kui silmapilgu tunnetust, milles saavad kokku kohtumine Jumala anni ja nõudmisega, Jumala kohtu ja armuga kui üleskutse tegutsemiseks, üleskutse saatuse vastuvõtmiseks niihästi heas kui ka halvas. Jumalatunnetust ei saa seepärast kunagi omada nagu mõistusetunnetust, teaduslikku teesi, vaid seda saab alati üksnes uuesti saavutada. See seisab alati tulevikulisena minu ees. Usklik on “kaotanud maailma” siis, kui ta ei arva, et ta valdaks mingitki tõe tunnetust, vaid, unustanud selle, mis on tema taga, sirutub üha uuesti selle poole, mis on ta ees.

Headus kristlikus mõttes ei ole ideaal, mis pärineks inimeselt või inimühiskonnalt. Jumala nõudev tahe ei ole haaratud juba eetilise imperatiivi tunnetuses, see pole antud harmoonilise inimisiksuse idees ega idees õige vormi järgi kujundatud ühiskonnast. Seda kohtab üha uuesti ja uuel kujul inimlikes kohtumistes üksteisega, milles iga kord nõutakse minu otsust — minu otsust olla iga kord sellele, keda ma kohtan, “ligimene”. See olemine ligimese jaoks tähendab *armastust* — armastust, mis ei põhine ühisel seotusel asjaga, mis ühendab mõlemat kohtujat, vaid avatusel sellele, milleks “ligimene” mind parasjagu vajab. Armastusenõuet ei saa seepärast kinni püüda haridusideaali või mõne *polis*’e ideaalpilti, vaid see ilmub alati uuel kujul ja peab saama täidetud alati uues vormis, nimelt silmapilguotsuses, milles inimene on “maailma kaotanud”, s.t jätnud maha iga toe, iga mõistuse antud orienteeru-

mispunkti, asetatud täiesti üksinda oma otsuse ette. On olemas niisiis ainult headus kui sündmus otsustamise silmapilgul; see realiseerub konkreetse nõudmise kuulmises, mis juhtub minuga kohtumisel ligimesega.

Ilu ideel ei ole kristliku usu jaoks elu kujundavat tähendust. Kristlik usk näeb ilus väära maailmaseletuse kiusatust, mis viib pilgu "sealpoolsest" eemale. Aga iseenesest kerkib küsimus: kas see, mis on öeldud tõe ja headuse kohta, käib ka ilu kohta? Kas ilul on olemas kristlik tähendus, mille järgi ilu asub pidevalt inimese ees ja avaneb talle otsustamise silmapilgul? Kui ilu on pilt, milles teatud määral mõistatuslik, ähmane eluliikumine on pandud seisma ja see on muutunud distantseeritud pilgule ülevaatlilikuks, avades talle oma sügavama mõtte, siis kristlikule usule ei ava kunst tõelisuse sügavust ja see ei saa hoomatavaks mitte distantseeritud nägemises, vaid *kannatuses*. Vastust saatuses esitatud küsimusele ei saa ialgi objekteerida kunstiteoses, vaid seda saab üksnes alati uuesti leida kannatuste olemasolus endas. "Ilu" — kui me tahame seda selles mõttes käsitada — on niisiis kristliku usu mõttes alati sealpoolne, s.t alati saatuses minu ees seisev ja see, kas ma tunnetan saatuse mõtet, on jällegi silmapilguotsuse küsimus.

Sellisele "maailma kaotamisele" kui eksisteerimisele, mis lähtub silmapilgust, vastab see, et kristlik eksistents ei realiseeru mitte "*tegudes*", vaid "*usus*". Vaim, millest kõneleb humanism, manifesteerub nähtavas maailmas tegevuses, maailma kujundamises. Ta realiseerib end teadustöodes, ühiskonnaelu korraldustes, kunstiloomingus. Ta realiseerib end samuti inimese kujunemises isiksuseks. Aga Jumala sealpoolne maailm, Jumala "Vaim", ei ole kujundav printsip nähtavas maailmas. Pole olemas kristlikku teadust ega kristlikku eetikat. Pole olemas kristliku usu poliitilist programmi ega sotsiaalprogrammi. Pole olemas kristlikku kunsti, kristlikku haridust, kristlikku pedagoogikat, "kristlikku humanismi". Loomulikult on see kõik olemas, kuivõrd kristlased nende asjadega tegelevad või kuivõrd see, nagu nt teadus ja kunst, valib oma aimest ristiusu mõttemaailma ja ajaloo valdkonnast. Aga sellisel juhul on eksitav rääkida "kristlikust" teadusest või "kristlikust" kunstist; sest üheski neist vaimuelu valdkonda-

dest ei ole olemas mingit “kristlikku” meetodit. Leidub küll kristlikke kingseppi, aga ei ole kristlikku kingsepakunsti.

Kristlik elu on alati elu, mis lähtub sealpoolsusest kui millestki tulevikulisest — mitte mingi idee realiseerimise mõttes, vaid elu, mis lähtub alati silmapilkses otsustamises haaratavast. Ja otsustamistoiming ei võta kunagi mingi teo kuju. See ei objektiveeru kunagi teona, mille kristlikkus oleks tõendatav. See on juba hetkega möödunud. Silmapilku ei määra idee ajatu igavik, vaid praegu mulle lähenev kutse, kohtumine. Igavene idee ei pea omandama välimust ja kuju nähtavas maailmas, vaid igavesti tulevikulisena toob Jumala igavik inimestele välja kõikvõimalikud püsivad kujud.

Humanismi mõttes on *Jumala sealpoolsus* tema vaimsus, tema lahutatatus kõigist nähtavatest antustest. Humanism teab, et “kõik kaduv on vaid tähendamissõna”. Aga humanistliku usu järgi võib inimvaim siiski kaeda kaduvat tähendamissõnana igavese olemusest ja anda sellele kuju. Kristlik usk arvab, et ta mõistab Jumala igavikku radikaalsemalt seeläbi, et ta mõistab Jumalat alati varjatuna, alati tulevikulisena. Siin- ja sealpoolsus ei ole tema jaoks liidetud kosmose ühtsuseks. Jumala sealpoolsus on tema alaline eesolemine ja Jumala tunnistamine on valmisolek siseneda pimedusse.

Mõned laused Lutheri loengust Rooma kirja kohta (1515/1516) võiksid seda kristliku jumalausu mõtet näitlikustada. “*Semper ita fit, ut opus nostrum intelligamus, antequam fiat. Dei autem opus non intelligimus, donec factum fuerit*” (“Me mõistame alati oma tegu, enne kui see sünnib. Jumala tegu ei mõista me aga enne, kui see on sündinud”). “Siin on vaja ülimat tarkust, mitte tarkust, mis peab silmas seda, mis on nähtav (sest siis me peaksime kahtlema), vaid sellist, mis näeb tulevikulist ja tundmatut ja nähtamatut.” “Lootus suunab pilgu loodetavale; aga loodetav ei tule nähtavalt. Niisiis pöörab ta pilgu tundmatule, varjatule, sisemisele pimedusele, nõnda et ta ei tea, mida ta loodab, ent ta teab siiski, mida ta ei looda.” “See on kindlasti äge rünnak ja lööb (inimest) tugevalt. Et hing peab olema ilma mõistmise ja tahteliigutuseta, tähendab,

et ta läheb pimedusse ning otsekui hukatusse ja hävingusse, ning ta kokkub selle ees võimsalt tagasi.”*

On kindel, et elu vaimus on humanismi seisukohast teatud mõttes ka elu tulevikust teadmises siinse ja praeguse, pelgalt antu ja juba saavutatu ebapiisavusest; pidev võitlus kõige labase ja alatuga, pidev lõputult kauge taotlemine; too “sigitamine ilus” liikumine (Platon); elu, mis realiseerub pidevas eneseületamises, kuulekuses üleskutsele “Sure ja muutu!” Kus on erinevus?

Humanist võtab oma elu otsekui kätte. Ta kujundab ennast, ta teeb edusamme, ta arendab ennast, ta saab ikka enam selleks, kes ta idee vaatekohalt juba on. Usklik ei hari ega arenda ennast üha täiuslikumaks usklikuks, vaid ta on see, mis ta on usklikuna, kas täielikult või pole ta seda üldse. Otsustamise silmapilgud, mis ta läbib, võivad inimlikult nähtuna olla mõistetavad seoses iseloomu kujundamisega. Usu vaatepunktist nähtuna ei ole nad aga seotud arenguga, progressiga, sest nad nõuavad, et usklik panustaks end neil silmapilkudel täielikult, et ennast kas täielikult võita või kaotada. Silmapilgu kohtumine tahab teda ju uueks teha, vabastada teda iseendast sellisena, nagu ta on praegu. Silmapilk pakub talle end nii-öelda uuena ja silmapilgu otsustamise küsimus on, kas inimene avab või sulgeb end sellele silmapilgule. Tema olemine seisab tema ees. Ja ta saab, kui ta otsustamisel endast ära pöördub ja ennast silmapilgu kingitusele avab, selleks, mis ta on — mitte idee vaatekohast, vaid realselt.

Silmapilgu kohtumine tahab inimese ju alati uueks teha, vabastada ta iseendast, nii nagu ta on praegu, s.t ta tahab vabastada inimese tema minevikust. Kas seda ei taha ka humanism? Jah, aga vaatepunktis minevikule ilmneb erinevus. Ka humanist, kes jaatab üleskutset “Sure ja muutu!”, näeb, et inimene, nii nagu ta tuleb oma minevikust olevikku, ei ole ikka veel see, kelleks ta peab saama. Ka tema teab, et inimene takerdub ikka ja jälle süüsse ning peab endaga võitlema, et kujundada puhtalt välja pilti sellest, mis ta peab olema. Aga kus käsitust inimese olemisest mõjutab hariduseidee, seal on süü pelgalt negatiivse, puuduse,

*M. Luther. *Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516*. Teil II: *Die Scholien*. Hrsg. von J. Ficker. Leipzig, 1908, lk 205, 5jj; 206, 28jj; 202, 5jj; 206, 10jj.

veel mitte oleva loomuga. Ja inimene saab selle isandaks enesekasvatuse teel, oma pideva enese poole püüdlamise taotluse kaudu. Ta jätab oma ebatäiusliku, ebapuhta mineviku ühe arenguastmena selja taha. Ja nii läheneb ta lõputus progressis ideaalile, ja kui ta seda ka iial ei saavuta, annab see enese poole püüdlev pürg talle tema iseloomu.

Kristliku usu järgi ei jäta inimene iialgi oma minevikku selja taha pürgimise jõu abil, vaid see on päästmatult tema küljes kinni ja ta veab seda alati kaasa oma olevikku. Inimene on selle kaudu päästmatult kvalifitseeritud ega saa end sellest distantseerida, saamaks sellest jagu. Sest just see, kes tahab sellest jagu saada, on ju sellesama kaudu kvalifitseeritud, märgistatud! See aga põhineb sellel, et ta ei pea mõistma süüd pelgalt negatiivsena, ebatäiuslikuna, puudusena, veel-mitte-olevana, vaid positiivselt — kurjana, vastuhakuna Jumalale, *patuna*. Nii vähe nagu saab inimene, kes on eksinud oma kaasinimese vastu, kõlbeliselt küpsemaks saades suhet temaga taas korda teha, niisama vähe võib ta seda teha ka Jumala suhtes, kuivõrd süü on ju eksimine Jumala vastu. Nii nagu inimese ja inimese vahel saab taastada süü tõttu purunenud sidet ainult avaliku süü tunnistamisega ühelt poolt ja andestava sõna kaudu teiselt poolt, samamoodi võib taastada ka sidet Jumala ja inimese vahel üksnes sellega, et inimene tunnistab Jumala ees oma pattu ja Jumala arm kingib talle *andestuse*.

Sellega, et Jumala arm kingib andestuse — s.t mitte ainult sellega, et inimene leiab oma pelgupaiga idees Jumala armust. Sest nii vähe kui see, kes on petnud oma sõbra usaldust ja saanud tema ees süüdlaseks, vabaneb oma süüst seeläbi, et ta aktualiseerib pildi sõbra üllast ja heldest meelsusest, vaid üksnes seeläbi, et ta võtab vastu sõbra andestava sõna (mida loomulikult võib öelda ka sõnadeta), niisama vähe saab kaotatud selle patt, kes aktualiseerib pildi armulisest Jumalast. Ta vabaneb üksnes *talle öeldud andestussõna kaudu*.

Kristliku kuulutuse mõte on aga see: Jumal on end ilmutanud *Kristuse ristis* andestava armu Jumalana; Kristus on andestava armu sõna. Ja see on *kiriku* mõte ning seepärast on kirik olemas, et öelda edasi seda sõna andestava armu kohta. Kus seda sõna kuulatakse ja inimene end sellele avab, seal on ta täiesti puhas, täielikult patust vabastatud, täiesti “õige” — “*õigeksmõistetud*” —,

s.t mitte oma kõlbelise kvaliteedi poolest parandatu, oma arengus teel ideaali poole tüki maad edasi jõudnu, vaid sihile jõudnu. Talle ei tõestata tema kõlbelist küpsust ega tehta seda talle salapärasel viisil omaseks. Kristliku õpetuse mõte patuse õigeksmõistust on hoopis see, et *patune* on mõistetud õigeks, et Jumal võtab inimest, kes *ei ole* selline, nagu ta olema peab, sellena, mis ta olema peab, ja see, keda Jumal sellisena võtab, seda ka tõeliselt on. *Nii* vabastab Jumala andestav arm inimese temast endast, tema minevikust, sellest, mis ta ise endast on teinud. *Nii* teeb arm temast “uue loodu”.

Seda mõistetakse õigesti aga vaid siis, kui mõistetakse, et *andestav sõna* ei ole mingi üleüldine tõde, vaid et see on sisestatud inimese ajaloolisse olemisse, s.t, et *sed* öeldakse *alati konkreetsel silmapilgul* ja et see asetatakse jumaliku armu valgusesse. Silmapilgu mõte on ju see, et inimesele tehakse kingitus — inimene ise —, mis peab saama tema omaks otsustamise silmapilgul. Kas inimene on selliseks otsustamiseks suuteline? Kas pole see, mis siseneb tema olevikku, just vana, tema minevikuga koormatu, sellega märgitu? Noh! Andestussõna kvalifitseerib silmapilgu just viisil, et selle — silmapilgu — nõue peab olema kuuldud andestussõnana. Selles — silmapilgus — konkretiseerub Jumala andestav arm, kes kingib mulle nüüd ju minu enda kui uue loodu ja avab mulle sellega tuleviku.

III

Kuidas peaks pärast kõike seda täpsemalt määratlema *humanismi ja kristluse suhet*? Kas tuleb seda mõista nii: üks või teine? Humanism või kristlik jumalausku?

Tegelikult on Jumalat mõistetud õigesti üksnes vahetevahel ja kristlikust usust lähtudes tuleb humanistlikku jumalaideed nimetada eksituseks, sõgeduseks — kuivõrd see tahab olla usk Jumalasse. Kas tähendab see aga ka seda, et kõik see, mis on humanistlikus jumalaidees nähtud ja öeldud, on samuti illusioon? Kas humanistlik idee pole äkki ühe iseendast õige ja olulise tunnetuse väljendus, mis satub üksnes seepärast valesse valgusse, et ta esitab end jumalatunnetusena?

Mida õpetab ajalugu? Ühest küljest seda, et ei saa olla olemas midagi sellist nagu humanismi ja kristluse “süntees” ning et seal, kus see näivalt luuakse, laguneb see otsekohe taas. Aga teisest küljest õpetab ta seda, et “küsimust kristluse ja humanismi kohta” ei saa otsustada pelga emma-kumma kaudu.

Humanismis alal hoitud antiigitraditsiooni vaimset jõudu ei saa meie ajaloost kaotada, kui me ei taha langeda tagasi barbaarsusse — olgu see ka tänu maailma tehniliseks muutumisele moodne barbaarsus. Humanistlik inimesemõistmine ei ole vaade, mida saaks põhimõtteliselt kummutada või “parandada”. Selles on arendatud pigem üks inimliku enesemõistmise põhivõimalus, mis on sellisena alaline võimalikkus, niikaua kui on inimesi, kes on mõistusega varustatud ning usuvad vaimu ülevusse ja kohustavusse. Kristlus omakorda aga pole seotud barbaarsusega ega üldse mingi kindla kultuurivormi või -astmega, et ta peaks nõudma loobumist teadusest, haridusest, õigusest ja kunstist, kuigi kartlikud hinged langevad ikka taas sellisesse illusiooni. “Maailma kaotamine”, mida peab silmas kristlik usk, ei ole pagemine maailmast mõne askeetliku meetodi abil. Kristliku usu mõttes on suhe maailmaga pigem too dialektiline “omada, otsekui ma ei omaks”.*

Ja kas ei ole mitte humanism andnud ristiusule vahendit muutada maailmas mõjusaks — s.t jääda alaliseks võimalikkuseks? Kas saab olla Piibli mõistmist, milles kristlik usk arvab kuulvat Jumala Sõna, ilma teaduseta? Kas usk saab endas selgusele jõuda ilma kriitilise teadusliku mõtlemiseta? Kas saab olla inimlikku ühiskonnaelu, mille raames usk peab saama mõjusaks armastuses, ilma riigi õiguskorrata? Ja kas kunst on ainult ahvatleja selle maailma kirkastumise juurde? Või saab ta olla ka sealpoolse kuulutajaks pildis?

Kindlasti! Kristlik usk ei vaja humanismi oma täienduseks ja inimene võib saada Jumala armus kindlaks ilma humanitaarhariduseta. Humanismi ei vaja mitte kristlik usk kui selline, küll aga vajab seda üksik kristlane otse või kaudselt konkreetses ajaloolises olemises. Sest ta peab maailmas oma usku üles näitama, toimides igapäevaelus armastuses; ta peab valitsema maailma Jumala teenistuses. Ja selleks vajab ta humanismi, mis muudab maailma

*Vihje 1Kr 7:29jj-le (vt eespool). *Tlk.*

valitsetavaks sellega, et seletab maailma teaduse kaudu, õpetab tundma maailma jõude ja asetama neid inimese tegevuse teenistusse, sellega, et see loob inimühiskonna korraldusi õiguse abil, sellega, et humanism kingib inimestele kunsti kaudu meelerahu, rõõmukosutust ja vaimset korrastatust.

Nii nagu on mõttetu kristluse nimel nõuda humanismi kõrvalajämist, on ka mõttetu nõuda humanismi nimel loobumist ristiusust. Ristiusuga on sisenenud ajalukku üks inimliku eksistentsi mõistmise põhivõimalus, mis ei tohiks kristlusest taas kaotsi minna, kui see ei taha kaotada oma elavuse, rikkuse ja sügavuse olemuslikku jõudu.

Ärge mõistke vääriti! Ma ei räägi siin hoopiski kristliku usu apologeedina! Tollel ei ole mingit huvi muretseda ajaloo rikkuse pärast! Siin on tegemist lihtsalt mõtlemisega, mis lähtub humanismi vaatepunktist. On see alus, et nõuda omal soovil ristiusu kaotamist ajaloost?

Ka humanismile on selge, et kristlus on avanud inimhingele uued sügavused, nii et kõik inimelu probleemid, mille juba antiik-aeg on läbi uurinud, on tõstetud uude mõõtmesse. Ristiusus on sündinud üks antiigis veel tundmatu refleksioonivägi, mille tundemärgiks on olnud alates Augustinuse pihtimustest autobiograafia kujunemine. Ristiusk on viljastanud vaimuelu peaaegu kõigis kultuuri valdkondades — niihästi kujutatavas kunstis, kirjanduses kui teaduses, kuid kristlus on mõjunud viljastavalt koguni ajaloo-teaduses ja filosoofias. Suur moodsa individualismi ja subjektiivismi liikumine (olemata iseenesest kristlik!), mis on tekkinud keskaja nominalismis ja müstikas ning ulatunud Leibnizi ja Shaftesbury, Hamanni ja Herderi kaudu romantismini, on mõeldav vaid ajaloos, mille kujundavate jõudude hulka kuulub kristlik traditsioon.

Humanism vajab kristlust muidugi oma täienduseks sama vähe nagu kristlus humanismigi. Humanism võib pidada kristlust koguni *vaimu enesekindluse* ebamugavaks *häärijaks*. Aga — ja nüüd ei räägi me muidugi enam humanismi vaatepunktist, vaid inimese vaatepunktist lähtudes, kellele humanism pakub ennast kui võimalus mõista oma eksistentsi — kas pole kristlus just selles rollis humanistidele hädavajalik?

Kas ei kujuta humanism, mis kujundab endale teaduse näol vahendi maailma tunnetamiseks ja valitsemiseks, mis organiseerib riikliku õiguskorra abil ühiskonna, mis kingib kunsti kaudu ilu maailma, endast alati ohtu eksitada inimest, nagu oleks ta maailma ja oma elu isand, hädaohtu lasta unustada saatuse, kannatuse ja surma jubedat väge? Elu ei kujunda mitte ainult vaim, vaid ka saatus. Tema mõistatust, tema jubedat sügavust ei suuda lahendada teadus ja lõpuks peab inimene üksi sellega, *oma* saatusega, toime tulema — teadus, õigus ja kunst ei suuda anda vastust tema omaseimale mõistatusele.

Kas ei juhi humanism inimest eeskätt illusiooni juurde, nagu oleks ta isand enese üle? Kui ta on aus, kas ei pea ta endale tunnistama, et kaotab ennast sageli, et inimhinges leidub kohutavaid sügavusi, mille üle üksnes vaimuharidus ei tee isandaks — sügavusi, millest võivad tungida välja kired, mis mässivad inimese süüsesse, millest tema oma vägi teda enam ei vabasta?

Kas kristlus jõuab *inimelu küsitavuse* ausa ülestunnistamiseni? Selle küsitavuse tunnistamiseni, mis kõlab vaiksetes toonides kaasa juba Homerosel, siis aga valjemini kreeka tragöödias ja Platonil, mis muutub Shakespeare'i töödes keset renessansiaega kuuldamatult valjuks ja mille Goethe vaid teadlikult vaikima sundis, keelates endale tragöödiate kirjutamise, sest ta oleks võinud seda tehes murduda? Kas ei saa humanismi problemaatilisus selgelt nähtavaks suure humanistliku traditsiooni hoidja Jacob Burckhardti ajalookirjutuses, kui ta keeldub visandamast ajaloofilosoofiat — ajaloofilosoofiat, mis oleks võinud anda informatsiooni ajaloo mõtte ja eesmärgi kohta? Ja kas ei ole inimkonna ajaloo ja inimelu küsitavus teadvustatud meile tänapäeval nii kohutaval moel, et me tunneme, et maailm vajab kuulutust ristist? Ta vajab armu ja armastust, kui tahab julgust kokku võtta, et rajada varemetest taas väarikat inimliku kooselu paika — paika ka vaimuriigi jaoks.

Meie ajalooline saatus on see, et humanistlik eksistentsimõistmine on olemas veel üksnes ühenduses kristliku eksistentsimõistmisega ja ümberpöördult. Nende kahe jõu suhe on elav, viljastavalt mõjuv *pinge*. Lepituse leidmine on iga kord *üksikute vastutuse* ootamine. Aga see on iga kord ka ühe ajastu ootamine. Nii nagu on olemas ajastuid, mil kristlikul usul on oma selguse

ja puhtuse tõttu põhjust rõhutada vastuolu humanismiga, nii on ka ajastuid, mil nii kristlusel kui ka humanismil on põhjust järele mõelda, mis on neile ühine, ja mulle tundub, et see on nii ka tänapäeval.

19. ja 20. sajandi areng viis — vähemalt Saksamaal; kuivõrd mujal, seda võiksid arutada need, kellesse see puutub — täielikku *relativismi*, mis lõpetas viimaks nihilismis, s.t objektiivse tõetunnetuse võimalikkuse, kõbeliste nõuete siduvuse ja õigluse ideest kantud riigi salgamises. Kui selle eest — ja kahjuks on seda korduvalt sündinud kiriklikult poolelt — on tehtud vastutavaks humanism, siis põhineb see fundamentaalsel arusaamatusel, justkui oleks humanism usk inimese eneseausse *selles* mõttes, et see vabastab ta seosest tõe, õigluse, headuse ja ilu igaveste normidega subjektivismi meelevaldsusesse. Oma pärinemise tõttu kreeka kultuurist on humanism pigem just võitlus subjektivismi ohjeldamatu omavoliga, igasuguse sofistika, mis tõlgendab inimest “kõigi väärtuste mõõduna” radikaalse subjektivismi mõttes. Seaduste kaudu konstitueeritud kosmose ühtsuse avastamisega antud objektiivse vaimu avastamine tähendas kreeklaste jaoks algselt ka indiviidile seadust andva jumaliku väe avastamist. Alles siis, kui sellest tunnetusest loobutakse, kui kosmost valitseva seaduse tunnetus ennast seadusest vabastanud inimese teenistusse rakendatakse, mõjub inimesele kosmilise seaduse tunnetusega antud valitsus maailma üle ennasthävitavalt. Sel juhul ei saa aga enam olla juttu humanismist — siis on loobunud usust vaimsusse, mis konstitueerib humanismi.

Võitluses subjektivismi meelevaldsuse vastu on aga humanism ja kristlik usk ühel meelel. Sest kui kristlik usk jääb ka seisukohale, et tõe, headuse ja ilu normide tunnetamine ei ole veel Jumala tunnetamine, ei vaidle ta sellega nende normide kehtivuse vastu. Need ei ole kristliku usu jaoks midagi muud kui Jumala seadus, ja humanismi suhe ristiusuga näib olevat nagu “seaduse ja evangeeliumi” vahetõde. Kui evangeeliumis kehtib: “Seaduse lõpp on Kristus” (Rm 10:4), siis on selle mõte, et seadus on leidnud endale lõpu teena õndsusele, vahendina, mille täitmise kaudu leitakse tõeline suhe Jumalaga. Seadus jääb aga oma väes Jumala murdumatuks, pühaks nõudeks; ja armastus, mis on vabastanud uskliku Jumala andestava armu kaudu, ei ole midagi muud kui seaduse

täitmine (Rm 7:12, 13:8–10; Gl 5, 14). Nii seisavad humanism ja kristlus üheskoos vastu tänapäeva relativismile ja nihilismile ning igasugusele ebainimlikkusele.

Peale selle aga veel viimane asi. *Humanitaarharidus* erineb reaalaridusest, väljaõppest praktiliste eluvaldkondade, eeskätt tehniliste elukutsete jaoks. Ta erineb neist ja erinevusest saab vastuolu, kui tema õiguse vastu vaieldakse realismi vaatepunktist, mida tänapäeva maailmas on ju küllalt juhtunud. Tuntakse humanitaargümnaasiumide vastu nii sageli esitatud küsimust: “Mida saab elus sellega pihta hakata, et õpitakse vanu keeli, loetakse vana kirjandust? Praktilises elus pole sellel mingit väärtust!” — Siiski, ka vanadel keeltel on isegi pealiskaudsel vaatlusel varjatud väärtus. Aga mitte see pole otsustav. Otsustav on pigem see, et humanitaarharidus ei pretendeerigi vahetule tähendusele praktilises elus, ta tugineb käsitlusele, et sealpool praktilisi elusihte asuval vaimsel maailmal on inimesele iseseisev väärtus, kuna see kujundab tema sisemist, vaimset elu ja kingib talle rikkust, rõõmu ja õnne, mis on kõrgem kui praktiliste eluvajaduste rahuldamine. See vormib iseloomu, isikut.

Otsustav on aga see, et inimest ei peetaks uhkeks ja et ta end ise uhkeks ei peaks ning et ta ei peaks end praktilise, ihulikloomuliku, majandusliku ja poliitilise elu eesmärkide poolt vangistatud ja neid teenivaks olendiks, vaid isikuks, s.t olendiks, kes on midagi iseenesest ning kannab oma mõtet ja väärtust iseeneses, sõltumatuna rakendatavusest mingite praktiliste eesmärkide jaoks. Ikka tehnilisemaks muutuv ja rohkem organiseeritud maailmas kuritarvitatakse inimest aina rohkem vahendina eesmärkide jaoks, ta degradeeritakse üheks elumasina osaks ning sellega võetakse tema elult mõte. Ühes kogumiku *Neuen Auslese* artiklis (II, 2, veebr. 1947, lk 4–11) juhib Edwin Muir tähelepanu sellele, kuidas “moodsa romaani ajalugu on inimese kadumise lugu, nii nagu teda on käsitanud religioon ja humanism”, nimelt inimese lugu, kes kasvab hingelistes konfliktides ihu ja vaimu, kurja ja hea vahel, kes jõuab oma olemuseni konfliktide kaudu, nagu seda on kujutanud Dante ja Shakespeare, Balzac ja Tolstoi. Selle asemele on tulnud inimene kui loomuliku arengu saadus, kellel on põhiliselt poliitiline loomus ja keda võib juhtida kalkuleeriva poliitika kaudu.

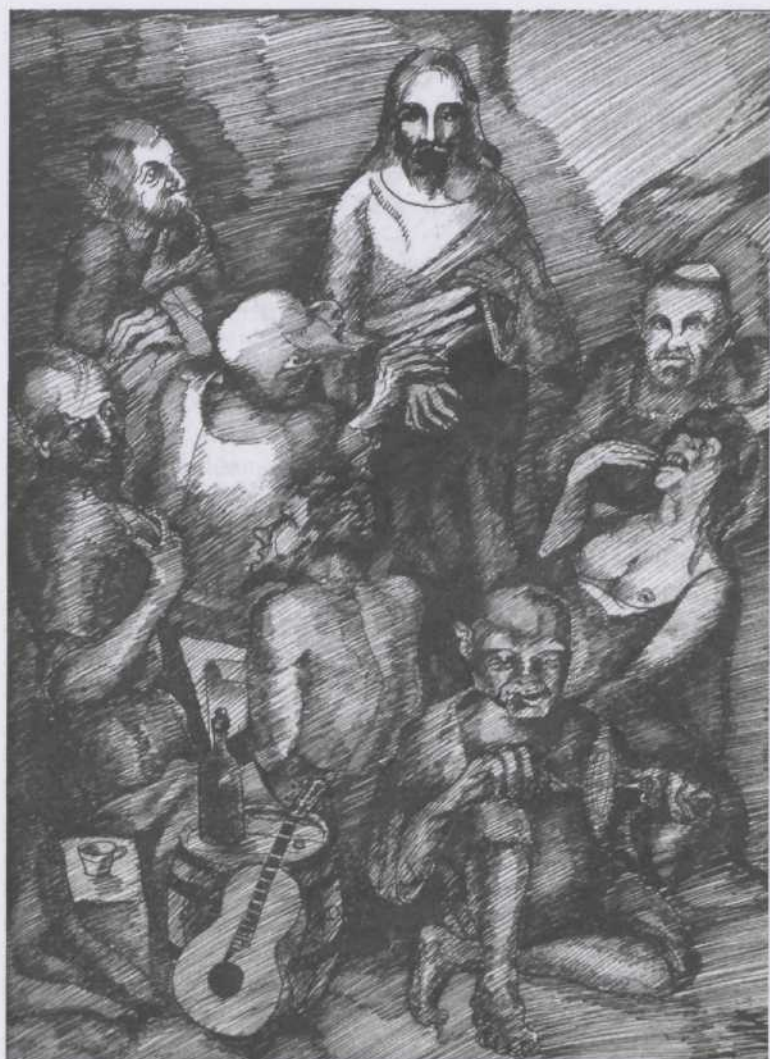
Inimene, kellelt on nõnda võetud väärikus, tõrgub oma sise-
muses talle omistatud rolli vastu ja tema tõrkumine — talle endale
teadvustamata — leiab oma väljenduse tema kehtestamisvajadu-
ses ja tungis end kehtestada. Kui see vajadus ja tung ei leia endale
rahuldust, tekib loomust mürgitav *salaviha*.

Muidugi ei saa olla kahtlust, et selles peitub üks peamine
põhjus, kui mitte peapõhjus, miks nii paljud saksa inimesed lan-
gesid natsionaalsotsialismi ideoloogiasse. Moodsal inimesel puu-
dus — vähemalt Saksamaal — kindel eneseteadvus, mis rajaneb
endastmõistetaval usul, et inimesel kui isikul on mõte ja väärtus
iseendas. On selge, et natsism lõi sellest kasu. Nii nagu ta
kasvas välja salavihast, nii ta ka apelleeris salavihale ja püüdis
surmata süstemaatiliselt viimast jäänust isikuteadvusest, et kasu-
tada inimest täielikult vahendina oma eesmärkideks ja lülitada ta
sisse oma organisatsioonimasinasse. Sellest oli tingitud ka tema
võitlus mõlema, nii humanismi kui kristluse vastu. *Sest mõlemad
on ühel meelel ka selles, et nad kutsuvad inimest taas teadlikkusele
iseendast kui isikust ja tahavad teda vabastada salaviha needusest,
mis tema eneseteadvust purustab ja mürgitab.*

RUDOLF BULTMANN (1884–1976), Saksa protestantlik teoloog.
Õppis Tübingeni, Berliini ja Marburgi ülikoolis, viimases promoveerus
(1910) ja habiliterus (1912) ning oli seejärel eradotsent. Oli 1916–1920
Breslau, 1920–1921 Giesseni ja 1921–1951 Marburgi ülikooli professor.

Teoseid: *Die Geschichte der synoptischen Tradition* (1921); *Jesus*
(1926); *Offenbarung und Heilsgeschehen* (1941); *Das Evangelium des
Johannes* (1941); *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*
(1949); *Theologie des Neuen Testaments* (1948–1953); *Geschichte und
Eschatologie* (1958) ja *Glauben und Verstehen* (kogutud artiklid).

Akadeemias on varem ilmunud ta esseed “Mis mõtet on kõnelda
Jumalast?” (1996, nr 12, lk 2510–2521, tlk T. Paul), “Jeesus Kristus ja
mütoloogia” (2006, nr 10, lk 2115–2161, tlk J. Lahe) ning “Jumalaidee
ja tänapäeva inimene” (2007, nr 6, lk 1221–1237, tlk J. Lahe), samuti
Toomas Pauli ülevaade Bultmanni mõtlemisest: “Rudolf Bultmann ja
Piibli eksistentsiaalne interpretatsioon” (1996, nr 12, lk 2469–2509).

FELIX RANDEL (JOHANSEN). (u 1930)

TULEKAHJU GEOGRAAFILINE KUJUTAMINE PETSERI NÄITEL

*Sander Tint,
Helen Sooväli*

SISSEJUHATUS

Kolmapäeval 24. mail [1939] kell 11.40 anti tulekahjuhäilitus meie idanaabri Setumaa pühalinnas Petseris. . .

Nii algab Võrumaa vabatahtliku tuletõrjeühingu kroonikas kirjeldus eelmise sajandi rahuaja ühe suurima tulekahju kohta (*Võrumaa. . .* 1940). Läbi ajaloo on punane kukk kas hooletuse, õnnetuse või sõja tagajärjel palju kordi tunginud linnade igapäevaellu, põhjustades suurt kahju vara, inimeste, materiaalse kultuuri või sotsiaalse korra hävingu näol. Sellisteks sündmusteks on olnud kas või Balthasar Russowi kirjeldatud 1433. a totaalne tulekahju Tallinnas (Vaarmann 1988) või II maailmasõja ajal Eesti linnu tabanud pommitamisest tekkinud ulatuslikud tulekahjud, mis hävitasid terveid linnaosi (Vseviiov 1984). Võimuka külalisena on tulekahju intensiivselt sekkunud inimasustuse kujunemisse. Tuleb nentida, et kõige selle juures on tulekahju kui nähtus leidnud Eestis vähe akadeemilist tähelepanu, eriti just ühiskonnateadustes. Käesolev artikkel püüab seda võlga vähendada, võttes vaatluse alla Petseri 1939. aasta suurtulekahju. Artikli eesmärk on tulekahju mehhanismide ja mõju uurimine Petseri linna näitel.

Artikkel on valminud Euroopa Regionaalarengu Fondi, projekti SF0130033s07 ja grantide ETF 5858 ning 6856 toel.

TULI LINNAS

Kõige rohkem uurijate ja ühiskonna huvi köitnud tulekahju aspektiks on sellega seotud vaatamängulisus. Vallapäasenud tulemõll loob võimsaid visuaalseid pilte, traagilisi narratiive ning suuremõõtkavalist hävingut. Selle dokumenteerimine ja taasesitamine on moodustanud suure osa tuleõnnetusi käsitlevatest kirjatöödest, mida iseloomustab ulatuslik populaar-teaduslik ja kunstiline haare. Sellele tasandile jäävad ka mitmed linnauurimuslikud tööd, mis kirjeldavad küll muu hulgas katastroofi kvantitatiivseid mõõtmeid, kuid teevad seda põgusalt, muutes tulekahjud lühiajalisteks episoodideks üldises arenguahelas. Tulekahi koosneb niisugustes tekstides arvudest, mis tüüpiliselt markeerivad õnnetuse ajalisi nüansse, mitmesuguste kaotuste hulka ja üksikasjalist sündmustekäigu kirjeldust, moodustades nende teemade kaudu tulekahju biograafia (vt nt Kangropool, Bruns 1972). Virtuaalsest ohust tegelikkuseks saanud tuleõnnetuse iseloom ja n-ö jalajälg sõltub suurel määral kontekstist, mistõttu sellisel tasandil on kaht tulekahju raske omavahel võrrelda. Näiline erakordsus ja juhuslikkus jätab mulje, et sündmusest pole võimalik teha teaduslikke üldistusi ning et lähenemisviisi saab olla ainult kirjeldavat laadi (Alexander 2000). Nii luuakse tükk linnaloost, kus kahjutuled on dešifreerimata lõigud, mustad kastid, milles toimuvaid ühiskondlikke ümberlülitusi ja transformatsioone tähele ei panda.

Traditsiooniline vaatenurk näeb katastroofe tsükliks, mis hõlmab etapiliselt katastroofieelset rahulikku faasi, hoiatust, eelhäiret, kriisi, päästeprotsessi ja rehabilitatsiooni ning lõpeb taasloomisega (Alexander 2000). 1970. aastatest alates on angloameerika katastroofidega tegelevas teadusruumis süvenenud arusaam, et ühiskonda raputavaid hävingulisi sündmusi, sealhulgas tulekahjusid, tuleb vaadelda laiemalt, uurides nende toimumiskohta. Seda tingib vajadus mõista, mil moel mõjutab teatud piirkonna ühiskondlik taust hävinguliste sündmuste teket, ulatust ja iseloomu. Selline mõtteviis on nihutanud rõhuasetuse kriisisündmuselt endalt seda ümbritsevale sotsiaalsele keskkonnale (Quarantelli 1995; Alexander 1997). Tulekahjude kirjeldustes leiduvad juhuslikud sündmused seotakse ühiskondliku kontekstiga — looduslike, majanduslike, sotsiaalsete, poliitiliste ja kultuuriliste tingimus-

tega, mis kas soodustavad või pärsivad mingit tüüpi hävingulise sündmuse kulgu. Katastroofiline protsess ei arene hetkeliselt; stabiilsust vähendavate tegurite ühiskonnale märkamatu kombineerumine ja kuhjumine kestab vahel märkimisväärselt pikka aega, mida võib nimetada õnnetuse inkubatsiooniperioodiks (Turner 1978; Blockley 1996). Katastroofi speaktaaklist endast saab protsessi jäämäe veepealne osa, selle tagajärg. Nii ei alga Petseri 1939. aasta suurtulekahju mitte süütamismomendil, vaid selle tingib paljude tegurite ja sündmuste kokkulangemine: näiteks inimese eelnevatest olukordadest johtuv meeleline seisund; sel perioodil püsinud ilma kuivus, mis muutis puithooned süttimisaltiks, ja kerkinud tuul; ent pikemas perspektiivis ka teatud linna ruumiliste, kultuuriliste ja sotsiaalsete struktuuride kujunemine. Angloameerikalik paradigma on tõstatanud hulga uusi küsimusi ja leidnud uusi käsitusviise. Keskele kohale on nihkunud mõisted "risk" ("oht") ja "kaitsetus": esimene iseloomustab katastroofilise sündmuse tekke tõenäosust mingis piirkonnas ning teine sündmuse mõju võimalikku ulatust kriisipiirkonnas (Alexander 2000).

Olulisele kohale katastroofiuringutes on viimasel kümnendil tõusnud suund, mis vaatleb katastroofiohu seost kogukonnasisese asustumustri ja selle arenguga (Anderson 1994; Varley 1994; Pielke, Pielke 1997; Pulwarty, Riebsame 1997; Morrow 1999). Ühtlasi on hakatud mõistma koha igapäevatavade ja ajaloolise konteksti tähtsust piirkondade kaitsetusele (Hewitt 1983; Morrow 1999). Katastroofi mõju kogukonnale ei ole juhuslik, vaid sõltub igapäevastest sotsiaalsetest vastasmõjudest ja elukorraldusest, mis määrab indiviidi või inimrühma juurdepääsu tuleohtu vähendavatele ressurssidele (Oliver-Smith 1986; Marskrey 1989; Blaikie *et al.* 1994; Bolin, Stanford 1998; Morrow 1999). Seega on tuleõnnetuse oht igas majapidamises määratud omavahel suhestuvate keerukate teguritega, sõltudes nii geograafiast ehk asukohast kui ka elanike sotsiaal-majanduslikust taustast. Ent ka vastupidi: individuaalsete ohtude kaudu avalduvad linnas piirkondlikud ohud.

Katastroofi ajalisi piire on nihutatud ka kriisile järgnevasse perioodi, hõlmates taasloomise faasi, mil kannatada saanud piirkonnas toimuvad pääste- ja ülesehitustööd. Sellel etapil võib toimuda mitmeid spetsiifilisi ühiskondlikke protsesse, mis mõjutavad

oluliselt taastumisprotsessi ja ühiskonda tervikuna (Inam 2005). Katastroofiline sündmus muudab ühiskonna seda liiki õnnetusele iseloomuliku riski suhtes tundlikumaks. See toob kaasa ohtu vähendavate lisameetmete rakendamise, mille tulemusena väheneb piirkonna kaitsetus kõnealuse ohuteguri suhtes. Katastroofidevahelisel ajal piirkonna kaitsetus seevastu suureneb, sest poliitilised, tehnoloogilised ja kultuurilised süsteemid soosivad ebatavalist arengut ning pärsivad riskiennetusmeetmeid (Alexander 2000). Pikemas perspektiivis moodustab inimasustuse kohanemine võimalike hävinguliste sündmustega tasakaalulise dialoogi. Katastroofidega hakkamasaamiseks ja nende vältimiseks loob ühiskond vastava reeglistiku. See tasand on aktuaalne ka tulekahjude ja linnade puhul. Tuleohtu ehk riski vähendamine hõlmab mitmesuguseid meetmeid. Säärase ressursipaigutusena võib näha näiteks linnaplaneerimist piiravaid tuleohutusnõudeid linna füüsilise kehandi loomisel, tuletõrjeüksuste suurust ja paigutust, kuid ka tulekultuuri ja tule kui sellise mõtestamist linna kontekstis.

Seni oleme käsitlenud tuld kui linnade hävitajat — esmalt tulekahju pindmise ja otseseima külje, vaatamängulisuse ja kulgemise kaudu, seejärel kirjeldades tuld kui linna armkoestajat, ent ka kui asula teiste struktuuridega vastasmõjus olevat arengukomponenti. Lihtne on näha tule toime negatiivset külge linnade arengus. See element on hävitav, pöördumatu, end taastotev (Goudsblom 1987). Siinkohal oleks aga väär peatuda ja jätta märkimata hoopis fundamentaalsem tule ja linna vastastikuse mõju aspekt. Põlemine on linnakeskkonnas pidevalt toimuv protsess. Taltsutatuna rahuldab ta linliku tsivilisatsiooni energiavajadust. Tänapäeva ühiskonna kujunemine poleks ilma tuleta mõeldav olnud. Sotsioloog Johan Goudsblom on inimkonna ajalugu üldistades nimetanud tule kodustamist esimeseks suureks ökoloogiliseks muutuseks põllumajanduse ja karjatamise ning tööstustootmise tekkimise ees. Kontrolli saavutamine tule üle võimaldas ühest küljest inimkonna leviala laienemist ja arvukuse suurenemist. Sellega kaasnes aga ka vajadus kütuse järele ning kohustus korraldada tule valvamist. Tehnoloogiline areng on viinud tsivilisatsiooni kaugele esimeste asulate elukorraldusest, kuid põlemise kui keskse energiatootmisviisi tähtsus on säilinud. Ja kuigi inimühiskonnad eristusid, jäi

tule käsitsemise ja selle alalhoidmise korraldus kõikjal sisuliselt samaks, leiab Goudsblom. See viib järelduseni, et oskus tuld ohjeldada oli ja on üks tsivilisatsiooni vorme (Goudsblom 1987).

Vaid tule mõlemat, hävitavat ja loovat külge koos arvesse võttes saame hinnata selle tähendust linnadele ning inimkonnale üldiselt. Inimene, kes on taltsutanud tule, on õppinud seda ka valla päästma. Seda üllatavam on tõsiasi, et leegitsev jõud, mis annab energiat tänapäeva inimasustussüsteemi toimimiseks, on teadusloos taandatud n-ö ahjuluugi taha, muudetud marginaalseks uurimisobjektiks.

Vaatemänguliste kirjelduste ja rakenduslike uuringute kõrval puudub endiselt laiem ajaloo- ja ühiskonnateaduslik arusaam tule kui nähtuse rollist inimkonnas ning selle koondumispunktides, linnades. Sellele on tähelepanu juhtinud mitmed tuleõnnetuste uurimisega tegelevad teadlased (H-Soz-u-Kult 2008; Pyne 2000). Siiski on viimastel aastatel angloameerika teadusruumis ilmunud mitu märkimisväärset monograafiat, näiteks Marc Tebeau *Eating Smoke* (2003), mis püüab lahti kirjutada tuletõrje- ja elukindlustus- ja turvasutuste kujunemist ning omavahelist dialoogi 19. sajandi linnastuvas USAs. 2008. aasta mais peetud linnade tulekahjudele pühendatud ajalookonverents on samuti märk sellest, et kõnealune teema on aktuaalseks muutunud (H-Soz-u-Kult 2008).

Eestis on tulekahjude uurimine keskendunud ajaloolis-biograafilisele ja rakenduslik-riskianalüütilisele suunale. Esimest suunda esindavad näiteks ülevaade Pärnu Nikolai kiriku 1771. aasta tulekahjust (Bliebernicht 1940), Tallinna pommitamist analüüsivad käsitlused *Tallinn tules* (Kivimäe, Kõiv 1997) ja *Tallinna taastamine 1944–1950: dokumente ja materjale* (Vseviiov 1984), koduloolised kirjutised Eesti tuletõrjeliikumisest (Sööt 1929; Vaarman 1988; Pärn 1999; Muhu 2003) ning lõigud ajalooramatutes. II maailmasõjas sekkus tuli nii relva kui ka kaasnähuna taas intensiivsemalt Eesti linnade arengusse, mis ei jäänud märkamata ka linnaurijatele. Geograaf Edgar Kanti juhtimisel uuriti Tartu põlemist 1941. aasta suvel, sõjakahjustusi, linna ülesehitamist ja muid linnaga seotud probleeme, mis oli kavas avaldada koguteoses *Tartu*. See uurimus jäi aga ilmutamata ning enamik materjale hävis (Kurs 2000). Teine uurimissuund on olnud rakenduslikum, hõlmates põhiliselt riskianalüütilisi kirjutisi. Sõjajärgse

perioodi väljapaistvaimaks teoseks, mis käsitleb tulekahjude ja tuletõrje ajalugu ning nende mõju linnalistele asulatele, on Jaan Vaarmanni *Rinnutsi Leekidega* (1988). Kokkuvõttes tuleb tunnistada, et laiemas mõistes tulekahjude antoloogia on Eestis veel kirjutamata.

Järgnevalt kirjeldame üht episoodi Eesti tuleloost — Petseri 1939. aasta suurtulekahju. Tegemist oli Eesti Vabariigi rahuaja suurima põlenguga (Vaarmann 1988). Nelja tunni jooksul hävis leekides 213 elu- ja ärihoonet, mis põlesid maani maha (ERA, f 4897, n 1, s 124).^{*} Tahtliku süütamise teel alguse saanud õnnetuse tagajärjel suri 10 ja jäi peavarjuta 1500 inimest, olematuks muutus 2,8 miljoni krooni väärtuses vara. Äärmuslik olukord avas linna uutmoodi, paljastades selle mõned muidu varjatud nüansid. Samas oli tulekahju linna arengule olulise mõjuga sündmus, sest järsk füüsilise keskkonna muutumine põhjustas ümberkorraldusi ka sotsiaalses ja majanduslikus ruumis.

Protsessi mõistmiseks tuleb analüüsida konteksti. Vaatleme suurtulekahju linna mitmesuguste tuleohuga seotud mõjurite taustsüsteemis. Lähtunud on siin vaatenurgast, mis põimib katastroofi kokku ümbritsevate keskkonnatingimustega. Kriisile eelnevat inkubatsiooniperioodi vaatleme alates 1918. aastast ja taastumise analüüs lõpeb 1940. aastaga, hõlmates seega Eesti Vabariigi II maailmasõja eelset aega. Ajapiiride seadmine oli ühest küljest käesoleva uurimuse paratamatu mahuline piirang, ent seotud ka allikmaterjalide kättesaadavusega ning tõigaga, et II maailmasõda mõjutas oluliselt makroskoopilisi ühiskondlikke protsesse, hägustades nii tulekahju tagajärgi.

Petseri näol on tegu perifeerse piirkonnaga, kus ajaloolise teabe kogumine on olnud puudulik. Peale selle on dokumentide säilimisele ilmselt oma jälje jätnud nende valdajate ideoloogiline meelsus. Alahinnata ei saa ka mitmerahvuselise integreeritava piirkonna eri allikate ideoloogilist kallutatust. Käesolevas kirjelduses on toetunud põhiliselt Petseri linnavalitsuse arhiividokumentidele, ajaleheartiklitele ja Eduard Piipenbergi magistritööle (1931, 1933). Piirkonna poliitilise arengu ülevaates on tuginetud Kalle Lõuna magistritööle (1999, 2003), mis kirjeldab Pet-

^{*}ERA — Eesti Riigiarhiiv. *Toim.*

serimaa, sealhulgas selle keskuse, Petseri linna lõimimist Eestiga aastatel 1920–1940. Lühikese, ent intensiivse tulekahjusündmuse taasesitamisel on tuginetud ka visuaalsele materjalile, mis pärineb era- ja muuseumikogudest (ERM, fk 2870; EAM, fk 31178).^{*} Peale selle aitasid sündmust rekonstrueerida intervjuud veel elus olevate pealtnägijatega.

PETSERI TULEKAHJUNI VIINUD SÜNDMUSED

Tartu rahu järgne riigipiiri nihkumine liitis Pihkva järvest lõunas asuva Petseri Eestiga, tinglikult öeldes Euroopa kultuuriruumiga. Säärane keskkonnavaheetus ei toimunud sujuvalt. Sõjajärgses linnas olid säilinud endised sotsiaalsed, poliitilised ja kultuurilised struktuurid ning füüsiline vorm, mille asendamine või liitmine uutega tekitas 1920. ja 1930. aastatel mitmeid pingeid (Lõuna 2003). Vene kultuuriruumist pärandunud jooned andsid linna arengule unikaalse käigu. Mitme etnilise ja kultuurilise rühma kõrvuti asetsemine mõjutas ka linna tuleõnnetuse riskigeograafiat.

Petseri ja selle ümbruse vanem ühiskondlik võrgustik oli koonduanud kohaliku kloostriga ümber. See rahvusvaheliseltki tähtis usuiline asutus oli arvatavasti algseks impulsiks inimtegevuse koonduumisel Kamenka oru veerele 15. sajandi viimasel veerandil. Religioosne sihtpunkt oli tõmbekeskus, mille juurde tekkisid kaubanduslikud struktuurid. Aja jooksul kaasnes nende funktsioonide institutsionaliseerumisega palverändurite ja sekulaarse kaupmeeste asula moodustumine väljapoole kloostrimüüre. Õigeusulise ja kaubandusliku aspekti läbipõimimine kestis sajandeid, hõlmates Petseri arengut tervikuna ning juurdudes kogu piirkonna kogukonna toimimisse. Nõnda oli Petserist 1920. aastaks saanud ümbruskonnale oluline keskus, mille majandus põhines kaubandusel, sest tööstus oli vähe arenenud. Villem Bucki sõnul oligi Petseri põhitegevuseks kauplemine, sest “paarikümne petserlase peale üks kaupmees tuleb” (Buck 1909: 72). Vähemalt kaks korda kuus toimunud laad oli seotud kiriklike tähtpäevadega. Eerik Laid (1937) sõnastab selle vastupidi: iga kiriklikul alusel toimunud

^{*}ERM — Eesti Rahva Muuseum; EAM — Eesti Ajaloomuuseum; fk — fotokogu. *Toim.*

massikogunemine kandis mõneti ka laada iseloomu. Laat jagunes vastavalt kaubeldavale kaubale linna eri osade vahel, hõlmates nii kogu asulat. Tuleb rõhutada, et säärane kahel põhifunktsioonil, äril ja usul põhinev struktuur sidus endaga ka muid ühiskondlikke aspekte. Regulaarselt linna voolava maaelanikkonna jaoks moodustas see traditsioon meelelahutusliku ja sotsiaalse ruumi, kus hangiti ja vahetati informatsiooni. Kuid nagu mainitud, oli laat seotud ka kirikutähtpäevadega. Sellistel puhkudel toimusid kauplemisajal religioossed toimingud, nagu jumalateenistused ja ristikäigud. Laat oli seetõttu valitseva ideoloogia ja identiteedi taastootmise ja levitamise koht.

Petseri klooster oli asula ja kogu piirkonna selgroog. Majandusliku jõuna oli ta Eesti Vabariigi alguseks kolme suure krundi ja nendel asuva kinnisvara omanik. Kloostrikuulusele kuulusid mitmeid ettevõtteid, nagu küünla- ja veinitehas ning kloostripood, samuti tegeldi seal maaharimise, aianduse ja kariloomapidamisega (Suur 1940). Kloostri tähendus linnale on siiski palju laiem. Maakonnas, kus õigeusklikke oli 1922. aasta rahvaloenduse andmeil 90,9% (Lõuna 2000) ja ilmaliku võimu keskus asus kaugel, kuulus kirikule 20. sajandini ideoloogiline monopol. Laadatraditsiooniga läbipõimunult oli usukombestik elanike praktilises igapäevaelus tähtsal kohal. Kloostri võimu kuulutasid ja taastootsid peale usutalituste ka linnaruumi haaravad ristikäigud ning kas või kirikukelade helin, millesse, nagu üks anonüümne kolumnist kevadpühased kommenteerides kirjutas, “uppus linn pikki päevi järjest” (*Petseri Uudised* 1933).

Religioosne maailmapilt andis oma tähenduse ka tulekahjudele. Õigeusu dogmaatika järgi on tuleõnnetus jumala karistus inimesele tema väärtegade eest. Tulekahju kustutamist peeti seetõttu patuks. Põlengu ajal lubati vaid seni süttimata hoonete ümber pühapilte kanda — õigeusu kirikul olid olemas isegi vastavad spetsiaalsed pühakud ja ikoonid — ning paluda Jumalat, et ta tulel neile levida ei laseks. Suuremate tulekahjude korral käisid papid ametiriietes õnnetuskohal palvetamas, kutsudes samamoodi käituma ka kohalikke inimesi (Vaarmann 1988).

On andmeid, et just nii talitati Petseris näiteks 19. sajandi keskpaigas toimunud tulekahju ajal (*Oma Maa* 1939) ning 1937. aastal Petserimaal Luki külas toimunud põlengu ajal, kus “enamik

kokkuvoolanud inimesi tegeles enam palvetamisega ja ikoonide tassimisega ümber põlevate majade" (*Petseri Uudised* 1937).

Kloostrimüüridest väljaspool paiknevast ilmalikust püüasulast ei olnud sõdade ja korduvate õnnetusjuhtumite tekitatud arenguseisakute tõttu usulisele võimule konkurenti. Veel 1880. aastail halvasid Petseri arengu tulekahjud, mis hävitasid märgatava osa linnast (Piipenberg 1931, 1933). Ilmaliku asula kasvu ning kohaliku seltsielu ja avaliku võimu elavnemist võib täheldada alles 19. sajandi lõpust. 1887. aastal asutati Petseri Vabatahtlik Tuletõrje Ühing, mis märkis organiseeritud tuletõrjumise institutionaliseerumist linnas. Enamik selle ühingu liikmetest olid tavalised linnakodanikud. Nagu Petseri Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu 1939. aasta aruandest selgub, oli sel siis 335 liiget, kellest tuletõrjujaid oli 209 (ERA, f 4897, n 1, s 138). Raha hangiti ürituste korraldamisega, millel osalesid ühingu juures tegutsenud huvialaringid. Samas toetas tuletõrjet ka linnavalitsus. Ühingul oli Turuplatsi ääres linnavalitsuse hoone kõrval pritsimaja, kaks mootor-, üks auto- ja viis käsipritsi, samuti üks auto ja üks hoburakend vee veoks, lisaks muud varustust. Väljaõpe toimus vaid neljal korral aastas, kaks korda tehti kõnealusel aruandlusaastal selgitustööd rahva seas. Üritusi turvati seevastu koguni 3000 korral.¹ Tulekahjudel käidi 18 korral, kusjuures kuuel korral linna administratiivpiires. Viimasele arvule on kõrvutamiseks vastu panna 1936. aasta näitaja: kaks (*Petseri Uudised* 1937). Riigi Keskbüroo statistika järgi tekitas 1938. aastal hooletusest süttinud tuli Petseris kahju kolmel korral, süütamise tagajärjel ühel korral ning muudel või teadmata põhjustel ühel korral (Feldman 1939). 1939. aastal toimus Petseri linnas riigi ametliku statistika järgi kolm tuleõnnetusjuhtumit, millest kahe põhjuseks oli hooletus ning ühel korral, siin vaadeldaval suurtulekahjul, süütamine (Feldman 1940). Seega oli tuletõrje sekkumist vajavaid tulekahjusid olnud vähe, mistõttu linlastest koosnev kaader polnud sugugi vilunud õnnetustingimustes tegutsema. Ühingu varustus oli piisav vaid väiksemate, kuni paari maja haaravate tulekahjude kustutamiseks. Tuletõrjeühingu tähendus linnale oli aga mitmekülgsem,

¹Just nii palju oli aruande järgi "teostatud tuletõrjevalvet rahvakogunemistel".

kui võiks esialgu arvata: peale tulekahjude kustutamise haldas ühing hoonet, mis oli üks seltskonnaelu keskusi. Kodanikuorganisatsioonina korraldati lisaks õppustele ka kõigile avatud meelelahutusüritusi ja hoiti käigus avalikku söögikohta. Samuti organiseeriti väljasõite, näiteks külla Tartu tuletõrjujatele (*Petseri Uudised* 1934).

Pärast riigikorra vahetumist hakkasid asula ühiskondlikud jõujooned kiiresti muutuma. Rahvaarv kasvas aastatel 1920–1940 märkimisväärselt. Kui 1922. aasta rahvaloenduse andmeil oli linlaste arv 2013, siis 1928. aastal 3149 ja 1937. aastal juba 4929. Linna elanike arvu kasvutempo aastatel 1922–1934 oli 112,3% (elanike arv seega rohkem kui kahekordistus), mis oli Nõmme järel riigi suurim. Muutus elanikkonna etniline koosseis: eestlaste osakaal suurenes peamiselt sisserände toel 1922. aasta 33,8%-lt (655 inimest) 1937. aastaks 56,9%-ni. Teine arvukam rahvastikurühm olid venelased, kelle osakaal langes aga 1937. aastaks 39,3%-ni. Eraldi on rahvaloenduse andmestikus ära toodud setude arv, mis 1922. a oli 25 (1,24% elanikkonnast) ja 1934. a 119 (2,78%). Muude etniliste rühmade osakaal petserlaste seas jäi sel perioodil kokku alla 5% (Piipenberg 1931/33; Lõuna 2003).

Kirjeldatud demograafiline trend väljendus asula ehitatud ruumis esialgu ekstensiivse kasvuna. Piipenbergi (1931, 1933) planigrammidelt nähtub, et esimesel dekaadil tekkis linna loodeossa valdavalt eesti intelligentsi ja jõukama rühma linnaosa Uus Linn ning soisesse lääneossa samuti valdavalt eestlastest koosneva madalama sissetulekuga elanikegrupi Sahhalini linnaosa. Petseri jaguneb neil teemakaartidel sotsiaal-, etno- ja majandusgeograafiliselt üldiselt kolmeks: kloostril ümbruses, linna põhja- ja lõunaosas paiknesid põhiliselt vanema kihistuse rühmade elualad (venelased, õigeusklikud), turuplatsi ümbrus ja põhilised teed moodustasid mitmekesise segunemiskoha ning läänes olid ülekaalus eestlaste linnaosad. Pärast 1930. aastate suurt majanduslangust hakkas aga siingi toimuma infrastruktuuri uuendamine ja etniline segunemine.

19. sajandi lõpu ja hilisemate linnaosade hoonestamisel ei kasutatud enam vanemale linnaosale iseloomulikke tänavküla ribakrundi proportsioone, vaid lähtuti uuest, laiemate kinnistutega aedlinna ruumiideoloogiast. Moodustuva linnakihistuse

muutis eripäraseks ka arhitektuur, kuid tulekindlate ehitusmaterjalide kasutamises vaadeldavail aastail edasiminekut ei toimunud. 1922. aasta rahvaloenduse andmeil oli Petseris 290 elamut. Puitelamuid oli 89,3%, kivist 7,6% ja segaehitisi 3,1% (Tammekann, Kant, Veski 1928). Majade katus oli kaetud puidust laastudega 236-l, plekiga 35-l, papiga üheksal, kiviga seitsmel, õlgede või rooga ühel ja mitme materjaliga samuti ühel juhul. 1934. aastaks oli kõigist 629st katusest endiselt ligi 4/5 kaetud laastudega, ülejäänutest oli aga enim tõusnud plekk-katusega majade hulk, 107-ni. Ka kivist katuseid oli mõnevõrra rohkem, 22 (*Eesti Arvudes...* 1937). 1939. aastaks oli elumajade arv tõusnud 650ni, kusjuures kivimaju oli neist vaid 28 (Reissar 1996). Valdav osa linnast koosnes seega puitelamutest. Vanimaks elumajatüübiks olid Petseris vene traditsioonilisele ruraalsele puitarhitektuurile tüüpilised ristpalktared (Brumfield 1997). Sellised sindel-viilkatusega pikad kastmajad (Tammekann, Kant, Veski 1928) asuvad kvartalina kloostrist kirdesse jäävas Venelinna linnaosas, Uus-Butõrka piirkonnas, kuid üksikult ka kesklinnas Poska, Tartu ja Riia tee ääres. Ainsateks kivist ehituselementideks säärasel hoonel olid ahi ja korsten (Brumfield 1997). Katusekattematerjalina kasutati varem ka õlgi ja puukoort (*Petseri Uudised* 1934), kuid valdavalt olid tared kaetud puulaastudega. Ristpalktarede juurde kuulus massiivne laia katusega puidust hooivärv (Piipenberg 1931, 1933). Traditsioonilisi vene tänavküla tüüpi asulaid külastas punane kukk regulaarselt ja tulekahju võttis siis sageli krundiülesed mõõtmed (Parker 1983), muutes selle arhailise morfoloogilise mustri ala kõige tuleohtlikumaks üksuseks linnas. 20. sajandi alguses hakkas levima voodrilaudadega kaetud rõht- või püstpalkidest kandvate seintega viilkatusega puumajatüüp. Neilgi oli enamasti puulaastudest katus, vähem kasutati kattematerjalina katusepappi või plekki. Põhiplaan oli endiselt lihtne, riskükilikukujuline.

Mõnevõrra sekkus linnasüdame arengusse kohalik poliitiline võim. 1933. aasta Petseri linna ehituse sundmäärusega (RT 39, 50, 400) muudeti küll kohustuslikuks esimesse ehitusrajooni jääva turuplatsi piirkonda kivihoonete ehitamine, kuid mujale võis endiselt püstitada puitelamuid. 1930. aastate keskpaigas koonduski ehitustegevus kesklinna, kus uute hoonete ehitamiseks lammutati

vanu või tehti ümberehitustöid (*Petseri Uudised* 1934). Majanduse paigalseisu tõttu jäi aga Petseri endiselt väga tuleohtlikuks linnaks: 1938. aastal Eesti Linnade Liidule esitatud ankeedis heakorra kohta annab linnavalitsus kivihoonete ehitusrajooni pindalaks 2,25 hektarit (2,11% linna ehitusrajoonide pindalast), samal ajal kui puithoonete rajooni pindalaks märgiti 104,35 hektarit (97,89%; ERA, f 923, n 1, s 183).

Uude ühiskondlikku konteksti sattumine tähendas asulale peale füüsilise ruumistruktuuri täienemise ka sotsiaalseid, kultuurilisi ja poliitilisi muutusi. Eestlastest immigrandid hajusid linna tegevusruumi, koondades oma kultuuritegevuse Uude Linna. Märkatavalt suurenes kohaliku luterliku Peetri koguduse liikmeskond — 1936. aasta lõpuks 1317 liikmeni (*Petseri Uudised* 1933). Religioossete ühenduste arv kasvas baptistide ja katoliiklaste koguduse võrra. Nii muutus usuvaldkond veelgi heterogeensemaks, tekitades linna elanikkonnas lahknevate religioossete veendumustega rühmi. Ühtlasi ilmusid linna täiesti uued organisatsioonid, näiteks karskus- ja kodukaunistamisliikumine. Moderniseerimisega kaasnes sekulariseerumine, mida riigivõim toetas (Lõuna 2003).

Eesti kogukonna esiletõusu varjus toimus võimuvõitlus maa-konna ja selle keskuse, Petseri linna pärast. Riigile oli “Pihkva eeslinna” (Lõuna 2003) integreerimine Eesti ühiskonda julgeolekulise tähtsusega. Kogu vaadeldaval perioodil sekkusid võimud mitmel moel ja vahelduva eduga Petseri elukorraldusse, püüdes seda riigi keskmisega võrdsustada. Selles mõttes oli õigeusk seotud kloostriliku ideoloogiaga. Kalle Lõuna (2003) sõnul nähti kloostris tükikest Venemaad, mis elas edasi Eesti Vabariigi piirides. Kloostri vaimulikkond koosnes tõepoolest venemeelsetest meestest, lisaks peatusid seal opositsioonilised vene ilmikud. Kui kohaliku sekulaarse linnavõimu asendamine “eesti seltskonnaga” toimus 1921. aastal suuremate vahejuhtumiteta, siis kloostriliku allutamise riigile lojaalse Eesti Apostelliku Õigeusu Kiriku sinodile ning venemeelse vastasrindede kõrvaletõrjumine kestis kuni 1933. aastani (Sõtšov 2004). Kloostri vara revideerimine ja haldama asumine — sisuliselt võimuvahetus — 1930. aastal tekitas pahameelt. Samuti nägi kohalik õigeusklik kogukond pühaduse rüvetamist 1934. aastal riigivanema antud käsus minna üle gregoo-

riuse kalendri. Määrused ja muud võimumeetmed ei toonud aga kiiret muutust elanike harjumustesse; usupühi ja tähtpäevi tähistati vana kalendri järgi ka veel vahetult enne okupatsiooni. Peale selle vähendas muudatus nüüd uue kalendri järgi toimuvate laataste külastajate arvukust (Lõuna 2003). Üht selle aja levinud seisukohta väljendab lõik Piipenbergi magistritööst: "Tundub, nagu võitleks Petseris eesti mõju vene omaga. See heitlus ei ole veel käesoleval ajal lõppenud. Küll aga hakkab võidu vaekauss juba laskuma Eesti poole. Ent otsustavaks osutub lähemas tulevikus Kalevipoja ja Ilja Murometsi vahelises võitluses uue Tartu-Petseri raudtee mõju eesti linna kasvamisele, tuues võidu esimesele" (Piipenberg 1931).

PETSERI LINNA SUURTULEKAHJU KIRJELDUS

Teisipäeval, 24. mail 1939 kell 11.40 teatati Petseri tuletõrjele, et põleb Poska tänava elumaja nr 37 kuur (*Võrumaa... 1940*). Ehitise oli süüdanud alkoholihoobes isik, et saada selle eest kindlustushüvitist (ERA, f 4897, n 1, s 124). Tugeva kirdetuule tõttu levis tuli kõrval asuvasse kaltsulattu; süttisid ka järgmiste kesklinnapoolsete teineteise kõrval asuvate elamute laastukatused ja kruntide puidust piirded (*Eesti Tuletõrje 1939*). Tuletõrje alustas Poska tänaval kustutustöid kell 11.45. Poole tunni pärast otsustati aga ennetada kiirelt edenevat tulerinnet ning siirduti kaitsma linna ärikeskuseks olevat turuplatsil asuvat Kaubarida (*Võrumaa... 1940*). Samal ajal edastas Petseri tuletõrjekomando appikutse Võru, Tartu, Valga ja kõigile ümbruskonna tuletõrjeüksustele. Telegramm lähetati ka Tallinnasse, kust erilennukiga saabus päästetöid juhima tuletõrjekorpuse pealik kolonelleitnant Rudolf Vaharo. Ühe intervjuueritava, 81-aastase naise (N, 81) väitel soovisid abi andma tulla ka Nõukogude Liidu Pihkva linna tuletõrjujad, keda aga ilmselt poliitilistel kaalutlustel üle piiri ei lastud: *Ka siis kui tulekahju hakkas, siis [---] piiri peal käisid tuletõrjujad ja palusid luba kustutama tulla aga luba neile ei andnud. Aga Tallinnast pritsimehed tulid, aga see on 360 km. Jõudsid õhtul. Kokku mobiliseeriti Kagu-Eestist üle 1000 tuletõrjuja 16 motoriseeritud üksusega, lisaks neli kompaniid jalaväelasi. Kuna nähti, et kustutusressurssidest tulekahju vaigistamiseks ei piisa, otsustati kes-*

kenduda tulekahju leviku piiramisele, selle piirides veel süttimata majade kaitsmisele tule eest (*Võrumaa...* 1940).

Kustutustööde staabi vaatluspunkt paigutati EELK Peetri kiriku torni. Sinna veeti kaks telefoni. Appi kutsuti seitsmenda rügemendi väeüksused Petseri lõunalaagrist, kohalik kaitseliidu koosseis ja politsei ratsareserv (*Võrumaa...* 1940). Kustutustööde koordineerimisel kasutati teabe edastamiseks ratsapolitsein, samuti häälkäsklusi, mida edastati läbi ruuporite (*Võrumaa...* 1940). Tulega võitlejate seas oli palju kohalikust garnisonist kohale toodud sõdureid, kelle ülesandeks oli takistada rahvahulkade kogunemist õnnetuspaigale (*Postimees* 1939). Sel ajal koolist piki Vabaduse teed, üle turuplatsi ja Riia teed mööda koju jooksnud informant kirjeldab nähtut: *Kui juba turuplatsile läksime. No [tänavad olid] suitsu täis ja [oli] palju rahvast* (N_a , 82). Linna keskusesse nihkudes oli tulevoog intensiivistunud. Sel hetkel Turuplatsil olnud pealtnägija kirjeldab nähtut: *Siin olid telliskivist majad ja nad nii ruttu põlesid* (N_a , 82). Tulekindlast materjalist hoonetesse levis tuli läbi akende ja uste, süüdates nende väljaulatuvad osad ning kuumutades katki aknaklaasid.

Linnasüdame tihedamasse hoonemassiivi ja kaubaladudesse tungides haaras põlemiskolle endasse üha tugevamaid õhuvoole, mistõttu põlemispiirkonnas tekkisid erisuunalised tuuled. Peetri kiriku tornist katastroofi jälginud Võru ajakirjanik Elmo Ploom kirjeldas konvektiivsete voolude tugevust: *Kümnetest ühtaegu põlevatest majadest ülekuumenenud õhk tõusis võimsa trombina taeva alla, tõstes kaasa lugematul arvul põlevaid riideräbalaid ja paberilehti, koguni toole ja taburette* (*Võrumaa...* 1940). Teiselt poolt kesklinna, Kivi tänavalt Petseri Ühisreaalhumanitaargümnaasiumist koju jooksnud neiu nägi samuti juba linna kaugemates osades leeke: *Sedapidi oli Küla tänav, mis põles maha. Maani, kõik korraga. Seda ma nägin. Kui jooksin, nägin, et kõik majad põlesid nagu küünlad. Üksteise kõrval ja kõik põlesid korraga* (N , 81). Tekkis kirde-kagusuunaline lehtrikujuline põlenguala. Õnnetuseala teljele jäänud saeveski lisa süttimisel enda taga oleva piirkonna hävimisele hoogu (ERA, f 2218, n 1, s 666). Linnasüdamas katsus tuli Kaubarea ühte külge, kuid see suudeti seal asunud tuletõrjeüksuste poolt veega kastes siiski päästa (*Võrumaa...* 1940).

Foto 1. Tartu tänava algus, vaade suunaga turuplatsile. Esimene maja paremal on tules säilinud Petseri vallavalitsuse hoone. Esiplaanil tänavale tulevarju kantud Singeri õmblusmasinad (EAM, fk 27333: 2).

On säilinud andmeid linlaste tegutsemisest tulekahju eri faasides õnnetuse leevendamisel ja oma vara päästmisel. Oli tavaline tööpäev, mil paljud linnaelanikud olid kodunt eemal. Kuigi Vabaduse väljaku ääres elanud informandi sõnul (N, 84) ei jõutud tulekahju kiire levimise tõttu vallasvara kuigi palju päästa, on aja-loomallikates vastavaid katseid siiski kirjeldatud. Seda tõestab ka teise informandi (N_b, 82) tegevus, kes põlengu ajal vallasvara aknast maja ette tõstis. Selles etapis võib fotodel näha isiklike asjade väljakandmist majadest (foto 1). Kui jõuti, võeti hoonetelt ka aknad ja uksed.

Turuplatsile jõuti kanda linnavalitsuse dokumendid, päästeti pankade raha ja dokumendid. Mitmed vabatahtliku tuletõrje liikmedki, kui tuli nende maja haaras, jätsid kustutamise ning läksid oma vallasvara päästma (*Uus Eesti* 1939). Samas olid kõik, kes said pealtnägija (N_b, 82) sõnul kustutamisel. Kõik jooksid aitama tuletõrjet. Kui võimalik, viidi majadest väljakantud asjad autode või hobustega turvalisemasse kohta. Selles aitasid elanikke ka kahurväe hoburakendid (*Võrumaa...* 1940); kasutati väheseid veoautosid, kärusid, aga häda sunnil kanti asju ohupiirkonnast eemale

seljaski (*Postimees* 1939). Tulest haaratud linnaosades ei piisanud asjade tänavale jätmisest, sest need süttisid, olles tulele liiga lähedal (*Postimees* 1939).

Laastukatusega majade tulest päästmiseks roniti katusele, et sellele kukkunud sädemeid kustutada. Nii levis ajakirjanduses teave kellestki kodanik Nikitini Kivi tänavalt, kes seda meetodit õnnestunult kasutas (*Uus Eesti* 1939). Teine väljaanne (*Eesti Tuletõrje* 1939) väidab, et säärase tegevusega oleks võinud mitmeid teisigi ehitisi päästa. Ent kuumuse tõttu polnud mitte igal pool võimalik katusel seistes tuld tõrjuda. Riia tänaval väljaspool linnapiire põlengu ajal vanematekodus olnud pealtnägija (N_a, 82) vend tuli [---] koju, ronis katusele ja ütles, et nii kuum oli, et ei saanud seista, et lendavad kõik need [põlevad tükid]. Kivi tänaval elanud informandi (N, 81) maja süttis aga keldrist, mille vastu katusel olija ei saanud enam midagi parata, nagu ei suudetud nõnda päästa ka neid maju, mis süttisid küljelt (*Uus Eesti* 1939).

Üks informant mäletas õigeusu vaimulike tegevust: *Ja siis toodi kirikust suur ikoon. Ja see ikoon seisis Helsingi juures kohe ja kui Helsingi maja põles, siis ikoon ja kirikuõpetajad olid ja nad palvetasid, palvetasid [---]. Ja siis ma pakkisin, tuli [tuppa] kirikuõpetaja ja hakkasid palvetama. [---] Aga sel momendil, mis ma mäletan, toodi suur ikoon [---]. Kirikuõpetaja mingit palvet pidas [---], et Jumal aitaks ja inimesi aitaks (N_b, 82). Vaimulike tegevus oli põgusalt meeles ka Turuplatsi ja Vabaduse väljaku vahelises kvartalis elanud informandil (N, 84): *Kui põleng oli, toodi ikoonid välja, et palusid, et Jumal aitaks. Kloostri tänava kaudu umbes kell kolm kesklinna sõitnud pealtnägija näeb, kuidas otse tulelõõma viimase piirini on tulnud salkkond munki suurte pühapiltidega, lauldes palveid (Postimees 1939). Ülejäänud pealtnägijad ei mäletanud vaimulike tegevusest midagi, mistõttu võib arvata, et kloostri tegevus ei ulatunud turuplatsist ja Riia tänavast kaugemale. Kella kolme aegu püüdis kloostri poolt tulnud protsessioon Turuplatsi kitsama osa kaudu leekidele vastu liikuda, kuid võimud sulgesid nende tee, sest juba niigi takistab pühapiltide kandmine tuletõrje tööd. Ka kostis nurinat kõrvalseisjate seast, kes ei mõistnud, miks rida noori inimesi käib ringi palveid lauldes, selle asemel, et olla abiks tulekustutamisel (Postimees 1939).**

Põlevatest majadest lähtuv soojuskiirgus süütas nende kõrval tänaval asunud puidust telefoni- ja elektripostid, mis halvas piirkonna telefoniside ja elektrivarustuse ning kuumutas tänavakive (*Uus Eesti* 1939). Läbipaistmatu mürgine suits langes sirmina tänavatele. Õhus lendles põlevaid osakesi, mistõttu inimestel oli raske seal viibida, rääkimata oma vara päästmisest.

Vahetult pärast tulekahju alustas linnavalitsus eeltöid põlenud linnaosa ülesehitamise võimaluste selgitamiseks ja teostamiseks, millesse kaasati teedeministeriumi spetsialistid (ERA, f 4897, n 1, s 124). Põlenguala maaomanikel keelati esialgu ehitustegevus. 12. juunil samal aastal võttis vabariigi valitsus vastu Petseri linna ülesehitamise seaduse (RT 50, 400, 39), mis täiendas ja mõnes kohas muutis ehitusseadusega (RT 42, 333, 39) määratud linnaplaneerimise korraldust. Selle eesmärk oli kiirendada linna taastamist tulekahjust, andes linnavalitsusele suuremad õigused kruntide võõrandamisel ja ehitustegevuse reguleerimisel ning seades maaomanikele tähtaegu oma kinnisvara korrastamisel. Moodustati ka ümberplaneerimiskomisjon, mis asus suhtlema krundiomanikega ja välja töötama ülesehituse planeeringut. Paraku taakerdus rekonstruktsiooniprotsess linnavolikogu ja teedeministeriumi erinevasse ettekujutusse ülesehitusplaanist. Vaidlused sel teemal kestsid augustini. Alles 10. augustil kinnitati linnaplaan teedeministeriumis (ERA, f 4897, n 1, s 124). Sellel näeme uue esileküündiva avalike asutustega sisustatud telje loomist. Pealinna dikteeritud linnaplaan karmistas seniseid tuleohutusnõudeid ja laiendas tulekindlate ehitiste piirkonda. Ühtlasi mängiti ümber linnaruum, tuues kesklinna seal seni puudunud ehituslikud vormid ja funktsioonid (ERA, f 2218, n 1, s 666). Nii loodi juurde väljakuid, korrastati teedevõrku. Avalikud asutused koondusid turuplatsist loodesse, moodustades koos Eesti Panga Petseri hoone ja Vabaduse väljakuga uue linnasüdame. Selle dominandiks pidi saama Vabaduse väljaku Peetri kiriku poolsesse külge püstitatav vabadusemonument. Uue funktsioonina toodi plaaniga linna piiridesse bussijaam. Planeeringu teostamist takistas aga linna rahaliste vahendite nappus, seda nii linnavalitsusel avalike hoonete, tänavate ja platside rajamiseks kui ka eraisikutel tulekindlast materjalist elumajade ehitamiseks. 1940. aasta märtsiks oli linnapea sõnul püstitatud vaid "ligi 40 maja ja kõrvalhoonet" (ERA,

Foto 2. Tulekahju jälje ulatuse tõlgendused õnnetuse üleelanu fotoalbumis ajalehe väljalõikel. Jäme must joon näitab ajalehetoimetuse tõmmatud piiri, pliiatsivarjutus kohaliku elaniku märgitud põlenguala jälge. Foto N. Gordejeva erakogust.

f 4897, n 1, s 130). Seetõttu olid II maailmasõja puhkedes põlengualal veel mitmeid väljaehitamata piirkondi. Need hoonestati juba Nõukogude Liidus valitsenud ideoloogia ja planeerimispoliitika järgi.

ARUTELU

1920. aastatel andis Petseri linnas tooni õigeusk. Selle koondumispunktiks oli klooster, kuid see mõjutas tervet linnaruumi ja maakonda. Otsesest majanduslikust haardest tähtsam oli kloostri levitatava usulise maailmapildi mõju kogukonnale. Usulist diskursust taastootsid paljud linnas paiknenud institutsioonid, usupühadega seotud kohalik majanduslik elukorraldus ja kiriklike toimingute kandumine linna näiteks ristikäikude näol; ka asutuste lahtiolekuajad tulenesid suurel määral õigeusu kombestikust. Kuigi asula elas 20. sajandi teisel kümnendil õigeusu rütmis, polnud religiooni võim linnas enam absoluutne. Linna sekulariseerumine oli alanud 19. sajandil, väljendudes ilmalike organisatsioonide, nende hulgas tuletõrjeühingu tekkes. Vabatahtliku tuletõrjeorganisatsiooni loomine näitab, et Petseris levis arusaam tulekahjust kui õnnetusest, mitte kui jumalikust tahtest. Ühing juurutas linnas võtteid ja meetodeid tulekahjude kustutamiseks. Tulekahjude ohjeldamine oli muutunud kaalutletud tegevuseks. Petseri liitmisega Eesti Vabariigi külge muutus asula rahvastiku koosseis. Sisserännanud eestlased täiendasid linna uute elupiirkondaga, ent ka oma arusaamaga linnast. Immigratsiooniga kaasnes seega linna mõistmise killustumine. Klooster esindas nüüd lisaks õigeusule ka riigiga opositsioonis olevat leeri. Riigi jõupingutustega nõrgestati kloostri positsiooni linnas. Linna tuleohtlikkus kahanes seega vaadeldaval ajajärgul nii kloostri mõju vähenemise, etnilise koosseisu muutumise kui ka üldise moderniseerumise tõttu.

Linna tuleohtlikkuse kindlaksmääramine nõuab selles keskkonnas valitsevate tegurite vastastikuse mõju mõistmist. Õnnetuse eelõhtul jagunes tuleohtlikkus linnas ebaühtlaselt. Üksteise kõrval paiknevate puidust ja laastukatusega tänavkülale tüüpilise paiknemisega eluhoonete linnaosa või küll tulekindlast materjalist, kuid kinnise hoonestusviisiga linnasüda kujutasid endast suuremat ohtu kui hilisemad, laiemale krundile lahku ehitatud aedlinnaised Sahhalini ja Uue Linna linnaosa. 1920. aastate linna kiire arengu perioodil säilis olemasolevates elukvartalites senine etniline ja sotsiaalne koosseis, sest sisserännanute elupiirkonnad moodustusid ekstensiivse arengu käigus uutesse linnaosadesse. Piipenbergi ko-

gutud linna sotsiaalgeograafilisi andmeid Petseri füüsilise struktuuriga kõrvutades võib üldistada, et halvemas korras ja tuleohtlikumates majades elasid väiksema sissetulekuga inimesed, seejärel keskmise tuleohtlikkusega linnasüdames heterogeense sissetuleku ja etnilise taustaga elanikud ning lõpuks suurema sissetulekuga inimesed suuremate kruntidega ja moodsamas (uued ehitised) aedlinnalises linnaosas.

Tulekahjuohu sotsiaalse geograafia hindamine on keerukam, sest seosed inimrühma sotsiaal-majandusliku tausta ja tulekahju vahel ei tule Petseris põlengute vähesuse tõttu piirkonniti selgelt välja. Inimese tehtud valikute tagamaad ühiskonnas on mitmetahulised, mis raskendab veelgi geograafiliste seaduspärade väljatoomist. Marshall jt (1998) ning Isnat jt (2001) on oma uurimustes leidnud seaduspärasusi tulekahjude esinemise ja elanike sotsiaalse tausta vahel: madalama sissetulekuga inimrühma puhul suureneb tuleõnnetuste ja nende tagajärjel tõsiste tervisekahjustuste tekkimise tõenäosus. Majandusliku heaolu ja tulekahjude arvu vahelisi statistilisi seoseid on esile toonud ka Feldman (1940), kelle järgi madalama sissetulekuga inimesed on tuleõnnetuse tekkimise ja selles saadud tervisekahjustuse raskuse poolest suurim riskirühm ning tulude suurenedes inimeste tuleõnnetuses vigastada saamise oht väheneb.

Inimtegevuse mõju tule levikumustrile jäi Petseri tulekahjus ebaoluliseks. Seda tõendab põlemisala piiride suhtelisel korrapärane sõltuvus linna morfoloogiast ja meteoroloogiast. Põlemise intensiivsust näitab hävingu täielikkus — maamõõtja Bochi kahjutulejärgse plaani kohaselt (ERA, f 2218, n 1, s 666) säilis põlengupiirkonnas vaid kaks hoonet. Seetõttu võib öelda, et inimõju tule kulgemisele oli marginaalne ja levikumuster sõltus eelkõige põlemismaterjali asukoha ja ilma koosmõjust.

Põlengu ajal käitusid inimesed tule suhtes üldjoontes kolmel viisil. Oli neid, kes püüdsid kollektiivselt ja rangelt tsentraliseeritult tuld kontrolli alla saada. Nii käitusid eelkõige tuletõrjujad. Kustutustöödel valitses sõjaväeline kord. Tuli oli siin vaenlane, mille võitmiseks kasutati rafineeritud taktikat. Standardiseeritud protsessijuhtimine ja sisemine töökorraldus — hierarhiad ja käsuliinid — võimaldasid luua linna saabunud

tuletõrjeüksustest suurema üksuse. Ühtlasi suutis sõjaväelisi tegutsemispõhimõtteid järgiv tuletõrje teha koostööd kohalike kaitseväge- ja politseiüksustega, mis olid samuti selle tasandi osad. Arusaama, et tule ohjeldamiseks tuleb kasutada väljatöötatud tuletõrjetaktikat, ilmutas ka osa pealtvaatajaid. Need turvatõkke taga seisvad inimesed muutusid aga sellega passiivseteks kõrvaltvaatajateks.

Teiseks oli tulekahju juures inimesi, kes tõttasid päästma isiklikku vara, tassides oma asju tänavale või istudes katusel, et kustutada sinna lendavaid tulesädemeid. Nende tegevus oli aga intuiitiivne ja koordineerimatu. Erahuviseid esiplaanile seadev tegutsemine näitab linna mentaalsust — see oli kaupmeeste linn.

Kolmanda inimrühma juhtivaks motiiviks oli arusaam tulest kui karistusest. Allikate järgi ja pealtnägijate sõnul juhtis seda osa inimestest usk linna pääsemisse Jumala halastuse abil. Tegutsemisvormiks oli siin vaimuliku juhtimisel korraldatud ristikäik, mis liikus tulejooneni. Aktiivsest kustutustööde organiseerimisest see osa inimesi loobus, nähes tule loomuliku leviku takistamises pigem halba. Allikad väidavad, et osa inimesi suhtus ristikäijatesse pahatahtlikult, lisaks keelas politsei neil edasiliikumise päästetööde alale.

KOKKUVÕTE

Tuld on linnas alati nähtud vaatamängulise õnnetusena, mille puhkemine, tekitatav häving ja tagajärjed on juhuslikku laadi. Nõnda mõeldes on aga oht lahutada see nähtus linna kontekstist, teadvustamata tulekahju seoseid inimühiskonnaga. Oleks siiski vale väita, nagu puuduks tuld ja linna üheskoos käsitlev teaduslugu. Vastupidi, selle akadeemilise valdkonna haare on lai, hõlmates katastroofiteaduslikke töid, käsitlusi tulega seotud kultuurist, aga ka tule kui ühe tsivilisatsiooni elemendi ning (pre)determinandi positsiooni mõtestusi. Käesoleva artikli eesmärgiks on kaasata sellesse arutellu Petseri 1939. aasta suurtulekahju ja avada selle katastroofi ühiskonnageograafilisi aspekte. Linnalises keskkonnas toimuv tulekahju pole ainult füüsilise keskkonna häving, selle käigus leiab

aset ka sotsiaalse, poliitilise ja kultuurilise ruumi järsk muutumine. Põleng paljastab linnasüsteemi varjatud osi, nagu seda käesolevas töös näitas elanikkonna eri kihtide käitumine kriisiolukorras. See, mil moel sekkuti tule levikusse ja korraldati samal ajal linna toimimist, näitas eri inimrühmade arusaama tulekahjust, ent ka kogu linnast kui sellisest.

Kirjandus

- Alexander, David 1997. The study of natural disasters, 1977–1997: Some reflections on a changing field of knowledge. — *Disasters*, 21 (4), pp. 284–304
- Alexander, David 2000. *Confronting Catastrophe: New Perspectives on Natural Disasters*. Oxford: Oxford University Press
- Anderson, Mary 1994. Understanding the disaster-development continuum: Gender analysis is the central tool. — B. Walker (ed.). *Women and Emergencies*. Oxfam: Oxford
- Blieberricht, Eduard 1940. *Pärnu Nikolai kiriku torni põlemine a. 1771*. (Pärnu arheoloogia seltsi väljaanded.) Pärnu: Pärnu Päevaleht
- Blaikie, Piers, Terry Cannon, Ian Davis, Ben Wisner 1994. *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability, and Disaster*. London: Routledge
- Blockley, D. I. 2001. Hazard engineering. — C. Hood, D. K. C. Jones (eds.). *Accident and Design: Contemporary Risk Debates in Risk Management*. London: UCL Press Limited, pp. 31–39
- Bolin, Robert, Lois Stanford 1998. The Northridge earthquake: Community-based approaches to unmet recovery needs. — *Disasters*, 22(1), pp. 21–38
- Brumfield, W. C. 1997. *A History of Russian Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press
- Buck, Villem. 1909. *Petseri eestlased*. Tartu: Postimees
- Eesti Arvudes 1920–1935*. 1937. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Feldman, V. 1939. Tulekahjud 1938. a. — *Eesti Statistika: Kuukiri*, 209(4), lk 198–203
- Feldman, V. 1940. Tulekahjud 1939. a. — *Eesti Statistika: Kuukiri*, 221(4), lk 167–172

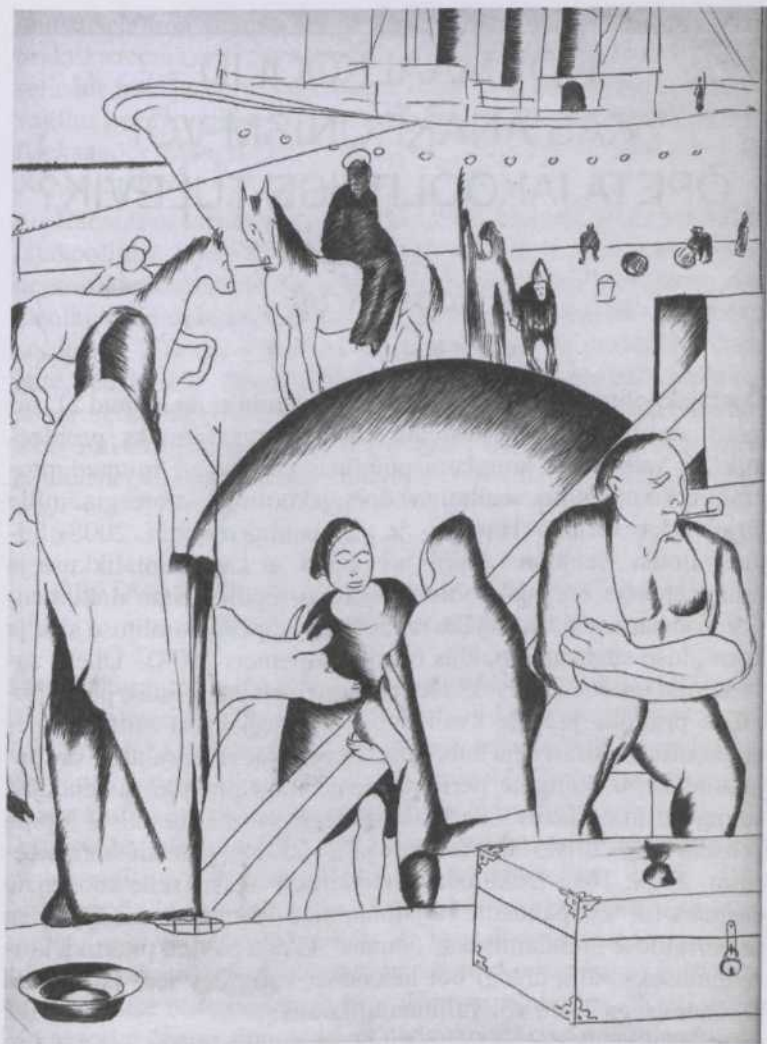
- Frierson, Cathy A. 2002. *All Russia Is Burning!: A Cultural History of Fire and Arson in Late Imperial Russia*. University of Washington Press
- Goudsbloom, Johan 1987. The civilizing process and the domestication of fire. — *Theory, Culture & Society*, 4(2), pp. 457–476
- Hewitt, Kenneth 1983. The idea of calamity in a technocratic age. — K. Hewitt (ed.). *Interpretations of Calamity from the Viewpoint of Human Ecology*. London: Allen & Unwin, pp. 3–30
- H-Soz-u-Kult 2008. Flammable cities: Fire, urban environment and culture in history. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=7513>
- Inam, Aseem 2005. *Planning for the Unplanned: Recovering from Crises in Megacities*. London: Routledge
- Istre, G. R., M. A. McCoy, L. Osborn, J. J. Barnard, A. Bolton 2001. Deaths and injuries from house fires. — *The New England Journal of Medicine*, 344(25), pp. 1911–1916
- Kangroopool, Rasmus, Dmitri Bruns 1972. *Tallinn sajandeis: Ehituskunstiline ülevaade*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kivimäe, Jüri, Lea Kõiv (koost.) 1997. *Tallinn tules: dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10.märtsil 1944*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda
- Kurs, Ott 2000. Lõppsõna. — Ott Kurs (toim.). *Limad ja maastikud*. Tartu: Ilmamaa
- Laid, Eerik 1937. *Petseri laad etnograafiliselt seisukohalt*. Tartu: Postimees
- Lõuna, Kalle 1999. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Magistritöö. Tartu ülikooli ajaloo osakond
- Lõuna, Kalle 2003. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. — *Petserimaa* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Marshall, S. W., C. W. Runyan, S. I. Bangdiwala, M. A. Linzer, J. J. Sacks, J. D. Butts 1998. Fatal residential fires: Who dies and who survives. — *The Journal of American Medical Association*, 279(20), pp. 1593
- Marskrey, A. 1989. *Disaster Mitigation: A Community-based Approach*. (Development guidelines No. 3.) Oxford: Oxfam
- Morrow, B. H. 1999. Identifying and mapping community vulnerability. — *Disasters*, 23(1), pp. 1–18
- Muhu, Sander 2003. *Nõmme tuletõrje ajalugu*. Tallinn: Ühiselu
- Oliver-Smith, A. (ed.) 1986. *Natural Disasters and Cultural Responses: Studies in Third World*. Societes No. 36. Williamsburg: College of William and Mary

- Parker, W. H. 1983. *The Soviet Union*. Second ed. New York: Longman
- Pielke Jr., R. A., R. A. Pielke Sr. 1997. Vulnerability to hurricanes along the U.S. Atlantic and Gulf Coasts: Considerations of the use of long-term forecasts. — *Hurricanes: Climate and Socioeconomic Impacts*. New York: Springer
- Piipenberg, Eduard 1931. Petseri linn. Magistritöö. Tartu ülikool
- Piipenberg, E. 1933. *Die Stadt Petseri in Estland: mit 4 Figuren, 7 Tafeln und 4 Planigrammen*. Tartu: K. Mattiesens Buchdruckerei Ant.-Ges.
- Pulwarty, R. S., W. E. Riebsame 1997. The political ecology of vulnerability to hurricane related hazards. — H. F. Diaz, R. S. Pulwarty (eds.). *Hurricanes: Climate and Socioeconomic Impacts*. New York: Springer
- Pärn, Ülo (toim., koost.) 1999. *Jõgevamaa tuletõrjealbum*. Põltsamaa: Vali Press
- Pyne, Stephen, J. 1998. *World Fire: The Culture of Fire on Earth*. Henry Holt and Co., Inc.
- Pyne, Stephen, J. 2001. An exchange of all things?: An inquiry into the scholarship of fire. — *Australian Geographical Studies*, 39(1), pp. 1–16
- Quarantelli, E. L. 2005. Catastrophes are different from disasters: Some implications for crisis planning and managing drawn from Katrina. <http://understandingkatrina.ssrc.org/Quarantelli>
- Reissar, Leo 1996. *Setumaa läbi sajandite*. Tallinn: Kupar
- Suur, Aleksander 1940. Kinnisvarade kinnistamine ja “kloostri-sõda” Petserimaal. — *Jooni mag. Peeter Pätsi tegevusest: tema 60. sünnipäeva puhul*. Tallinn: R. Tohver
- Sõtšov, Andrei 2004. Eesti õigeusu piiskopkonna halduskorraldus ja vaimulikkond aastail 1945–1953. Magistritöö. Tartu
- Sött, Konstantin (koost.) 1929. *Paide Vabatahtlik Tuletõrje Ühing 50 a.: 1879–1929*. Paide: E. Hunt
- Tammekann, August, Edgar Kant, Johann Voldemar Veski (toim.) 1928. *Setumaa maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Postimees
- Tebeau, Mark 2003. *Eating Smoke: Fire in Urban America, 1800–1950*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Turner, B. A. 1976. The development of disasters: A sequence model for the analysis of the origin of disasters. — *Sociological Review*, 24(4), pp. 753–754
- Vaarmann, Jaan 1988. *Rinnutsi leekidega: 200 aastat vabatahtlikku tuletõrjet Eestis*. Tallinn: Ühiselu

- Varley, Ann 1994. The exceptional and the everyday: Vulnerability analysis in the international decade for natural disaster reduction. — A. Varley (ed.). *Disasters, Development and Environment*. New York: Wiley
- Vseviiov, D. (koost.) 1984. *Tallinna taastamine 1944–1950: Dokumente ja materjale*. Pärnu: Pärnutrükk
- Võrumaa Vabatahtliku Tuletõrjeühingu kroonika 1920–1940. 1940. Võrumaa Vabatahtlik Tuletõrjeühing

SANDER TINT (sünd. 1982) on lõpetanud TÜ geograafia erialal (2006). Praegu MTÜ Linnalabor (asutaja)liige ja Eesti Kunstiakadeemia urbanistika magistrant.

HELEN SOOVÄLI (sünd. 1974) on lõpetanud Tallinna Pedagoogika-ülikooli rootsi keele erialal (1998); MA skandinavistikas (TÜ, 2000), PhD inimgeograafias (TÜ, 2004). Praegu Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur ja TLÜ kultuurigeograafia vanemteadur. Avaldanud varem *Akadeemias* artikleid “Püsivad ja muutuvad maastikud Eestis: Kultuurigeograafiline käsitlus” (2005, nr 10, lk 2209–2227, koos Hannes Palangu, Anu Printsmani, Tiina Peili, Egle Kauri, Valter Langi, Marge Konsa, Mart Külviku, Helen Alumäe ja Kalev Sepaga) ja “Sotsiaal- ja kultuurigeograafia Eestis: Taasavastatud vana?” (2008, nr 6, lk 1182–1209, koos Tiina Peiliga).

FELIX RANDEL (JOHANSEN). Sadamas (1927)

NORMAALKOOLID: KAS ANAKRONISM VÕI ÕPETAJAKOOLITUSE TULEVIK?

Edgar Krull

Õpetajakoolitus ja selle kvaliteedi kindlustamine on saanud 21. sajandi alguse Eesti hariduselus üheks aktuaalsemaks probleemiks. Valdonna arendamisplüüdlusi kajastavad mitmed programmdokumendid, sealhulgas õpetajakoolituse strateegia, mille järjekordne variant (Haridus- ja teadusministeerium. 2008) hiljuti valmis. Seejuures kipub nii olema, et kampaanialikkuse ja mitmesuguste õpetajakoolitust ja -tööd reguleerivate dokumentide koostamise tuhinas jääb tagaplaanile õpetajakoolituse sisu ja korralduse sügavam analüüs (vt nt Läänemets 2008). Üheks sagedamini unarusse jäävaks teemaks on õpetajakoolituse pedagoogiline praktika ja selle kvaliteet. Tõsi, projektina esitatud õpetajakoolituse strateegia lubab, et õppekavades “praktika on hajutatud kogu õpingute perioodi peale ning praktika juhendajad suunavad üliõpilasi töökeskkonnas tegevuse harjutamisel looma seoseid teoreetiliste lähtekohtadega” (Haridus- ja teadusministeerium. 2008: 16).¹ Dokumendis väidetakse aga, et selle koostajate eesmärk oli “ettepanekute väljatöötamine õpetajate esmaõppe sisu ja korralduse arendamiseks” (samas: 1) ega pakuta praktika korraldamiseks välja ühtegi uut lahendust võrreldes seni juurdunud lähenemisega Tartu või Tallinna ülikoolis.

On üldteada, et pedagoogiline praktika on otsustavaim lüli õpetajatööks valmistumisel (vt nt Zeichner 1990; Hytönen 1995; Krull 2002; Jyrhämä 2006; Kansanen, 2008). Just selles valdkonnas aga kipuvad isegi varasemad hästi töötanud lahendused

¹Dokument kinnitati haridus- ja teadusministri 2. veebruari 2009. a käskkirjaga nr 64.

unustusehõlma vajuma (vt nt Krull 2007). Ja ega pedagoogilise praktika teema eriti paelugi meie õpetajakoolitajaid, sest väitlused selle üle pole just eriti sagedased. Näiteks toimus viimane tõsisem vaidlus pedagoogilise praktika sisu ja korralduslike lahenduste üle Aleksander Elango (1957) ja Eerik Jaanvärgi (1957) vahel üle 50 aasta tagasi.

Käesoleva kirjutuse taotluseks on analüüsida ja võrrelda õpetajakoolituse praktika korraldamise võimalusi praktika- ja partnerkoolide süsteemis. Analüüs algab ajaloolise ülevaatega normaalkoolide tekkimisest ja arengust tänapäevasteks praktikakoolideks (Soome näitel), avab teoreetiliste ja praktiliste õpingute seostamise dilemma õpetajakoolituses, võrdleb praktika- ja partnerkoolide võimalusi aineõpetajate pedagoogilise praktika läbiviimiseks Helsingi ülikooli ja Tartu ülikooli näitel ning lõpeb järeldustega praktikakoolide idee rakendamiseks õpetajakoolituses.

ÕPETAJAKOOLITUSE PEDAGOOGILISE PRAKTIKA KORRALDAMISE AJALOOST

Õpetajakoolituse pedagoogilise koolipraktika korraldamine on olnud probleemiks sellest ajast peale, kui õpetajakoolituses mindi üle õpipoisi kombel ameti õppimiselt teoreetiliste ja praktiliste õpingute jaotamisele eraldi distsipliinideks. See lähenemine tõi kaasa kvaliteedi tõusu pedagoogilisse ettevalmistusse kuuluvate distsipliinide õpetamisel ja õppimisel, kuid muutis keerulisemaks pedagoogilise teadmiste lõimumise (vt Brubacher 1966: 491) eriti teooria ja praktika osas. Raskused teooria praktikaga seostamisel tekivad eelkõige sellest, et iga vähegi tasemel õppejõud tunneb hästi oma ainet ja näeb ka seoseid praktikaga, kuid õpetajakoolituse üliõpilased on keerulisemas olukorras. Neilt ootab iga teooriat õpetav õppejõud, et nad rakendaksid just tema kursusel õpitut teadmisi praktilises töös. Nii peaks üliõpilane vaatamata oma vähesele õpetajakogemusele suutma korraga kõik õpitut teoreetilised ideed praktikaga seostada, mis muidugi on eba-reaalne. Sageli ei suuda ka õppejõud omavahel kokkuleppele jõuda, mis oleks kõige hädavajalikum teadmine algajale õpetajale ja mis vähem oluline. Lahenduseks ongi enamasti üliõpilase koo-

lipraktikale saatmine, kus ta juhendava õpetaja käe all astub esimesi samme õpetajana ja kus õpitud teooriate rakendamine oleneb suuresti juhendaja ettevalmistusest.

Et praktikakeskkond pakuks paremaid võimalusi teoreetiliselt omandatu rakendamiseks, on õpetajakoolitust andvad õppeasutused juba 18. sajandist lõpust püüdnud ühendada enda alla näidiskoole õpetamispraktika läbiviimiseks (Johnson *et al.* 1991: 365). Prantsusmaal hakati selliseid ühendatud õpetajakoolituse asutusi nimetama *école normale* (Axelrod 2008: 406). Selle eeskujul said ka USAs asutatavad õpetajate seminarid nimetuse *normal school*, kuigi sisuliselt võeti eeskujul põhiliselt Preisimaa õpetajate seminaridest (Brubacher 1966: 479). 19. sajandi lõpust sai normaalkoolides ja seminarides pakutavale õpetajakoolitusele väljakutseks John Dewey laboratoorne meetod. See seadis kahtluse alla õpipoisi kombel jälgendava õppimise koolipraktikal ja kutsus üles optimeerima praktiliste õpingute sisu nii, et tulevased õpetajad läheneksid pedagoogilistele probleemidele uurimuslikult (Dewey 1904). Dewey osutab, et konkreetsete õpetamiskuste kiirele omandamisele jälgendamise teel ei tohi ohvriks tuua õpetaja arenguvõimet (samas: 15).

20. sajandi vältel on õpetajakoolituse sisus ja korralduses toimunud palju muutusi; on katsetatud väga erinevaid lähenemisviise. Kunagistest normaal- ja laboratoorsetest koolidest said ülikoolid või ülikoolide õpetajakoolitust pakkuvad allüksused. Nende praktikakoole hakati nimetama väga erinevalt: demonstatsioonkoolideks, ülikooli harjutuskoolideks, mudelkoolideks, laste arenduskoolideks jne. Kõik nad on ühel või teisel viisil seotud õpetajakoolitust korraldava õppeasutusega. Nagu märgivad F. Michael Connelly ja D. Jean Clandinin (1998), tõi areng normaalkoolidest ülikoolideks ühtlasi kaasa ülemineku praktiliselt arukuselt akadeemilise teadmisele ning tähendas õpetajakoolitusele nii kaotusi praktilises ettevalmistuses kui võite teoreetilistes õpingutes.

Tänapäeval on õpetajakoolitust andvate ülikoolide ja nende praktikabaaside laiemalt levinud koostöövormiks saanud partnerlus ehk lepinguline koostöö, mille alusel lubavad koolid õpetajakoolituse üliõpilastel oma praktika nende juures läbi teha. Ka Eestis on partnerkoolide süsteem saanud valdavaks, kuigi veel enne Teist maailmasõda ja isegi pärast seda olid õpetajate seminaridel

oma harjutuskoolid. Näiteks olid oma harjutuskoolid Tartu Õpetajate Seminaril (TÜ Õpetajate Seminar, 2008) ja Rakvere Õpetajate Seminaril (Järg 2007). Endastmõistetavalt pole võimalik täpset piiri tõmmata, kuhumaani on tegemist õpetajakoolituse harjutuskooli ja kus praktikakooliga partnerkooli tähenduses. Eralduspiir näib olevat määratud vastusena küsimusele, kas praktikakool on õpetajakoolitust andva õppeasutuse osa või koostööpartner iseseisva juriidilise isikuna. Viimases tähenduses on Eestis sõjajärgsel perioodil õpetajakoolituse praktika rajanenud partnerkoolide süsteemil ja meie põhjanaabrite juures Soomes ülikoolide praktikakoolide süsteemil.

NORMAALKOOLID SOOME VABARIIGIS

Õpetajakoolituse pedagoogilise praktika kindlustamine Soomes on mõneti erandlik oma ulatuse ja süsteemsuse poolest võrreldes paljude arenenud riikidega.² Nimelt kannavad Soome ülikoolide õpetajakoolituse praktikakoolid endiselt nimetust normaalkool (*normaalikoulu*). Nii on Helsingis ülikoolil üks normaallütseum ja Viiki piirkonnas normaalkool. Kasutatav nimetus võib pealiskaudsel lähenemisel jätta mulje, et tegemist ongi 19. sajandi tüüpi õpetajakoolituseseminaridega. Helsingi normaallütseum kui nimetus ise pärineb 1867. aastal asutatud normaalkoolist, kuid selle funktsioonid on aegade jooksul muutunud ja tänapäevases mõttes on see nimetus isegi eksitav. See pole iseseisev õpetajakoolitust andev õppeasutus, vaid pigem üldhariduskool (7.–9. klass ja lisaks gümnaasium), mis on Helsingi ülikooli osaks ja põhiliseks õpetajakoolituse praktikabaasiks tulevastele õpetajatele. Praktikabaasi tähenduses võiks seda nimetada pigem harjutuskooliks. Lütseumis õpib u 550 õpilast ja selles läbib pedagoogilise praktika u 160 õpetajakoolituse praktikanti aastas.

Soome ülikoolides levinud õpetajakoolituse tava järgi läbitakse aineõpetajate ettevalmistuse koolipraktika kolmes osas: põhi-

²Artikli autoril oli 3.–14. novembrini 2008 võimalus Helsingi ülikooli ja Tartu ülikooli õppejõudude vahetusprogrammi raames tutvuda Helsingi ülikooli õpetajakoolituse praktikakorralduse ja normaalkoolide osaga selles.

väli- ja edasijõudnute ehk kvalifitseerumispraktikana. Praktika kogumaht on üldjuhul 20 ECTS³ ainepunkti (vt Niemi, Jakku-Sihvonen 2006: 36). Selle esimene ja kolmas etapp sooritatakse normaalkoolis,⁴ esimene sügisel ja viimane kevadel. Praktika välietapp läbitakse ühes Helsingi ülikooli partnerkoolidest.

Normaallütseum on Helsingi ülikooli rakenduslike käitumis- teaduste teaduskonna allüksuseks ja selle õpetajad on Helsingi ülikooli õppejõududeks. Lütseumi praegune direktor Markku Pyysiäinen on doktorikraadiga dotsent. Ka Viiki normaalkooli (1.–9. klass ja lisaks gümnaasium) direktor Jyrkki Loima on samas staatuses õppejõud. Viiki normaalkooli puhul on veel tähelepanuväärne, et kooli töötajad on viimastel aastatel avaldanud mitu ingliskeelset rakendusteaduslike artiklite kogumikku.

Kui Soome normaalkoolide traditsioon õpetajakoolituses piirduks vaid Helsingi ülikooliga, siis võiks seda vaadelda erandliku nähtusena. Tegelikult on Soomes kõigil õpetajakoolitust andvatel ülikoolidel oma normaalkoolid, mida hellitavalt kutsutakse *norssi*'deks. Kokku on normaalkoole 13 ja kõik nad on ülikoolide õpetajakoolitust haldavate teaduskondade allüksusteks.⁵ Omavahelist koostööd teevad Soome normaalkoolid internetiportaali *eNorssi* (www.enorssi.fi) vahendusel. Paljude *normaali*'de kodulehelt võib leida ka pedagoogilise praktika juhendeid. Helsingi normaallütseumi ja Savonlinna normaalkooli kodulehtedelt on need ka ingliskeelsena kättesaadavad.

³ECTS tähendab European Credit Transfer System (Euroopa ainepunktide ülekandesüsteem), mis vastab 27 töötunnile. Eesti ülikoolides kasutatav õpingute arvestussüsteemi üks ainepunkt vastab 40 tunnile tööle.

⁴Käesolevas artiklis käsitatakse termineid *harjutuskool*, *praktikakool* ja *normaalkool* sünonüümidena õpetajakoolitust andva õppeasutuse allüksuse tähenduses.

⁵Kõigi nende soomekeelses ametlikus nimes on sees termin *normaalikoulu* (*normaalilyseo*) peale Läpi ülikooli harjutuskooli, mis ka soome keeles on *harjoittelukoulu*.

PEDAGOOGILINE PRAKTIKA ÕPETAJAKOOLITUSE OSISENA

Siiski pole nn tänapäeva normaalkoolide rakendamine ainuomane vaid Soomele. Selliseid ülikoolide harjutuskoole on eri versioonides avatud ja jälle suletud paljudes maailma riikides. Näiteks kaotati Hollandis ja Rootsis sellised koolid vahepeal ära, kuid nüüd käivad arutlused nende taasasutamise üle (info pärineb isiklikest kontaktidest Hollandi ja Soome õpetajakoolitajatega). Tekib küsimus, miks on suhtumine normaalkoolidesse kui õpetajakoolituse praktikabaasi nii heitlik? Et sageli on ühe või teise ümberkorralduse või asutuse ümbernimetamise taga vaid halduskaalutlused, siis sisulisemate lahenduste eristamiseks eelmainituist tuleb põhjalikumalt süüvida koolipraktika rolli õpetajakoolituse pedagoogiliste õpingute osana.

Idealvariandina peaksid õpetajakoolituse pedagoogilise tsükli teoreetilised ja praktilised õpingud moodustama loogilise terviku ja seetõttu ei saa ega tohi neid üksteisest sõltumatult käsitleda (vt nt Krull 2007). Nii teoreetiliste kui praktiliste õpingute eesmärgiks on erialase pädevuse saavutamine. Õpetajate pädevus avaldub paljude uurijate hinnangul asjakohaste otsuste langetamisena õppe- ja kasvatustöös ning õpetajate professionaalset arengut nähaksegi muutustena otsuste langetamise kvaliteedis ja kiiruses (vt Berliner 1994; Kagan 1992; Bond *et al.* 2000).

Viimasel kümnendil on õpetajakoolituse alases teaduskirjanduses üha suuremat tähelepanu pälvinud õpetaja otsuste ning tegevuste avamine õpetajate praktilise teadmise mõiste vahendusel. Õpetaja *praktilist teadmist* määratletaksegi kui professionaalsete teadmiste, oskuste ja hoiakute kogumit, millel põhinevad õpetajate pedagoogilised otsused nende igapäevatöös (Meijer, Verloop, Beijaard 2001; Schepens, Aelterman, van Keer 2007). Otsustused sünnivad eri mõtlemistasanditel. Ühelt poolt on otsuste aluseks varasemast praktikast ja teooria õpingutest kujunenud üldistused ning omaksvõetud uskumused ja hoiakud. Teisalt mõjutab tehtavaid otsuseid vahetu olukord ning vastastikmõju õpilastega (Krokkfors, Jyrhämä, Kynaslahti 2006; Schepens, Aelterman, van Keer 2007). Olukorras, kus otsuse langetamisel on võimalik pikemalt järele mõelda, on varasemal teadmisel ja üldis-

tustel suurem osa otsuste langetamisel; seal, kus selleks aega ei ole, on olulisem valmis tegevusmallide rakendamine. Neil asjaoludel jaotataksegi õpetaja praktiline teadmine teadmisteks ja veendumusteks ning interaktiivseteks kognitsioonideks (Meijer, Verloop, Beijaard 1999). Teadmised ja veendumused (s.t õpetaja isiklik teooria ja hoiakulised veendumused) moodustavad raamistiku, mille terminites õpetaja oma tööpraktikat käsitleb. Interaktiivsed kognitsioonid on õpetajate mõtted, mis tekivad töö käigus. Teadmised ja veendumused seostuvad pikaajalise mälu ja toimivad kui tegevuse *üle* mõtlemise avaldused. Interaktiivsed kognitsioonid seostuvad töötava ehk lühiajalise mälu ja funktsioneerivad kui tegevuse *käigus* mõtlemise avaldused (Schepens, Aelterman, van Keer 2007; Schön 1983, 1987).

Õpetajatöö nagu iga teinegi sihipärane inimtegevus jaotub kavandamise, teostamise ja reflekteerimise faasiks. Õppetöö puhul tähendab see tundide planeerimist, nende andmist ja tehtu üle järelemõtlemist. Kõigi kolme arengujärgu puhul on teadmiste ja veendumuste ning kognitiivsete interaktsioonide osakaal ja nende võimekuste kujunemise teed erinevad. Nii on õppetöö kavandamise faasis olulised õpetajakoolituse üliõpilase varasemad ettekujutused, üldistused ja veendumused õppetöö korraldamisest (pärinevad isiklikust kogemusest) ning õpetajakoolituse teoreetilistest ja praktilistest õpingutest laekuvad teadmised ja kujunevad veendumused. Sageli eksisteerivad isiklikud teooriad ja õpetajakoolituses õpitud teooriad üksteisest eraldi (vt nt Krull 2008). Kognitiivsed interaktsioonid avalduvad õpetajatöös kiirete otsuste langetamisena õppe- ja kasvatustöö käigus (näiteks tunni andmisel). Siin pikka järelemõtlemisega ei ole ning õpetaja vajab kiirelt muutuvates olukordades orienteerumisvõimet ja rakendusvalmis tegevusmalle, mis kohandatakse hetkeoludele (vt Berliner 1994, 2001). Selle praktilise teadmise osise põhiliseks kujunemisallikaks on õpetamine praktikakoolis. Kavandamis- ja reflekteerimisfaasis rakenduvate teadmiste ja veendumuste kujunemisel on oluline osa nii teoreetilistel õpingutel kui ka isiklikel teooriatel ja veendumustel, mis pärinevad meie igapäevase pikaajalisest kogemusest õpilasena ning esimestest sammudest õpetajana.

Pedagoogilise koolipraktika ülesandeks on luua parimad tingimused nii teadmiste ja veendumuste kui ka hädavajalike rea-

geerimismallide kujunemiseks algajatel õpetajatel. Ideaalis võiks asja nii ette kujutada, et õppekasvatustööd kavandatakse ja selle üle reflekteeritakse parima teoreetilise teadmise valguses ja tundide andmisel aredataks kiiret orienteerumist muutuvates oludes, sealhulgas valmis lahenduste seast parimate väljavalimist. See kõik tähendab, et tõhusalt toimiv koolipraktika ei ole lihtsalt tundide andmine ja muu kasvatustöö tavalises kooliklassis, vaid peab olema teadlikult kavandatud nii, et see suurimal määral toetaks algaja õpetaja kutsemeisterlikkuse arengut, s.t oleks praktikumiks (vt Wilson, I'Anson 2006).

On üldteada, et parimaid tulemusi saavutatakse õpetajakoolituses siis, kui praktilised ja teoreetilised õpingud toimuvad käsikäes, nagu seda soovitas juba John Dewey (1904). Tegelikuses on see aga küllaltki raskesti teostatav. Seetõttu on paljude riikide õpetajakoolituses püütud probleemi lahendada teoreetiliste ja praktiliste õpingute perioodide vaheldumisi paigutamise (vt nt Fish 1995; Tom 1997 jt). Samuti on püütud sõnastada nõuded, millele peaks vastama hästi korraldatud koolipraktika (vt nt Goodlad 1994: 89–91).

Õpetajakoolituse pedagoogilise praktika korraldamiseks on aja jooksul pakutud väga erinevaid lahendusi, kuid enamikku neist näib saatvat pedagoogiliste uuenduste üldine saatus: need osutuvad traditsioonilistest lähenemistest tõhusamaks seni, kui juhendajad ja juhendatavad neisse vaimustusega suhtuvad (vt Jaeger, Bond 1996: 882). Väga sageli teeb õpetajakoolituse koolipraktika korraldamise nn teaduse viimase sõna järgi raskeks asjaolu, et see hõlmab suurt hulka üliõpilasi, praktika juhendajaid ja korraldajaid. Näiteks aineõpetajate ettevalmistuses, kus pedagoogiliste ainete tsükkel viib kokku suure hulga erineva taustaga üliõpilasi, õppejõude ja praktika juhendajaid, osutub sageli ühiste ja võrdlemisi üksikasjaliste praktikanõuete kehtestamine üsna raskeks. See sunnib küsima, kas ülikooli poolt sisu ja korralduse tähenduses ettekirjutav praktikakorraldus on üldse otstarbekas (vt Krull 2007)? Kas selline lähenemine ikka annab parima lahenduse teooria ja praktika lõimimiseks tänapäevatingimustes? Soome kogemus praktikakoolide integreerimisest õpetajakoolitust andvate ülikoolide haridusteaduskondadesse ja neile suure autonoomia andmine praktika juhendamisel räägib otse vastupidi-

sest. Et selgusele jõuda kahe üsnagi vastandliku orientatsiooniga lähenemise voorustes ja puudustes, vaatleme võrdlevalt Helsingi ülikooli (HÜ) normaalkoolide ja Tartu ülikooli (TÜ) partnerkoolide süsteemis võimalusi aineõpetajate pedagoogilise praktika korraldamisel.

AINEÕPETAJATE PEDAGOOGILISE PRAKTIKA TUGEVDAD JA NÕRGAD KÜLJED HÜ NORMAALKOOLIDE JA TÜ PARTNERKOOLIDE SÜSTEEMIS

Endastmõistetavalt ei saa sellises võrdluses jätta arvesse võtmata ülikoolide õpetajakoolituse tsükli teisi osiseid, mis koos pedagoogilise praktikaga moodustavad terviku. Samas ei ole TÜ ja HÜ aineõpetajate koolituse pedagoogilise tsükli ja selle komponentide mahus suuri erinevusi, mis võrdlust raskendaks. Mõlemas ülikoolis on aineõpetajate pedagoogilise ettevalmistuse maht ühisele arvestusalusele viidult 60 ECTSi ainepunkti (vt nt Niemi, Jaku-Sihvonen 2006; Haridus- ja teadusministeerium. 2000). Mõningane erinevus on koolipraktika ja teooriaõpingute vahekorras. HÜs on praktika kogumaht 20 ECTSi ainepunkti ja TÜs 15 ECTSi ainepunkti. Ja kui arvestada asjaolu, et Soomes on osutatud praktika maht ette nähtud nii põhi- kui lisaeriala jaoks ning et Eesti õpetajakoolituse raamnõuded (Haridus- ja teadusministeerium. 2000) näevad ette lisaeriala olemasolul 21 ECTSi ainepunkti praktikat, siis pole ka siin olulist erinevust.

Kahe praktikasüsteemi järgnevas üksikasjalikumal võrdluses on TÜ õpetajakoolituse praktika iseloomustamisel võetud aluseks haridusteaduskonna kodulehel avaldatud materjalid (vt TÜ haridusteaduskond. 2005, 2007); HÜ praktikakoolide töökorralduse iseloomustamiseks ja avamiseks on kasutatud Helsingi Normaallütseumi kodulehel kajastatud põhimõtteid ja nõudeid (Helsingin normaalilyseo. 2008a, 2008b) ja Helsingi ülikooli rakenduslike käitumisteaduste teaduskonna kodulehe juhendmaterjale (Department... 2008), mida on täiendatud õppejõududega vahetust suhtlemisest saadud informatsiooniga. Kahe ülikooli põhilised sarnasused ja erinevused aineõpetajate koolipraktika

korraldamisel koos viidetega seostele teoreetiliste õpingutega on toodud tabelis 1.

Tabel 1

AINEÕPETAJATE ÕPETAJAKOOLITUSE PEDAGOOGILISE PRAKTIKA SISU JA KORRALDUSE VÕRDLU HELSINGI JA TARTU ÜLIKOO LIS

Koolipraktika sisu korraldust iseloomustav joon	Helsingi ülikoolis*	Tartu ülikoolis
1. Praktika toimumise koht	Ülikoolile kuuluvas normaallütseumis ja lepingulistest partnerkoolides	Lepingulistest partnerkoolides
2. Praktika maht ECTS ainepunktides	20	15+6
3. Praktika ülesehitus ja toimumise aeg koostetud ECTS ainepunktides	– Aluspraktika bakalaureuse õppes (7 ap) sügisel harjutuskoolis – Rakendus- ehk välipraktika (5 ap) talvel partnerkoolis – Kvalifitseerumispraktika (8 ap) kevadel harjutuskoolis	Vaatlus- ja põhipraktika (tüüpiliselt jaotatud 3+12 ap) toimub ühes plokis valdavalt sügissemestril
4. Üliõpilaste võimalused praktikale pühendumiseks	Praktika ajal muud õppetööd ülikoolis ei toimu	Sageli õpitakse samal ajal pedagoogilisi või muid distsipliine
5. Praktikaprogrammi koordineerimine	Tegevuse sisu ja korralduse määrab valdavalt harjutuskool	Sisu ja korralduse määrab õppekava eest vastutav teaduskond
6. Praktika juhendid	Praktika juhendid koostab normaalkool. Need on võrdlemisi paindlikud ja juhendajate poolt konkreetsetele oludele hõlpsasti kohandatavad. Kehtivad kõikide akadeemiliste õppeainete jaoks	Praktika juhendid koostab õppekava eest vastutav teaduskond. Haridusteaduskond koostab praktika üldjuhendi, mis on soovitusliku iseloomuga. Praktika ja kutsesaasta keskus annab välja praktika üldkorraldusliku juhendi

Normaalkoolid: kas anakronism või õpetajakoolituse tulevik?

7. Praktika juhendamine	Praktikantide rühma juhendab harjutuskoolides aineõpetaja; ülikooli-poolne õppejõud (ainemetoodik) juhendab tööd refleksioonipäevikuga	– partnerkooli õpetajad
– ülikooli erialateaduskonna ainemetoodik
– üldpedagoogika õppejõud pedagoogika osakonnast
8. Klassijuhataja- ja kasvatustöö juhendamine	On täielikult juhendava õpetaja pädevuses. Üliõpilane õpib vahetu praktika baasil kõiki õpetaja klassiväliseid kohuseid täitma kasvatustööpraktika rühma mentori juhendamisel	Koolipoolse juhendava klassijuhataja ja pedagoogikaõppejõu pädevuses
9. Praktiliste ja teooria-õpingute kooskõlastamine juhendajate tasemel	Harjutuskooli õpetajad on õpetajakoolitust korraldava teaduskonna õppejõud; korraldatakse vähemalt neli ühisseminari tegevuse korrigeerimiseks aastas	Partnerkoolide esindajate ja juhendavate õpetajate instrueerimine enne praktikat
10. Tundide vaatlus ja andmine	Kindlad miinimumnormid kõigi praktikajärkude jaoks sõltumata õpetatavast ainest	Erialateaduskonnad kehtestavad oma nõuded
11. Aruandlus vaadeldud tundide kohta	Oma eriala tundide kohta esitavad üliõpilased juhendavale õpetajale analüüsid, teiste tundide külastuse aruandluseks piisab tunni teema kirjapanemisest	Erinevad nõuded sõltuvalt teaduskonnast
12. Tundide ettevalmistamine, andmine ja analüüs	Kehtib range nõue, et antava tunni konspekt peab olema juhendava õpetajaga läbi arutatud ja kooskõlastatud ning lõppversioon kinnitamiseks esitatud. Praktikandi tunni andmist jälgib kogu õpperühm. Tunnile järgnev arutelu kõigi praktikantide ja juhendaja osavõtul on väga põhjalik	Kehtivad samad nõuded, kuid nende elluviimine ebajärjekindl, sest juhendava õpetaja, ainedidaktika ja pedagoogika õppejõuga tegevuse kooskõlastamine on sageli keeruline

13. Praktikaportfoolio	Mõeldud refleksiooniks pedagoogikaõpingute üle, praktika juhendajal nõuandev roll, vastutab pedagoogikaõppejõud	Portfooliosse koondatakse kogu praktikaalast tegevust kajastav dokumentatsioon, sealhulgas aruanded ja hinnangulehed
14. Praktika mõju kooli igapäevatööle	Nõuab tõsist tööd ja traditsioone õppetööks soodsa õhkkonna kindlustamisel	Ei nõua erilisi pingutusi
15. Praktikabaasi autentsus	Normaalkoolid ei taga seda alati	Suurem kokkupuude tegeliku koolieluga
16. Innovatsioonilised võimalused ja mitmekesisus	Head eeldused innovatsiooniliste meetodite rakendamiseks	Suuremad võimalused erinevate lähenemistega kokku puutumiseks
17. Lastevanemate suhtumine kooli toimimisse praktikabaasina	Nõuab tõsist tööd ja traditsioone lastevanemate usalduse võitmiseks	Ei kujuta endas erilist probleemi
18. Kulutused koolipraktika läbiviimisele	Õpetajakoolituse praktika korraldamiseks eraldatud raha läheb põhiliselt ühte-kahte kooli	Õpetajakoolituse praktika korraldamiseks eraldatud raha jaotub partnerkoolide vahel
19. Praktikasüsteemi juhtimine	Korraldab ja juhib normaalkool	Esmane otsustamisõigus sisu ja korralduse üle on õppekava valdaval teaduskonnal, koolidega koostööd koordineerib kutse aasta ja praktika keskus, kasvatus- ja klasisjuhatajatööd koordineerib haridusteaduskond, partnerkoolilt ja juhendavatelt õpetajatelt oodatakse kõigi kolme soovidega arvestamist

* — Võrdlustabelist on HÜ õpetajakoolituse praktikasüsteemi iseloomustamisel jäetud välja välipraktika, mille põhieesmärgiks on ettekujutuse saamine õpetajatööst tavakoolikeskkonnas ja kus ülikooli sekkumine juhendamise kaudu on väga väike.

Tabeli 1. ja 2. rida võtavad kokku juba eespool toodud andmed praktika toimumise koha ja mahu kohta. Kolmandas reas esitatu viitab üsna olulisele erinevusele kahes koolipraktika korralduse süsteemis. HÜs rakendatavas variandis, kus koolipraktika on jaotatud kolmeks osaks — pedagoogikaõpingute algusesse, keskele ja lõppu —, on mõneti optimaalne lahendus teooria ja praktika seostamiseks. See ei võimalda küll teooria ja praktika samm-sammulist seostamist ühe või teise kontseptsiooni õppimisel, nagu eeldaks seda laboratoorne praktika, kuid annab üliõpilastele siiski võimaluse näha seoseid teooria ja praktika vahel paremini kui ühes osas korraldatud praktikal. Koos õpetaja põhioskuste omandamisega loob aluspraktika eeldused õpetajatöö nägemiseks õpetajalaua tagant. Kooliõpingutes oleme kõik aastaid kogenud, kuidas üks või teine õpetaja õpetab või käitub, kuid näinud seda õpilase pilguga (vt Tom 1997). Süvenenud ettekujutus õpetajatöös ja õpetaja probleemidest loovad paremad eeldused ka edasisteks teoreetilisteks õpinguteks. Järgnev välipraktika võimaldab taas teoorias õpitut siduda konkreetsete oludega ja suurendab omakorda tundlikkust, et näha järgnevates teooriaõpingutes seoseid praktikaga. Kvalifitseerumis- ehk edasijõudnute praktika aitab kinnistada kujunevaid praktilise töö oskusi ja siduda nendega teoreetilisi üldistusi eelnevatest õpingutest. TÜs käibiv lahendus, kus praktika koondatakse ühte plokki, ei soodusta kuidagi õpitava nägemist laiemas kontekstis ega anna üliõpilastele järelemõtlemisaega teooria ja praktika seostamiseks. Lisaks pedagoogilise koolipraktika kolme ossa jaotamisele aitab Soome ülikoolides teooria ja praktika seostamisele kaasa uurimusliku lähenemise rõhutamine õpetajahariduse alusideoloogiana (vt Kansanen 2003; Niemi, Jakku-Sihvonen 2006; Jyrhämä, Kynäslähti, Krokfors 2008). Kahes osas toimuvale uurimistööl seminarile on eraldatud õppekavas koguni 10 ainepunkti. TÕ aineõpetajate ettevalmistuses on seni piiratud haridusuuringute metodoloogia õpetamisel vaid pedagoogika aluste 6-ainepunktise kursuse ühe osaga.

Tabeli 4. rida iseloomustab üliõpilaste pühendumist praktikale. HÜs on normiks, et koolipraktika ajal tegeldakse vaid praktikaküsimustega. Puudumine normaalkooli praktikantide aine- ja kasvatustöö rühmade tööst ei ole üldjuhul lubatud. TÕs kipub olema,

et mõned teaduskonnad kavandavad praktika ajaks teisi ainekursusi, mis ei lase üliõpilastel süüvida praktika probleemidesse. See negatiivne ilming pole küll otseselt tingitud partnerkoolides praktika korraldamise puudustest, kuid kaudselt võib ka olla, sest praktikabaasil pole pädevust ega ka tegelikku sõnaõigust sekkuda ülikooli õppetöösse. Partnerkoolide töö praktikantide rühmadega on raskendatud ka seetõttu, et rühmad on enamasti väikesed, erialases mõttes ebaühtlased ja kujunevad vahetult enne koolipraktika algust.

Praktika- või partnerkoolide süsteemid erinevad oluliselt sõnaõiguses praktikaprogrammi koostamisel ja praktikantide juhendamisel (tabelis punktid 5–8). HÜ normaallütseum määrab valdavalt nii alus- kui kvalifitseerumispraktika sisu. Praktikajuhendid koostab praktikakool. Need on üsna üldise iseloomuga ja hõlpsasti kohandatavad erinevate ainete jaoks (vt Helsingin normaalilyseo. 2008b, 2008b). Praktikantide rühma juhendab koolipraktikal ainuisikuliselt aineõpetaja koostöös kolleegidega. Praktika õnnestumise või ebaõnnestumise üle otsustab kooli aine-sektsiooni juht, pidades nõu juhendava õpetajaga. Ülikooli-poolne ainemetoodik juhendab põhiliselt üliõpilaste tööd refleksioonipäevikuga ja hindab seda. Ainemetoodikud ei juhenda vahetult praktikat koolis, kuid sekkuvad erandlike probleemide korral. TÜs koostab praktikaprogrammi õppekava haldava erialateaduskonna ainemetoodik või ainemetoodikute rühm. Haridusteaduskond koostab omakorda klassijuhataja- ja kasvatustöö praktika programmi⁶ ja juhendi ning kutseaasta ja praktikakeskus annab välja üldjuhendi koolipraktika korraldamisest ja aruandlusest TÜs. Praktikat korraldavate ja juhendavate institutsioonide tegevuse kooskõlastamine osutub sageli vaevarikkaks. Ka toob selline mitmeinstitutsiooniline lähenemine koolipraktikale kaasa probleeme praktika juhendamisel. Õpetajakoolituse praktikantidel on sageli raske aru saada, mille eest üks või teine juhendaja vastutab (vt Tago 2008). Aineõpetuse õpetajakoolituse üliõpilased töötavad praktikal ühel ja samal ajal partnerkooli

⁶Siin on põhilised raskused partnerkoolide süsteemi korral selles, et erinevad koolid rakendavad väga erinevaid lähenemisviise klassijuhataja- ja kasvatustöö korraldamisel, mis omakorda muudab raskeks üksikasjalikumate praktikajuhendite koostamise.

juhendavate õpetajate, erialateaduskonna ainedidaktiku ja haridusteaduskonna üldpedagoogika õppejõu juhendamisel. Vormiliselt näib see kõik loogiline, tegelikult aga tekitab see sageli üliõpilastes segadust, sealhulgas aruandluses. Juhtimisliinide lihtsuse tähenduses on praktika eest vastutuse delegeerimisel harjutuskoolile kahtlemata eeliseid võrreldes praktika mitmeinstitutsionaalse juhtimisega partnerkoolide süsteemis. Sedasama võib ka öelda praktika ja teooriaõpingute kooskõlastamise kohta (9. rida tabelis). Ülikooliga tihedat koostööd tegeva harjutuskooli olemasolul on hõlpsam kooskõlastada üliõpilaste pedagoogilise ettevalmistuse taotlusi ja metoodikat. Ülikooli koosseisu kuuluv harjutuskool on kahtlemata avatum HÜs ja teistes Soome ülikoolide õpetajakoolituses väärtustatud uurimuslikule lähenemisele ja teistele uuendustele oma töös.

Ka üksikasjalikumates praktika sisu ja korraldust puudutavates aspektides võib leida normaalkooli ja meie partnerkoolide töös olulisi erinevusi (read 10–12). Need ilmnevad tundide vaatluse ja andmise, vaatlusaruandluse ja tundide ettevalmistamise korralduses. Praktika koondamine harjutuskooli koordineerimise alla lubab üsna hõlpsasti kehtestada ühtsed normid tundide vaatluseks ja andmiseks koolipraktikal. Partnerkoolide süsteemis, kus on valdavaks erialateaduskonna eelistused, on isegi praktika juhendajatel nõudmiste varieerumise tõttu raske orienteeruda. Sama võib öelda tundide ettevalmistamise ja analüüsi kohta. Praktikakoolide kehtestatud ühtsed nõuded tundide kavandamise ja tunnikonspektide esitamise kohta ning juhendava õpetaja kavandatud aeg tundidele järgnevaks analüüsiks lubavad järjekindlalt neid õpetajate kutsemeisterlikkuse arengu seisukohast olulisi tegevusi jälgida ja korraldada. TÜ praktika koordineerimine, juhendajate paljusus ja nõuete vahelduvus on viinud selleni, et praktikandid jätavad nii mõnigi kord kirjalikud tunnikonspektid enne tunni andmist esitamata. Praktika korraldamisele pühendunud normaalkoolis on see Soome kolleegide sõnul mõeldamatu.

Mõneti erilisel kohal on pedagoogilise kooli praktika sisu ja korralduse mõistmisel praktikamapp ehk portfoolio. Selle rakendamine pole küll otseselt seotud praktikakooli või partnerkooli erinevustega, kuid kaudselt siiski. Meie keerulise ja mitmetasemelise juhtimisega õpetajakoolituse praktikal partnerkoolides on

portfoolitele pandud suured lootused. Kunagi kunstnike poolt kasutusele võetud näidistööde mappi, mis oli mõeldud oma parimate saavutuste näitamiseks, koondatakse kogu praktika kohta käiv dokumentatsioon ja aruandlus. Näiteks näeb TÜ pedagoogilise praktika juhend (TÜ haridusteaduskond, 2005) ette, et õpimappina esitatav aruanne peab sisaldama koguni 14 osist, sealhulgas eneseanalüüsi praktikaperioodil antud tundide ja läbiviidud tegevuste kohta, ülevaadet tööst kasvatajana ja klassijuhatajana, ülevaadet tunnivälisest tööst õpilastega ja lisasid. HÜs on jõutud selgusele, et praktika aruandluse ja reflekteerimisülesannete koondamine ühte mappi põhjustab formaalsust, sest üliõpilased kipuvad aruandeks nõutavaid dokumente esitamise eelõhtul kokku klopsima. Selle vältimiseks rakendatakse 2008/2009. õppeaastast erilisi päevikuid erialase arengu jälgimiseks. Tööd päevikuga suunab ainedidaktik, koolipoolisel praktikajuhendajal on seejuures nõuandev roll. Reflekteerimispäevikutele ühtseid nõudeid ei ole ja Soome kolleegid otsivad uusi teid, kuidas saavutada sisuline reflekteerimine koolipraktikal toimunu üle.

Õpimappide tõhususe probleem on köitnud paljude õpetaja-koolituse uurijate tähelepanu mujalgi. Näiteks osutab Liv Sundli (2007), et võime reflekteerida on saanud õpetajakoolituse üliõpilaste hindamise põhikriteeriumiks ja üliõpilased, teades, et neilt oodatakse reflekteerimist, teevadki seda, ilma et saaks aru selle sõna tähendusest või sisust. Laiemale probleemile õpimappide kasutamisel juhivad tähelepanu Linda Darling-Hammond ja ta kolleegid (2005). Nad osutavad, et mappide koostamise eesmärgiks (USAs) on toetada algaja õpetaja reflekteerimist oma arengu ja õppimise üle; näidata, et on õpitud ja areng on toimunud; aidata leida tööd pärast lõpetamist mappi kogutud pädevustõendeid esitades (2005: 424). Toetudes Lee Schulmanile, võtavad Darling-Hammond jt probleemi kokku sõnadega: ebaselgus õpimappide koostamise otstarbes võib lõppeda sellega, et "õpimapis on kuhjatud kokku kõik see, millega üliõpilane puutus kokku õpingutes. Selline õpimapp ütleb hindajatele üheaegselt kõike ja mitte midagi selle kohta, mida õpetajakoolituse üliõpilane õppis või millest aru sai" (2005: 426). TÜs kasutusele võetud universaalmapa puhul on oht selliseks mittemidagiütlevuseks palju suurem kui HÜ reflekteerimispäeviku puhul. Põhjus kõikehõlmava mapi kasutuse-

levõtuks on muidugi selles, et kuidagi silma peal hoida raskesti suunataval ja kontrollitaval praktikakorraldusel. Siinjuures ei saa jätta märkimata, et asjakohase õpetajaportfoolio kokkupanek on tõsine töö (vt Schulman 2004). Nii võtab uurimisotstarbeks korralike portfooliote kokkupanek mitu kuud ja osalevaid õpetajaid aitaavad dokumentide kogumisel assistendid (vt Schaaf 2005; Schaaf, Stokking, Verloop 2008).

Analüüsides praktikakooli ja partnerkoolide süsteemi tugevaid ja nõrku külgi, ei saa kuidagi mööda minna asjaolust, et praktikakool ei anna alati praktikantidele täit ettekujutust realkoolist (vt rida 14 tabelis). Praktikakooli tihe koostöö ülikooliga ja osalemine uurimistöös loob soodsa pinnase pedagoogiliste uuenduste katsetamiseks ning rakendamiseks, mis on kahtlemata positiivne. Näiteks eksperimenteeritakse nii Helsingi normaallütseumis kui Viiki normaalkoolis 75 minutini pikendatud tundidega vanemates klassides. Suure hulga praktikantidega töötamine koolis muudab aga paratamatult kooli üldist õhkkonda. Endastmõistetavalt püüab kool olla näidisõppeasutuseks, kus kõik on eeskujulik, sealhulgas ka distsipliini kindlustamisel. Nii on praktikakoolides distsipliin üldjuhul parem kui tavakoolides ja praktikandid ei pruugi täit ettekujutust saada, mis tavakool tähendab. Et seda puudujääki korvata, läbivadki HÜ õpetajakoolituse üliõpilased ühe osa praktikast partnerkoolides.

Praktikakoolide ühe probleemina on nähtud ka asjaolu, et õpilased nendes satuvad justkui katsejänese rolli. Artikli autori vestlused Helsingi ja Rauma normaalkoolide töötajatega ei andnud selliseks kahtluseks mingit alust. Kõik vestluspartnerid väitsid, et lapsevanemad on pigem rahul, sest normaalkoolides valmistavad nii juhendavad õpetajad kui praktikandid tunde põhjalikumalt ette kui tavakoolides.

Muidugi pole praktikakooli ja partnerkoolide võrgu rakendamisel koolipraktikabaasina vähe oluline ka rahaline külg. Ka sel puhul tundub aga, et üliõpilaste juhendamistasude koondamine ühte kooli peaks andma, kas või spetsialiseerumise arvelt, suurema efekti kui selle jaotamine paljude partnerkoolide vahel. Pealegi lihtsustab õpetajakoolituse praktika eest vastutuse delegeerimine praktikakoolile oluliselt praktika juhtimist võrreldes õppekavadekeskse praktikakorraldusega (rida 19 tabelis).

KOKKUVÖTTEKS

Eelnev analüüs kinnitab, et õpetajakoolituse praktika korraldamisel Soome ülikoolide normaalkoolides on mitmeid tugevaid külgi võrreldes pedagoogilise praktika korraldamisega partnerkoolide süsteemis. HÜ ja TÜ aineõpetajate ettevalmistuse praktika sisu ja korralduse kõrvutamine näitab, et harjutuskoolides on hõlpsam viia praktika läbi mitme etapina, üliõpilaste juhendamine on lihtsam ja professionaalsem tänu spetsialiseerumisele, nõuded praktika sooritamiseks ja aruandluseks selgemad, praktikat korraldav kool on eluliselt huvitatud pedagoogiliste uuenduste rakendamise ja kvaliteetse praktika kindlustamisest, tööjaotus koolipraktika juhendajate ja ülikooli pedagoogikaõppejõudude vahel on selgem ja üliõpilastele arusaadav.

Normaalkoolide süsteemi puudustena võib nimetada, et spetsiaalne praktikakool ei anna alati kõige õigemast ettekujutust koolielust, sest spetsialiseerumine pedagoogilise praktika läbiviimisele muudab nii üldist valitsevat õhkkonda kui ka igapäevast töökorraldust. Teisalt tuleb esimeste sammude astumine õpetajana kaitsitud keskkonnas üliõpilasele kasuks, sest järkjärguline lülitumine õpetajatöösse pigem soodustab kui takistab tema erialast arengut (vt Krull 2002). Koolielu argipäevaga vahetumaks tutvumiseks saab osa praktikat korralda partnerkoolides, nagu seda tehaksegi Soome ülikoolide õpetajakoolituses.

Õpetajakoolituse praktika põhiraskuse kandmine ülikooliga alluvuses olevasse praktikakooli kindlasti lihtsustaks kogu praktika korraldust ka TÜs. Sellisel juhul kaoks ära vajadus lõpututeks kooskõlastusteks praktika sisu ja nõuete osas. Asjatundlik praktikakooli direktor teeks endastmõistetavalt kõik võimaliku, et tulevased õpetajad saaksid parima praktilise ettevalmistuse. Meie iseisvuse taastamise järgne õpetajakoolituse analüüs on näidanud, et praktikakorralduses pole me praktika juhendite sisu ja nõuete selguses suutnud kindlustada isegi 1960. aastatel saavutatut (Krull 2007). Edasiminekuks tuleb jõuda selgusele, kas selle tee jätkamine, mis tähendaks lõputuid läbirääkimisi arvukate praktikakorraldajate vahel, on tänapäevases mõistes otstarbekas. Tundub, et arukam oleks tunnista, et senine praktikakorralduse süsteem on

oma aja ära elanud ja et see tuleks asendada ühiskonnaoludele sobivama variandiga, kus vastutus praktika eest lasuks selle vahetul korraldajal. Kahjuks ei näe äsjaavalminud õpetajahariduse strateegia projekt selles probleemi ning jätkab vanal rajal uusi lahendusi välja pakkumata.

Praeguse süsteemi järgi, nagu juba mainitud, vastutab aineõpetajate õppekava ja ka pedagoogilise ettevalmistuse eest erialateaduskonna allüksus. Selle funktsiooni kindlustamiseks peab aga see allüksus praktika programmi koostamisel arvestama praktika ja kutseasta keskuse soovidega, üldpedagoogika õpetamise vajaduse ja kooli võimalustega. Tundub justkui loogiline, kuid kui arvestada asjaolu, et erialasid on kümneid, siis raiskaks mõistliku kokkuleppe saavutamise nelja osalise vahel ressursse ning viiks üldsõnaliste, vahel ka ebapraktiliste nõuete kehtestamiseni. Usaldades praktika läbiviimise sellele pühendunud koolile, jääksid kõik need lõputud mitmekülgsed kooskõlastamised ära. Välja arendatud praktikakoolid pakuksid üliõpilaste parima, mida Eesti õpetajatel tulevasele pedagoogile õpetada on. Praktikakooli direktor, kes loomulikult peaks olema ülikooli doktorikraadiga õppejõud, oleks vahekohtunik ja vahendaja, kes kindlustaks aruka koostöö teoretikute ja praktikute vahel. Ka peaksid praktikakooli õpetajad olema tihedamini seotud ülikoolis õpetajakoolitust andva allüksusega. See on võimalik vaid siis, kui praktikakool on selle allüksuse üks osa.

Kuigi käesolevas kirjutises ei võrreldud alushariduse pedagoogide ja klassiõpetajate praktikakorraldust praktikakoolides ja partnerkoolides, ei ole põhjust kahelda, et spetsialiseerumine annab ka sel juhul paremaid tulemusi kui toetumine partnerlasteaedadele ja -koolidele. Loomulikult eeldab praktikakoolidel rajaneva õpetajakoolituse praktikasüsteemi sisseseadmine selle lahenduse vooruste ja puuduste edasist ja mitmekülgset analüüsi. Sealhulgas on vaja selgusele jõuda, kuidas jätkata noorte õpetajate tugi-programmiga, mida praegu koordineerib TÜs haridusteaduskonna kutseasta ja praktika keskus. Ühe lahendusena võiks kaaluda praktikakooli õpetajate rakendamist mentoritena.

Kokkuvõttes võib öelda, et Soome normaalkoole ei saa kuidagi käsitada jäänukitena 19. sajandi lõpust, vaid pigem tuleb neis näha

head näidet tõhusalt ja mõistuspäraselt toimivast tänapäevasest õpetajakoolituse praktika korraldusest, mis väärrib kõige tõsisemat tähelepanu meie õpetajakoolituse praktiliste õpingute ajakohastamisel.

Kirjandus

- Axelrod, Paul 2008. Normal schools. — Gary MacCulloch, David Crook (Eds.). *The Routledge International Encyclopedia of Education*. London—New York: Routledge, pp. 406–407
- Berliner, David C. 1994. Expertise: The wonders of exemplary performance. — John N. Mangiery, Cathy Collins Block (Eds.). *Creating Powerful Thinking in Teachers and Students*. Fort Worth, TX: Holt, Rinehart & Winston, pp. 161–186
- Berliner, David C. 2001. Learning about and learning from teachers. — *International Journal of Educational Research*, Vol. 35, No. 1, pp. 463–482
- Bond, Lloyd, Tracy Smith, Wanda K. Baker, John Hattie 2000. *The Certification System of the National Board for Professional Teaching Standards: A Construct and Consequential Validity Study*. Greensboro, NC: Center for Educational Research and Evaluation, University of North Carolina at Greensboro
- Brubacher, John S. 1966. *A History of the Problems of Education*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill
- Connelly, F. Michael, D. Jean Clandinin 1998. Teacher preparation, conceptions of teaching, and evaluation: Alternative policies. — *Education: The Complete Encyclopedia on CD-ROM*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Darling-Hammond, Linda *et al.* 2005. The design of teacher education programs. — Linda Darling Hammond, John Bransford (Eds.) *Preparing Teachers for a Changing World: What Teachers should Learn and be Able to Do*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 390–441
- Department of Applied Sciences of Education. 2008. *Subject teacher education*. Helsinki: University of Helsinki. Vt www.helsinki.fi/sokla/english/subjectteacher.htm (13.11.08)
- Dewey, John 1904. The relation of theory to practice in education. — *Third Yearbook of the National Society for the Scientific Study of Education*. Part I. Chicago: University of Chicago Press, pp. 9–30.
- Elango, Aleksander 1957. Õpetajate ettevalmistusest Tartu Ülikoolis. — *Edasi*, 19. VI

- Fish, Della 1995. *Quality Learning for Student Teachers: University Tutors' Educational Practices*. London: David Fulton Publishers Ltd.
- Goodlad, John I. 1994. *Educational Renewal: Better Teachers, Better Schools*. San Francisco: Jossey-Bass
- Haridus- ja teadusministeerium. 2000. Õpetajate koolituse raamnõuded. Vastu võetud Vabariigi Valitsuse 22.11.2000. a määrusega nr 381, Tallinn.
- Haridus- ja teadusministeerium. 2008. Eesti õpetajahariduse strateegia 2008–2013. (Strateegia põhitekst heaks kiidetud tööühma poolt 25. juuni 2008 seminaril Rakveres). Vt www.hm.ee/index.php?03236 (8.11.2008)
- Helsingin normaalilyseo. 2008a. Teaching practise – advanced practise. Vt www.norssi.helsinki.fi/English/Teaching/Advanced.html (13.11.2008)
- Helsingin normaalilyseo. 2008b. *Teaching practise – guided foundation practise*. Helsinki: University of Helsinki. Vt www.norssi.helsinki.fi/English/Teaching/Guided.html (13.11.2008)
- Hytönen, Juhani 1995. The role of school practice in teacher education. — Pertti Kansanen (Ed.). *Discussions on Some Educational Issues VI*. (Research Report 145.) University of Helsinki: ERIC Document Reproduction Service No. ED 394958, pp. 79–85
- Jaanvärk, Eerik 1957. Keskkooliõpetajate praktilisest väljaõppest. — *Edasi*, 21. V
- Jaeger, Richard M., Lloyd Bond 1996. Quantitative research methods and design. — David C. Berliner, Robert C. Calfee (Eds.). *Handbook of Educational Psychology*. New York: Macmillan Library Reference USA, Simon & Schuster Macmillan; London: Prentice Hall International, pp. 877–898
- Johnson, James A., Harold W. Collins, Victor L. Dupuis, John H. Johansen 1991. *Introduction to the Foundations of American Education*. 8th edition. Boston: Allyn and Bacon
- Järg, Ilmar 2007. Kodulugu: Rakvere õpetajate seminar aegade tuules. — *Virumaa Teataja*, 12. VI
- Jyrhämä, Riitta 2006. The function of practical studies in teacher education. — Ritva Jakku-Sihvonen, Hannele Niemi (Eds.). *Research-based Teacher Education in Finland – Reflections by Finnish Teacher Educators*. Turku: Finnish Educational Research Association, pp. 51–69
- Jyrhämä, Riitta, Heikki Kynäslähti, Leena Krokfors et al. 2008. The appreciation and realisation of research-based teacher

- education: Finnish students' experiences of teacher education. — *European Journal of Teacher Education*, Vol. 31, No. 1, pp. 1–16
- Kagan, Dona M. 1992. Professional growth among preservice and beginning teachers. — *Review of Educational Research*, Vol. 62, No. 2, pp. 129–169
- Kansanen, Pertti 2003. Teacher education in Finland: Current models and new developments. — Bob Moon, Lazar Vlasceanu, Leland Conley Barrows (Eds.). *Institutional Approaches to Teacher Education within Higher Education in Europe: Current Models and New Developments*. Bucharest: UNESCO—CEPES, pp. 85–108. Vt www.helsinki.fi/~pkansane/Cepes.pdf (27.08.2008)
- Kansanen, Pertti 2008. Distinctive highlights of Finnish teacher education. — Jyrki Loima (Ed.). *Facing the Future — Developing Teacher Education*. Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press, pp. 48–68
- Krokkfors, Leena, Riitta Jyrhämä, Heikki Kynäslähti *et al.* 2006. Working while teaching, learning while working: Students teaching in their own class. — *Journal of Education for Teaching: International Research and Pedagogy*, Vol. 32, No. 1, pp. 21–36
- Krull, Edgar 2002. School practice as a determinative factor of teacher education. — Kari Niinistö, Hasso Kukemelk, Lauri Kempinen (Eds.). *Developing Teacher Education in Estonia*. Tartu: University of Tartu; Turku: University of Turku, pp. 106–117
- Krull, Edgar 2007. Promoting teacher education curricula by using methods of historical research: Estonian case. — *TRAMES*, Vol. 11, No. 1, pp. 69–85
- Krull, Edgar 2008. Models of instruction as tools for analyzing lessons. — Jaan Mikk, Marika Veisson, Piret Luik (Eds.). *Reforms and Innovations in Estonian Education*. (Baltische Studien zur Erziehungs- und Sozialwissenschaft; Bd. 16.) Frankfurt am Main: Peter Lang Publishers, pp. 123–138
- Läänemets, Urve 2008. Eksijate arvukus ei muuda eksimust. — *Õpetajate Leht*, 31. X
- Meijer, Paulien C., Nico Verloop, Douwe Beijaard 1999. Exploring language teachers' practical knowledge about teaching reading comprehension. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 15, No. 1, pp. 59–84
- Meijer, Paulien C., Nico Verloop, Douwe Beijaard 2001. Similarities and differences in teachers' practical knowledge about teaching reading comprehension. — *Journal of Educational Research*, Vol. 94, No. 3, pp. 171–184

- Niemi, Hannele, Ritva Jaku-Sihvonen 2006. Research-based teacher education. — Ritva Jaku-Sihvonen, Hannele Niemi (Eds.). *Research-based Teacher Education in Finland — Reflections by Finnish Teacher Educators*. Turku: Finnish Educational Research Association, pp. 31–50
- SchAAF, Marieke, van der 2005. Construct validation of teacher portfolio assessment: Procedures for improving teacher competence assessment illustrated by teaching students research skills. Doctoral dissertation, Utrecht University, Utrecht, The Netherlands.
- SchAAF, Marieke F. van der, Karel M. Stokking, Nico Verloop 2008. Teacher beliefs and teacher behaviour in portfolio assessment. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 24, No. 7, pp. 1691–1704
- Schepens, Annemie, Antonia Aelterman, Hilde Van Keer 2007. Studying learning processes of student teachers with stimulated recall interviews through changes in interactive cognitions. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 23, No. 4, pp. 457–472
- Schulman, Lee S. 2004. Teacher portfolios: A theoretical activity. — Lee S. Schulman. *The Wisdom of Practice: Essays on Teaching, Learning and Learning to Teach*. Ed. Suzanne M. Wilson. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 383–397
- Schön, Donald A. 1983. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books Incl. Publishers
- Schön, Donald A. 1987. *Educating the Reflective Practitioner: Toward a new Design for Teaching and Learning in the Professions*. (The Jossey-Bass higher education series.) San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Sundli, Liv 2007. Mentoring — A new mantra for education? — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 23, No. 2, pp. 201–214
- Zeichner, Ken 1990. Changing directions in the practicum: looking ahead the 1990s. — *Journal of Education for Teaching*, Vol. 16, No. 2, pp. 105–132
- Tago, Margit (koost.) 2008. TÕ õpetajakoolituse praktikantide ja juhendajate küsitlus 2007/2008. õppeaastal. Tartu. (Käsikirjaline materjal TÕ haridusteaduskonna haridusuuringute ja õppekavaarenduse keskuses)
- Tom, Alan R. 1997. *Redesigning Teacher Education*. (SUNY series, teacher preparation and staff development.) Albany, N.Y.: State University of New York Press
- TÕ haridusteaduskond. 2005. Pedagoogilise praktika korraldus Tartu Ülikoolis. Heaks kiidetud Tartu Ülikooli õpetajakoolituse komisjonis 11. aprillil 2005. a. Vt www.ht.ut.ee/158012 (08.11.08)

- TÜ haridusteaduskond. 2007. Metoodilisi materjale pedagoogilise koolipraktika läbimiseks põhikooli ja gümnaasiumi õpetajaks valmistujatele. Vt www.ht.ut.ee/158012 (08.11.08)
- TÜ Õpetajate Seminar. 2008. *Ajalugu*. Vt www.ttc.ee/ajalugu/index.html (20.11.08)
- Wilson, Gary, John I'Anson 2006. Reframing the practicum: Constructing performance space in initial teacher education. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 22, No. 3, pp. 353–361

EDGAR KRULL (sünd. 1948) on lõpetanud Tartu ülikooli füüsikaosakonna 1972, olnud aspirantuuris pedagoogika alal 1983–1986, pedagoogikakandidaat (1987, Tartu ülikool). Töötanud Tartu ülikooli üldfüüsika kateedri vanemlaborandina 1972–1976, Annaba ülikoolis Alžeerias insenerina 1976–1979, Tartu ülikooli vaneminsenerina 1979–1983, pedagoogikakateedri õpetaja ja vanemõpetajana 1986–1990, dotsendina 1990–1994 ja 1996–2002, üldpedagoogika professorina a-st 2002. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Poliitiline sotsialiseerumine demokraatia tingimustes” (1991, nr 4, lk 740–762) ja “Inter- ja multikultuurilised kasvatustaotlused Eestis” (1999, nr 1, lk 114–129) ning Jack R. Fraenkeli artikli “Hilda Taba õppekava projekti arengulugu” tõlge (1996, nr 10, lk 2165–2194).

FELIX RANDEL (JOHANSEN). Kristuse noorus (1927)

INIMESE TÄIUSTAMINE — HOMUNKULUSEST KÜBORGIDENI

Kurmo Konsa

Keha on meie inimeseks olemise materiaalne alus. Enda kui isiksuse, kui mina määratlemisel lähtume ennekõike oma kehast. Keha moodustab meie eksistentsi selle osa, mida me ei saa omal tahtel valida. Kuid inimkultuur ja ennekõike tehnika pakub inimesele siiski hulgaliselt vahendeid ja meetodeid, kuidas muuta ja täiendada talle algselt loodusest antud keha. Inimesed saavad ise “teha” oma keha, kuid seda protsessi määravad jällegi kultuur ja tehnika.

Me elame kahtlemata tehnikaajastul, ja kuigi ühel või teisel kujul on tehnika alati olnud inimkultuuri lahutamatu osa, ei ole see kunagi varem inimeste olemust nii täielikult määranud. Tehnika arengu kiirenemist oleme kõik oma elus ise kogenud ja vägagi tõenäoliselt jätkub selline areng ka edaspidi. Tehnika arengu iseloomustamiseks kasutatakse tihti nn Moore’i seadust. Nimelt väitis kuulsa kiibifirma Intel üks asutajaid Gordon Moore 1965. aastal, et transistorite arv kiibil kahekordistub iga kahe aasta järel (Moore 1965). Seniajani on kompuutertehnika areng ka sellele seadusele vastanud. Moore’i seadust on laiendatud kogu tehnikale. Üks tuntumaid tulevikuanalüütikuid Ray Kurzweil on ennustanud, et inimaju võimsuse saavutavad arvutid aastaks 2023 ja selline arvuti maksaks siis umbes 1000 dollarit; aastaks 2037 on sellise arvuti hind langenud juba ühe sendini ja aastal 2049 maksaks 1000 dollarit arvuti, mille võimsus võrduks kogu selleaegse inimkonna (hinnanguliselt 10 miljardit inimest) ajude võimsusega (Kurzweil 2003). Väga lihtsalt kokkuvõetuna tähendab see seda, et homme on meil tunduvalt rohkem tehnikat kui täna.

Möödapääsmatult mõjutab tehnika järjest enam ka inimese keha, selle välimust, toimimist ja tähendust kultuuris. On selge, et inimese olemasolu tänapäeva maailmas on tihedalt seotud teadusliku teadmise ja tehnikaga. Samas tekib küsimus, kui palju on kõikvõimalikud inimese juures kasutatavad tehnilised abivahendid, seadmed, proteesid jms seotud inimese olemusega. Kas nad jäävad pelgalt abivahenditeks või seostuvad meiega olemuslikul viisil?

Siinses artiklis käsitlen ma tehnika mõju inimese kehale ja bioloogilisele olemusele. Loomulikult seostub sellega hulgaliselt mitmesuguseid filosoofilisi ja eetilisi küsimusi. Tehnika ja inimkeha vahekord ei ole aga teemana kaugeltki 20. sajandi leiutis, sellel on pikk ajalooline traditsioon ning enamik meid vaevavaid probleeme on juba ammu käsitlemist leidnud.

INIMESELE SUUNATUD TEHNIKA

Kõikides inimkultuurides kasutatakse mingisuguseid inimkeha muutvaid tehnoloogiaid, seda nii meditsiinilistel, religioossetel, sotsiaalsetel kui ka esteetilistel eesmärkidel (Gilman 1999). Tänapäeva Lääne kultuuris on üha enam levimas seisukoht, et inimese keha on tegelikult eneseväljenduse kandjaks ja seega ka kultuurilise eksperimenteerimise kohaks.¹ Keha augustamine, kosmeetiline kirurgia, kõikvõimalikud treeninguprogrammid jms on loodud keha muutmiseks inimese soovide järgi. Ühelt poolt kaasneb sellega keha esemestamine, kuid teiselt poolt jällegi seotakse inimese individuaalne olemus tihedamalt kehaga, sest see, mida inimene mõtleb ja tunneb, leiab nüüd ka otsese väljenduse kehas. Keha määratlemise ja kehalisuse piiride otsimisega tegeleb aktiivselt kunst, eriti tegevuskunst. Äärmusliku näitena võib siinkohal nimetada prantsuse kunstnikku Orlani, kes kasutab plastilisi operatsioone kunstiteoste loomiseks, kujundades oma nägu klassikaliste eeskujude järgi (Venus, Europe, Diana jt; Popper 1993: 52). Kui keha on midagi sellist, mida võib kogu aeg muuta, siis millised muutused toimuvad inimese "minaga"? Kui käsitada keha inimese "mina" kesta või kontainerina, siis mis toimub, kui me seda

¹Vt nt artikleid kogumikust Featherstone 2000.

kesta muudame (Davis 1997)? Just sellistele küsimustele püüavad vastust leida keha kunstivahendina kasutatavad projektid. Meelelahutusliku poole pealt tasuks kindlasti mainida ka sporti, mis niihästi lubatud kui keelatud keemiliste ainetega ning füüsiliste ja psühholoogiliste mõjutusvahenditega kujundab ulatuslikult inimese keha ja koos sellega ka kultuurilisi arusaamasid kehalikkusest.

Inimkeha muutmise ja mõjutamise üheks olulisimaks, meid kõiki puudutavaks valdkonnaks on loomulikult meditsiin. Elundite ja kudede siirdamine ning tehisorganite kasutamine on muutunud Lääne ühiskonnas meditsiini tavapäraseks osaks. 2005. aastal tehti USA-s 28 110 organitransplantatsiooni ja ligikaudu miljon kudede transplantatsiooni (United Network... *s.a*). Ksenotransplantatsiooni korral viiakse inimese organismi teiste loomaliikide elusaid rakke, kudesid või elundeid. Esialgu on ksenotransplantatsioon siiski veel põhiliselt uuringute staadiumis, kuid katsed näiteks pankreaserakkude siirdamisel on paljulubavad (Taniguchi, Cooper 1997; Rajasalu 2003). Inimorganite asendamine või täiendamine tehnilike seadmete ja süsteemidega on muutunud viimase paarikümne aastaga meditsiinis täiesti tavapäraseks. Sellised seadmed nagu dialüüsiaparaadid, mis aitavad korvata neerupuudulikkust, või kunstlikud südameklapid ja kardiostimulaatorid on päästnud miljonite inimeste elu.

Immuunsüsteemi tehniliku muutmise alguseks võime pidada vaksineerimise kasutuselevõttu kahe sajandi eest. Vaksineerimine on üks põhilisi meetodeid, millega kaitstakse inimesi nakkushaiguste eest. Tänu sellele on õnnestunud kontrolli alla saada sellised nakkushaigused nagu rõuged, difteeria, teetanus, kollapalavik, läkakõha, lastehalvatus, leetrid, mumps ja punetised. Tänapäeval peetakse just vaktsiinide väljatöötamist üheks perspektiivikamaks meetodiks võitluses aidsiga.

Üheks võimaluseks inimkeha täiendada ja täiustada on selle liitmine mitmesuguste tehniliste seadmetega. Termin "küborg" võeti kasutusele 1960. aastatel tähistamaks bioloogilise organismi ja küberneetilise süsteemi liitmist üheks tervikuks (Tomas 2001: 175). Sellisele tehnilisele käsitlusele on hiljem lisandunud kirjanduslik ja filosoofiline taust. Üheks praegusaja tuntuimaks küborgide käsitlejaks on kahtlemata Donna Haraway, kes

on oma teoses "A Cyborg Manifesto" arendanud välja feministliku küborgiteooria. Küborgi kategooria, ühendades inimest ja masinat, ei ole mitte tulevikutehnika visioon, vaid tänase päeva tegelikkuse kirjeldus. Küborgi mõiste võimaldab Haraway arvates ületada inimese, masina ja looma vahelised eristused ning koos sellega ka kõik traditsioonilised binaarsed ja üksteisega opositsioonis olevad diskursused ühiskonnas (Haraway 2001; Dusek 2006: 152–153).

Tegelikud saavutused inimorganismi ja tehniliste seadmete ühendamisel on loomulikult tublisti tagasihoidlikumad visionääride ennustustest. Tavaliste mikrokiipide istutamises inimkehasse pole küll midagi uut, kuid enamasti pole need seadmed otseselt inimkehaga ühendatud. Tegemist on raadiosagedusel töötavate tuvastuskiipidega, nagu neid kasutatakse koduloomadegi juures. Nende abil saab inimest identifitseerida, aga ka näiteks tema tervislikku seisundit jälgida (Murray 2002; Ethical... 2005). Märksa keerukam ülesanne on panna inimorganism ja tehnilised seadmed omavahel otseselt suhtlema. Küberneetikaprofessor Kevin Warwick lasi 2000. aastal siirata endale vasakusse käsivarde implantaadi, mis ühendas ta närvilõpmed arvutiga. Närvikiududest tulevad signaalid püüti kinni, suunati arvutisse ja seejärel tagasi kätte. Tema eesmärgiks oli tõestada, et on võimalik otsene suhtlus inimkeha ja arvuti vahel (Warwick 2002). Küllaltki suurt edu on saavutatud elektrooniliste ajuimplantaatide alal. Sellised neuroproteesid muudavad ajukäsklused elektriimpulssideks, millega juhitakse kehaväliseid seadmeid. Eesmärgiks on abistada halvatud patsiente maailmaga suhtlemisel ning loodetavasti juhtida ka halvatud jäsemete tegevust (Is this... 2006).

Üheks inimese bioloogiliste protsesside reguleerimise ja tehnikustamise vahendiks on nn uued paljunemistehnoloogiad, mille hulka kuuluvad kunstlik viljastamine, sugurakkude doonorlus, lootesiidamine, sugurakkude ja loodete säilitamine ning tulevikus ilmselt ka inimese kloonimine. Kuigi inimgenoomi projekt on lõppenud edukalt ja andnud meile inimgenoomi kaardi, teatakse praegu siiski väga vähe konkreetsete geenide mõjust, geenide omavahelistest seostest ning geenide ja keskkonna vastasmõjudest. Geenitehnoloogia pakutavad võimalused inimkeha muutmiseks on aga paljulubavad. Üheks perspektiivsemaks valdkonnaks pee-

takse inimese aju puudutavaid geenitehnoloogilisi uuringuid, mis lisaks neuroloogiliste haiguste ravile (Parkinsoni tõbi, Alzheimeri tõbi) peaks võimaldama ka inimese intellektuaalse võimekuse suurenemist. Ent kui tehnika areneb eksponentsiaalselt ehk järjest kiirenevalt, siis inimese võimed on piiratud ega kasva ajas. Meie neuronid ei tööta varasemast kiiremini, mälu maht ei suurene, me ei õpi ega mõtle kiiremini kui varem. Üks võimalusi vähendada lõhet tehnika arengu ja inimese suutlikkuse vahel ongi inimese muutmine geenitehnoloogia võtteid kasutades. Kuhu võiks aga selline areng suunduda?

Transhumanistliku filosoofia pooldajate arvates tuleb geeni-, nano-, info- jt tehnoloogiaid kasutades muuta olulisel määral inimest kui bioloogilist liiki ja koos sellega tõsta inimkond uuele arengutasemele. Uued tehnoloogiad, ennekõike bio-, info- ja nanotehnoloogia, muudavad maailma niivõrd, et meie järeltulijad pole enam inimesed, vaid postinimesed (*posthumans*). Inimkeha ja -mõistuse hõlvamine tehnika poolt kasvab üha ja selle lõpptulemuseks on juba mitte väga kauges tulevikus uue inimrassi kujunemine, kes elab täielikus sümbioosis masinatega. Paljuski sarnanevad need projektid ulmekirjandusega, kust nad sageli oma ideid ammutavadki. Kuid igal juhul on nad märgiks muutuvast ühiskondlikust ja poliitilisest kliimast. Võib-olla tähendab see seda, et me oleme nõus loobuma inimolemuse ja inimlikkuse senistest käsitustest. Gregory Stock (1993) kirjutab, et inimesed muutuvad liitorganismideks, olles osalt mehaanilised, osalt bioloogilised ja osalt elektroonilised. Sellega kaasnev paljumeisprotsessi regulatsioon annab võimaluse suunata inimese evolutsiooni. Kuna inimese olemus muutub radikaalselt, muutub ka arusaam sellest, mida tähendab olla inimene. Lagedale on tulnud ulmelise ideega, et inimene võib oma praegusest bioloogilisest kehast täiesti loobuda, kandes teadvuse ja mälu üle arvutivõrku või tehiskehasse.

KUNSTLIKU JA TEHISLIKU SUHE AJALOOSES PERSPEKTIIVIS

Kujutlus sellest, et tehnika ja teadus on looduse ületanud, võimaldab inimesel luua looduslike objektidega võrdseid või isegi pa-

remaid tehisobjekte, ei ole inimkonna mõteloos sugugi uus. Inimese ja looduse erinevuse, antagonismi ja isegi võitluse teema on tõenäoliselt sama vana kui inimühiskond ise. Inimkultuur on oma tekke algusest alates end loodusele vastandanud. Väited loodusega mingil müstilisel moel tasakaalus või ühtsuses elavatest pärandkultuuridest on osutunud vaid Lääne ühiskonna müütideks (LeBlanc, Register 2001: 21–26).

Enamik argumentidest, mida kasutatakse väitlustes selle üle, kas ja mil määral me võime inimolemusse kunstlikult sekkuda, pärineb juba antiik- ja keskajast.

Varases Euroopa kirjanduses on hulgaliselt lugusid inimeste püüdest jäljendada jumalate loodut. Ent isegi kui see on inimestel õnnestunud, lõpeb lugu tavaliselt jumalate kättemaksu ja loodu hävitamisega. Peamiseks konkurendiks loodusele peeti antiikajal kunsti, ennekõike visuaalseid kunste — maalikunsti ja skulptuuri. Skulptor Myroni loodud pronksist lehm (5. sajand eKr) olnud nii elutruu, et pullid soovinud temaga paarituda ja karjused üritanud teda oma karja hulka meelitada (Smith 1870: 1130; Gross 1992: 139–146). Teine samalaadne lugu jutustab kahe kunstniku, Zeuxise ja Parrhasiose võistlusest. Zeuxis maalis viinamarjakobara, mida linnud proovisid ehtsa pähe süüa. Parrhasios esitas aga võistlusele kangaga kaetud maali. Kui oma üleolekus kindel Zeuxis palus tal kanga eemaldada, et näha selle all olevat pilti, selgus, et pilti kattev riie ongi pilt ise, ja Zeuxis pidi end lõõduks tunnistama (Kris, Kurz 1979: 62–67)

Nendes ja paljudes teistes lugudes kajastub mõte sellest, et kunst suudab loodust täiuslikult imiteerida ja et kunstnik võib seetõttu pakkuda jumalatele teatavas mõttes konkurentsi. Samasugust lähenemist võib leida ka toleaeegses tehnikas, kui meenutada kas või Daidalose inimesesarnaseid automaate (Morris 1992: 217–223).

Teiselt poolt suhtuti antiikajal igasugusesse looduse jäljendamisse küllaltki suure kahtluse ja umbusuga. Kui maalikunstnik, skulptor või ka käsitöeline lõi loodusliku objekti koopia, peeti tema tegevust omamoodi võltsimiseks. Selge eristuse looduslike ja tehisobjektide ehk artefaktide vahel on esitanud Aristoteles oma *Füüsikas*, kus ta ütleb, et looduses peitub sisemine liikumise või arenemise printsiip, mis kunstlikel objektidel puudub. “Inimesed

sigitavad inimesi, kuid voodid ei sigita voodeid.” Artefaktid on staatilised, neis puudub sisemine arengut põhjustav printsiip. Samas ei ole aga Aristotelese kunstliku ja loodusliku eristus päris jäik ja põhimõtteline. Nimelt väidab ta, et kunst võib funktsioneerida kahel viisil: ta kas imiteerib (*mimeitai*) loodust või tugineb küll loodusele, kuid arendab seda edasi (*epitelei*; Aristoteles *s.a*). Loodust jälgendav kunst ei mõjuta seda olemuslikult. Teist tüüpi kunst seevastu täiustab looduslikke protsesse, arendades neid sellise täiuslikkuseni, mida looduses endas ei leidu (Newman 2004: 17). Niisuguseks täiustavaks kunstiks peab Aristoteles näiteks meditsiini, mille abil viiakse loomuliku lõpuni see, mis looduslikul viisil ei realiseeru.

Üheks tähtsamaks loodusliku ja tehisliku vahekorra analüüsiga tegelevaks valdkonnaks keskajal ja varasel uusajal oli aga kahtlemata alkeemia. Alkeemiat tuntakse ennekõike teooria ja praktika, mis uuris metallide muundamist. Laiemalt olid aga alkeemiat erutavad küsimused seotud loodusteaduse ja tehnika eetiliste ja ontoloogiliste piiride uurimisega (Newman 2004: 34–35). Mis on looduslik ja mis tehisklik ning kuidas on inimesel võimalik tehnika abil loodust täiustada, need olid alkeemia olemuslikud küsimused. Tegemist on kahtlemata probleemidega, mis on olulised ka tänapäeval. Alkeemilisest kirjandusest võib leida selgeid paralleele nüüdisaegsele väitlusele geenitehnoloogiate lubatavuse ja mõttekuse üle. Vaatamata tehnoloogiate uudsusele jätkuvad need arutelud vana traditsiooni järgi. Algselt keskendusid alkeemikute katsed loodust jälgendada ennekõike väärismetallide (kulla ja hõbeda) ning vääriskivide loomisele, hiljem aga eesmärgid mitmekesisustid ja hõlmasid ka näiteks inimelu tehisklikku loomist. Elusolendite alkeemia ei piirdunud kaugetki ainult ebatäiuslikumate loomadega, nagu roomajad, rotid ja kärnkonnad. Inimese loomine oli keskaja ja varase uusaja teaduses levinud teema. 16. sajandil seadsid Paracelsus ja tema järgijad kunstliku inimese loomise alkeemia peamiseks ülesandeks senise sünteetilise kulla loomise asemel.

Hilisantiigi ja keskaja teooriad kunstliku elu kohta võib jagada kahte kategooriasse. Ühed tuginevad arusaamale elu spontaansest tekkest, mille peamiseks esindajaks on Aristoteles, ja teised jumala kui looja kosmoloogilistele müütidele. Viimase näiteks

võib tuua golemi* käsitluse keskaja judaismis.³ Kujutlus elu iseeneslikust tekkest oli Vana-Kreeka kultuuris laialt levinud. Ovidius kirjutab *Metamorfoosides*, et mesilased tekivad lagunevatest veistest, herilased hobustest, skorpionid krabikodadest ja hiired mudast (Ovidius *s.a.*: XV, 361–371; I, 416–433). Need lähteained tuleb jätta mädanema ning siis ilmuvadki vastavad elusolendid. Mitmed eelsokraatilised filosoofid väitsid samuti, et elu on tekkinud ürgmudast evolutsioonilise protsessi tulemusena. Anaximandrose kohta (u 610–546 eKr) on säilinud järgmised katkendid:

Anaximandros ütles, et esimesed elusolendid sündisid niiskusest, kaetuna okkalise soomusega; vanemaks saades tulid nad kuivale maale ning pärast seda, kui nende soomus oli purunenud, muutsid veidi aega hiljem oma eluvormi.

Elusolendid sünnivad niiskusest, mis on Päikese poolt aurustatud. Inimene sündis algselt samamoodi nagu teisedki loomad, nimelt kalad (Anaximandros *s.a.*).

Aristotelese ajaks oli elu iseenesliku tekkimise teooria muutunud Kreeka kultuuris ja teaduses üldtunnustatuks. Aristoteles aktsepteeris seda igati ja kinnitas paljude empiiriliste näidetega. Ta kirjeldab näiteks seda, kuidas täid ja sügelislestad tekivad inimese kehast liigse niiskuse mõjul. Oldi veendunud, et mida suudab loodus, seda suudab ka inimene. Luues vastavatele materjalidele õiged lagunemistingimused, on võimalik tekitada elu.

Teine oluline teoreetiline kontseptsioon, mis seostub kunstliku eluga, on Aristotelese teooria sugulisest sigimisest. Aristotelese järgi koosneb iga materiaalne substants aineksest ja vormist. Sperma on Aristotelese järgi peaaegu puhas vorm ja menstruaalveri puhas aine. Sperma annab vormi menstruaalvere ainele ja selle tulemuseks ongi elusolendi teke. Aristoteles ise oma teostes inimeste kunstliku tekke võimalust ei käsitlenud.

Esimene teadaolev tõeline homunkulus ehk kunstlikult loodud inimene ilmub kultuurilukku jutustuses *Salaman ja Absal*, mis pärineb ilmselt ligikaudu 3. sajandist pKr. Sisu poolest küll moraaliseerivas jutus, mis käsitleb inimhinge arengut, mille käigus see

*Golem on juudi mütoloogias savist valmistatud inimkuju, mis maailmalisel kombel elustatuna täidab oma valmistaja ja elustaja tahet. *Toim.*

³Golemi kohta vt nt Petzoldt 2003: 67–68; Moshe 1990.

suundub materiaalsest maailmast immateriaalsete vormide reaalsusesse, valmistab kuningas oma seemnest endale kunstliku poja. Selles jutustuses kombineeritakse esmakordselt elu iseeneslik teke ja sperma kujundav jõud. Kui Aristoteelse käsitluse järgi ei ole inimese teke võimalik ilma menstruaalvere osavõtuta, siis selle jutu autor on astunud olulise sammu edasi, käsitades inimese spermat substantsina, mis on võimeline iseeneslikuks arenguks (Newman 2004: 173–177).

Araabia Paracelsuseks kutsutavale alkeemikule Jābir ibn Hayyānile (8. saj) omistatavas teoses *Kitab al-tajmī* leidub juhendeid kõikvõimalike loodusobjektide kunstliku loomise kohta alates väärismetallidest, kalliskividest, taimedest ja loomadest ning lõpetades inimesega. Jābir mitte ainult ei jäljenda looduse, s.t jumala loomingut, vaid lubab luua ka täiesti uusi olendeid, mida looduses pole. Inimese loomiseks tuleb võtta täpsemalt määratlemata “element”, “aine”, “olemus”, “keha” või “seeme” ja sulgeda vastavasse vormi. See omakorda tuleb asetada perforeeritud nõusse, mida soojendatakse vesivannil, et sisaldis mädanema hakkaks. Nõu, millesse vorm asetatakse, peaks olema kerakujuline ja vormi mahust 1,5 korda suurem. Vorm kinnitatakse kera üla- ja alaosa külge ning kera ise on jagatud kaheks hemisfääriks. Keerlev kera matkib ümber Maa tiirlevat kristallsfääri, mis Ptolemaiose kosmoloogias kannab taevakehasid ja tekitab samasuguseid mõjusid. Võidakse kasutada ka mitut kontsentrilist sfääri. Kera keerutatakse aeglaselt vesivannis, mille ümber on vaikne tuli. Vormi kuju muutmisega saab tekitada erinevaid elusolendeid, näiteks poisi näoga tüdrukut või täiskasvanu intellektiga last (Newman 2004: 181–183).

Ladinakeelsest kirjandusest väärib mainimist varem Aquino Thomasele omistatud teos *De essentiis essentialium* (Olemuste olemusest), mis on tõenäoliselt kirjutatud hoopis 14. sajandil. Aristotelest parafraseerides väidab pseudo-Thomas, et mees ja päike loovad inimese, kuid et arvesse tuleb võtta ka üska. Ta eristab üsa toimimise kahte viisi. Loomuliku toimimise korral hoiab üsk seemet ja varustab seda loodusliku soojusega, mis stimuleerib seemne arengut. Kui aga üsk toidab seemet menstruaalverega, siis toimib ta kunstlikult nagu põllumees, kes põldu väetab. Pseudo-Thomas järeldab siit, et emal ei ole mingit osa lapse olemuse

määramisel, ta on pelgalt inkubaator ja toitja. Selle kinnituseks väidab ta, et mehe seemnest on ilma naiseta võimalik kasvatada kunstlik inimene. Pseudo-Thomas räägib ka homunkuluse vere kasutamisest ravimina. Eetilistest küsimustest läheb ta küllaltki kergelt mööda, väites, et kuna kunstlikul inimesel on küll tundlik hing, kuid puudub mõistuslik hing, siis ei ole tegemist Jumala looduga samaväärse olendiga (Newman 2004: 188–190).

Kindlasti kõige kuulsamaks homunkuluse valmistamist käsitlevaks alkeemikuks on Paracelsus (1493–1541). Paracelsus laiendas märgatavalt alkeemia tegevusvälja, väites, et kõik substantid — mitte ainult mineraalid — koosnevad kolmest printsiibist: elavhõbedast, väävlist ja soolast. Samamoodi laiendas ta alkeemia väidetavat võimet luua looduslike asju. Inimese loomevõime on Paracelsuse arvates tegelikult piiritu. Selle võime tipuks ongi tehnikult loodud inimene — homunkulus, mis muudab inimese demiurgiks, asetades ta väikese jumaluse positsioonile. Teoses *De natura rerum*, mille täpne autorsus on segane, kuid mis enamasti omistatakse Paracelsusele, väidetakse, et kõikide looduslike asjade tekkimine võib toimuda kahel teel: kas looduslikult või tehnikult, kunsti abiga. Viimane viis on loomulikult alkeemiline. Autor samastab teatud määral need kaks tekkeviisi. Mõlemad tulenevad “maast” sooja niiske mädanemise tulemusena. Näiteks toob ta selle, et maos toimuv lagunemine ei erine põhimõtteliselt klaasnõus toimuvast. Ained pannakse klaasnõusse ja soojendatakse lagunevas sõnnikus. Inimese poolt sünteetiliselt loodud olendite hulka kuuluvad Paracelsuse järgi homunkulused ja basiliskid. Kunstliku inimese ehk homunkuluse (ld *homunculus* — inimeseke) valmistamiseks kasutatakse verd ja/või spermat. “Mehe seeme tuleb panna hermeetiliselt suletud retorti, magnetiseerida ja matta 40 päevaks hobusesõnniku alla. Selle aja jooksul hakkab see elama ja liigutama ning 40 päeva lõppedes meenutab inimkuju, kuid on läbipaistev ja ilma kehata. Nüüd tuleb teda iga päev toita inimvere *arcantum*’iga [*arcantum sanguinis hominis*]” ning hoida 40 nädala kestel püsival temperatuuril, mis valitseb mära üsas. Nii kasvab sellest inimlaps, kellel on kõik needsamad jäsemed mis nai-

* *Arcantum* — salajane aine või ravim, mille koostist ei avaldata. Toim.

sest sündinud lapselgi, ainult et ta on märksa väiksem. Teda saab kasvatada ja õpetada nagu iga teist last, kuni ta kasvab vanemaks ja suudab juba iseenda eest hoolitseda” (Paracelsus 2003: 153). Homunkuluse ainsaks erinevuseks inimesest on see, et tal puudub hing, sest hing tekib mees- ja naisalge ühinemisel üsas.

Homunkulus on omalaadne maskuliinsuse kehastus, kuna ta on tekkinud ainult spermast ilma menstruaalvere saastava mõjuta. Kuna naiselik materiaalsus temas peaaegu puudub, on homunkulus läbipaistev ja peaaegu kehatu. Täiskasvanuks saades muutuvad homunkulused kummalisteks olevusteks, nagu hiiglased ja kääbused. Neil on ka imepäraseid võimeid ning nad teavad kõiki saladusi. Sellised omadused on neil just nimelt seetõttu, et nad on sündinud kunsti abil. Homunkuluses väljendub täiuslikul kujul inimese võim looduse üle. 17. sajandil hakati üldiselt eitama homunkuluste võrdväarsust jumala loominguga ja kui tunnistatigi nende võimalikkust, siis pandi nad ühte ritta mehaaniliste automaatidega. Tegemist olevat elu osava jäljendusega, mitte elu enese loomisega inimese poolt.

Nagu eeltoodust selgub, tugineb inimese tehisliku loomise mõte Aristoteelse ja ta järgijate käsitusele, mille kohaselt elu ja isegi inimelu kunstlik loomine on igati teaduslik probleem ja ka praktiliselt saavutatav. Mehelikus “partenogeneesis” nähti võimalust pääseda materiaalse maailma kütkeist.⁴ Viimasel ajal on ühe sugupoole paljunemise idee võtnud üle lesbiliikumise aktivistid, kes propageerivad gūnogeneesi, mille korral inimene tekib üksnes munarakust, kas siis kloonimise või mõne muu geenitehnoloogilise manipulatsiooni tulemusena. Tegemist on samasuguse sugulise segregatsiooniga, mille puhul pūütakse hoiduda vastassooga “saastumisest”.

TEHNOLOOGILISED LOOTUSED JA HIRMUD

Tānapāeva Lāāne tehnika erineb nii modernismieelsest kui ka mitte lāāne űhiskondade tehnikast peamiselt selle poolest, et

⁴Partenogeneesi korral areneb organism viljastamata munarakust. Siin peetakse silmas ettekujutust, et ka ainult spermist vōib areneda terviklik organism.

tehnika täiustamine ja arendamine on muutunud iseväärtuseks. Varem oli tehnika alati allutatud mingitele kõrgematele normidele ja väärtustele — eetilistele, poliitilistele või religioossetele. Tänapäeva tehnika tundub aga olevat edukalt lahutatud kõikidest sellistest väärtustest. Keskkonna- ja meditsiinietika püüavad küll mõningaid tehnika aspekte analüüsida ja mõjutada, kuid tegelikkuses on see vaid tagantjärele reageerimine tehtud avastustele ja kasutusele võetud tehnoloogiatele. Näiteks võib siin tuua arutelud geenmuundatud organismide e GMOde üle. Samasugused probleemid on seotud ka kõigi inimesele suunatud tehnoloogiatega.

Tegemist on inimkonna ajaloos täiesti uue olukorraga. Tänapäeva tehnika on muutunud ülimalt spetsiifiliseks ja nii keerukaks ning areneb sellise kiirusega, et mittespetsialistidel on peaaegu võimatu selle täpselt olemust ja tähendust tabada. Teadusliku teadmise ja seda rakendava tehnika ümber on kujunenud omaette kultuur. Tehnika omandab ka järjest suurema geograafilise ja ajalise mõju. Nii tuumatehnoloogia kui ka näiteks insenergeneetika mõju ulatub kaugesse tulevikku ega ole piiritletud mingi kitsa territooriumiga.

Tähelepanuta ei tohiks aga jätta asjaolu, et tehnika pole kunagi erapooletu ega ideoloogiavaba. Tehnika on alati teatud ideoloogia ja võimu kandja. Võimu rakendamine toob aga kaasa ebaõigluse — ühtede heaolu kasvu ja teiste heaolu vähenemise. Tehnika ei ole kunagi automaatselt ja paratamatult hea ning kogu inimkonna ühine hüve. Sageli käsitatakse tehnikat kui midagi antut, jättes tähelepanuta selle tegeliku sotsiaalse lubatavuse ja õigustatuse. Ka kõige ulmelisemate, utoopilisemate ja inimkonnale kõikvõimalikke hüvesid töötavate tehnoloogiate arendamiseks kulutatakse praeguste ühiskondade ressursse ning nende väljatöötajad loodavad hakata kunagi nende tehnoloogiate arvelt suurt kasumit teenima. Inimese keha ja selle haigused ning puudused on muutunud tänapäeva postindustriaalse majanduse vägagi tulutoovaks sektoriks.

Teine oluline eetiline küsimuste ring on seotud uue tehnika leviku ja kättesaadavusega. Mida moodsam ja keerulisem on tehnika, seda enam ta maksab ja seda ebavõrdsem on järelikult tema jaotus ühiskondlike rühmade, rahvaste ja rasside vahel. Tänapäevaseks näiteks võib siinkohal tuua aidi uued raviskeemid,

mis tagavad haigestunutele märksa pikema elu ja parema elukvaliteedi, kuid on oma kalliduse tõttu raskesti kättesaadavad Aafrika riikides, kus leidub kõige enam nakatunuid ja haigeid (Euroopa... 2006). Lee Silveri (1998) arvates jaguneb inimlik geenitehnoloogiliste manipulatsioonide tõttu kunagi geneetiliselt ülem- ja alamklassiks. Geneetiliselt rikkad (*GenRich*), keda tema hinnangu järgi on umbes 10 protsenti elanikkonnast, kannavad sünteetilisi geene ja tegemist on geneetilise aristokraatiaga. Loomulikud inimesed, s.t sellised, kelle geene pole muudetud, töötavad teenindajate ja töölistena. Silver väidab, et 21. sajandi lõpuks muutuvad need eraldi liikideks, kes omavahel järglasi ei anna. Kui me sellised äärmuslikud stsenaariumid ka kõrvale jätame, võib ikkagi tekkida probleeme, kui uute tehnoloogiate võimaldatavad paremad või ilusamad kehad muutuvad normiks, samal ajal kui nende tehnoloogiate kättesaadavus on materiaalsete võimaluste tõttu vägagi piiratud.

Samas on küsimus sellest, kas mingi tehnoloogia hävitav ja kahjustav toime ületab tema võimaliku kasu, äärmiselt keeruline ja sõltub jällegi kogu ühiskonna suhtumisest. On väheusutav, et siin leiduks lihtsaid lahendusi. Mingi tehnoloogia täielik keelustamine tundub tänapäeva maailmas utoopiline. Kui mõnes riigis või riikide rühmas ka eetilistel või muudel kaalutlustel mingi tehnoloogia arendamist ja rakendamist piiratakse, ruttavad teised riigid selles vallas edumaad saavutama. Tehnika asend maailmas muutub pidevalt. Tuumatehnoloogia, mis oli kunagi kõige rikkamate ja võimsamate riikide käsutada, on nüüd marginaalsete ühiskondade trumbiks (Iisrael, Iraan, Põhja-Korea). Täpselt samasugused probleemid, mis on seotud tuumatehnoloogiaga, on üles kerkinud ka geenitehnoloogia vallas.

Ei tasuks vist end petta lootusega, et inimgeneetika ja inimbiotehnoloogia alased uuringud ei mõjuta meie arusaamist iseendast, oma inimlikust loomusest. Paljusk juhib neid uusi tehnoloogiaid, nii naljakas, kui see ka tundub, omalaadne religioosne usk.

“Progressiivsest” vaatevinklist peetakse igasugust arutelu inimese kloonimise või geneetilise süsteemi modifitseerimise lubatavuse üle tagurlikuks ja iganenuks. Neis tehnoloogiates kahtlejad on arengu, progressi vastu. Rõhutatakse ka seda, et tegelikult polegi meil midagi arutada ega midagi valida. Tegemist polevat

mitte küsimusega valikutest, vaid pöördumatu ja peatumatu tehnilise progressiga. Eetilised kaalutlused ja otsustused ei omavat siin enam mingit kaalu. Teiseks peamiseks veendumuseks selliste vaadete taga on ettekujutus evolutsioonist kui pidevast progressist, mis toimub madalamatelt astmetelt kõrgemate poole. Niiviisi esitatud evolutsioonikäsitusel on muidugi väga suur sümboolne jõud, kuid sellel pole midagi pistmist asjade tegeliku seisuga. See töötab üha kiirenevat progressi ka tulevikus (Midgley 2002: 155–162).

Transhumanistlik filosoofia lubabki inimestele tervet elu, uute omaduste saamist ja lõpuks ka igavest elu. Tegemist on omalaadse postinimliku taeva saabumisega maa peale. Tehnika abil loodetakse lahendada inimeste hingelised ja sotsiaalsed probleemid. Tegelikult tähendab see ideed luua ideaalne inimene, kasutades selleks mitmesuguseid tehnoloogilisi meetodeid. Kogu seda lähenemisviisi iseloomustab ilmselgelt liigne lihtsustamine. Kõiki äärmiselt keerukaid ühiskondlikke ja psühholoogilisi probleeme püütakse hõlmata tehnoloogiliste lahendustega. Tehnika käsitlemine uue, "postinimliku" ja tänapäeva vaatenurgast ideaalse inimese loojana viib ühelt poolt tehnika humaniseerumiseni, milles iseenesest pole midagi halba, kuid teiselt poolt ka inimese masinlikustamiseni. Loodus taandatakse energia ja informatsiooni varamuks, mis allub inimese juhtimisele ja manipuleerimisele. Ka inimese keha hakatakse käsutama toorainena. Selline reduktsionism asetab inimese materjali ossa, mida vastavalt vajadusele ja soovidele kujundatakse ja uuesti luuakse (Turner 2006: 228).

Posthumanistlike ideede üheks silmapaistvaimaks kriitikuks on kujunenud Francis Fukuyama, kes oli aastatel 2002–2005 Ameerika Ühendriikide presidendi bioetika nõukogu liige. Fukuyama pooldab uute biotehnoloogiate ranget riiklikku reguleerimist, kuna tema arvates ohustavad need inimese loomust. Inimese loomuse all mõistab ta "inimlikule omast käitumise ja tunnete kogumit, mis tuleneb peamiselt geneetilistest, mitte aga keskkondlikest teguritest" (Fukuyama 2002: 130). Samuti rõhutab ta keele, teadvuse ja emotsioonide tähtsust inimese olemuse määratlemisel. Selline "püsiv inimlik olemus" on tema arvates liberaalse demokraatia aluseks. Seega ähvardavad uued biotehnoloogiad, mis võivad muuta inimese olemust, ka Lääne poliitilist ja majandussüsteemi.

Inimese vahetehnikaga on alati kahepoolne. Teatud mõttes on tehnika inimeseväline jõud, millega inimene peab kohanema. Selline kohanemisprotsess on aga alati vastastikune. Ühelt poolt muudetakse tehnikat vastavalt inimeste vaadetele ja normidele ehk teisisõnu kultuurile, kuid teiselt poolt toimub ka kultuuri pidev kohanemine uue tehnikaga (Kaplan 2004). Kultuuri kohanemisel kasutatakse neid sisuliselt piiramatuid kultuurilisi ressursse, mis inimkonna käsutuses on. Tulevikt tehnika mõju mängitakse läbi kirjanduses, kunstis ja filosoofias (Thacker 2001).

Mida enam tehnika areneb, seda teravamalt kerkivad päevakorda ka sellega seotud eetilised ja filosoofilised küsimused. Kuna inimkond pole täielikult keelustanud ühtki väljatöötatud tehnoloogiat, isegi mitte massihävitusrelvi, mis ilma kahtluseta suudaksid hävitada kogu elu Maal, siis on hädavajalik õppida kohanema uute ja üha kiiremini muutuvate tehnoloogiatega. Paradoksaalsel kombel ei pea tänapäeva tehnikaga toimetulekuks tundma mitte niivõrd tehnikat ennast, vaid selle mõju inimesele. Seejuures muutub üha olulisemaks kultuuri ja tehnika koosmõju arvestamine.

Kirjandus

- Anaximandros. Eelsokraatikud: Tekste antiikfilosoofia ajaloost. www.ut.ee/klassik/eelsokraatik/anaximandros/anaximandros-doxo-zoo.shtml
- Aristoteles. *Physics*. <http://classics.mit.edu/Aristotle/physics.2.ii.html>
- Davis, Kathy 1997. "My Body is My Art": Cosmetic surgery as feminist utopia. — *The European Journal of Women's Studies*, 4, pp. 23–37
- Dusek, Val 2006. *Philosophy of Technology*. Blackwell Publishing
- Ethical aspects of ICT implants in the human body. Opinion of the European Group on Ethics in Science and New Technologies to the European Commission. 2005. www.libertysecurity.org/IMG/pdf/avisgrouponeticsen.pdf
- Europa Parlamendi resolutsioon HIV/AIDSi kohta: aeg tegutseda. 2006. www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0321+0+DOC+XML+V0//ET
- Featherstone, Mike (toim.) 2000. *Body Modification*. London: Thousand Oaks — New Delhi: Sage
- Fukuyama, Frances 2001. *Our Posthuman Future*. London: Profile

- Gilman, Sander L. 1999. *Making the Body Beautiful: A Cultural History of Aesthetic Surgery*. Princeton: Princeton University Press
- Gross, Kenneth 1992. *The Dream of the Moving Statue*. Ithaca: Cornell University Press
- Haraway, Donna 2001. A Cyborg Manifesto: Science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century. — David Bell, Barbara M. Kennedy (eds.). *The Cybercultures Reader*. London—New York: Routledge, pp. 291–324
- Is this the bionic man? 2006. — *Nature*, 442 (7099), p. 109
- Kaplan, Frédéric 2004. Who is afraid of the humanoid?: Investigating cultural differences in the acceptance of robots. — *International Journal of Humanoid Robotics*, 11 (3), pp. 1–6
- Kris, Ernst, Otto Kurz 1979. *Legend, Myth and Magic in the Image of the Artist*. New Haven: Yale University Press
- Kurzweil, Ray 2003. Exponential growth an illusion?: Response to Ilkka Tuomi. KurzweilAI.net. www.kurzweilai.net/meme/frame.html?main=/articles/art0593.html
- LeBlanc, Steven, Katherine Register 2001. *Lakkamatud taplused*. Tallinn: Olion
- Midgley, Mary 2002. *Evolution as a Religion*. London—New York: Routledge
- Moore, Gordon 1965. Cramming more components onto integrated circuits. — *Electronics*, 38 (8), pp. 114–117
- Morris, Sarah 1992. *Daidalos and the Origins of Greek Art*. Princeton: Princeton University Press
- Moshe, Idel 1990. *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid*. Albany: State University of New York Press
- Murray, Charles J. 2002. Injectable chip opens door to “human barcode”. <http://eetimes.com/story/OEG20020104S0044>
- Newman, William 2004. *Promethean ambitions*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Ovidius. *Metamorphoses*. <http://classics.mit.edu/Ovid/metam.html>
- Paracelsus 2003. Of the nature of things. — Stanton Linden (ed.). *The Alchemy Reader*. Cambridge University Press, pp. 151–169
- Petzoldt, Leander 2003. *Väike deemonite ja vaimolendite leksikon*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folklooristika osakond
- Popper, Frank 1993. *Art of the Electronic Age*. Thames and Hudson
- Rajasalu, Tarvo 2003. Uued suunad kõhunäärme transplantatsioonil — beetarakkude asendamine oma tagavaradest? — *Diabetes*, 16. www.diabetes.ee/diabetes-artikkel.php?lk=1571

- Silver, Lee 1998. *Remaking Eden: Cloning and Beyond in a Brave New World*. Harper Perennial
- Smith, William (ed.) 1870. Dictionary of Greek and Roman antiquities. www.ancientlibrary.com/smith-bio/2238.html
- Stock, Gregory 1993. *Metaman: The Merging of Humans and Machines into a Global Superorganism*. Simon & Schuster
- Taniguchi, S., D. K. C. Cooper 1997. Clinical xenotransplantation — A brief review of the world experience. — D. K. C. Cooper, E. Kemp, J. L. Platt, D. J. G. White (eds.). *Xeno-transplantation: The Transplantation of Organs and Tissues Between Species*. 2nd ed. Berlin: Springer-Verlag, pp. 776–792
- Thacker, Eugene 2001. The science fiction of technoscience: The politics of simulation and a challenge for new media art. — *Leonardo*, 34(2), pp. 155–158
- Tomas, David 2001. The technophilic body. — David Bell, Barbara M. Kennedy (eds.). *The Cybercultures Reader*. London—New York: Routledge, pp. 175–189
- Turner, Bryan 2006. Body. — *Theory, Culture and Society*, 23(2–3), pp. 223–229
- United Network for organ sharing. <http://www.unos.org/>
- Warwick, Kewin 2002. *I, Cyborg*. Century

KURMO KONSA (sünd. 1965) on lõpetanud Tartu ülikooli biokeemia erialal (1992); MSci (mikrobioloogia; TÜ, 1993), MA (raamatuteadus; Tallinna Pedagoogikaülikool, 1996), PhD (infoteadus; Tallinna Pedagoogikaülikool, 2003). Praegu TÜ arhiivinduse õppetooli dotsent. Avaldanud raamatud “Arhivaalide säilitamine” (1998), “Säilitusjuht raamatukogudele ja arhiividele” (koos Marge Tiidusega; 1999), “Eestikeelsete trükiste seisundi uuring” (2003), “Eesti trükise punane raamat I” (koos Krista Aru, Tiiu Reimo ja Mari Siineriga; 2006), “Konserveerimisbioloogia” (2006), “Artefaktide säilitamine” (2007) ja “Arhivaalide ja trükiste säilitamine” (2008).

ENESETAPJA EBAVIISAKUS

Valik miniatuure

Carlos Vitale

Tõlkinud Jüri Talvet

ÄRANEETUD UKS

Kui ma väike olin, levis meie linnajaos kuuldus, et keegi naabrimees oli üle elanud laevahuku, triivides nädal aega ühel uksele. Ma ei tea, kes ta oli ja kas see seiklus tõeluses üldse aset leidis, aga ma mõtlen alatihti mehest kord sinisel, kord mustal merel, klammerdumas ukse külge, mille kaudu pole võimalik põgeneda.

MUSTAND

Peaksin end puhtalt ümber kirjutama.

SELGE SOTT ON SÕPRUSE PANT

Kaks kirjanikku saavad omavahel tuttavaks raamatuesitlusel, kus tutvustatakse nii ühe kui teise uudisteost. Kuna nad omavahel sedamaid sobivad ja kumbki neist ei tunne teise loomingut, lepivad nad kokku, et ei hakkagi seda lugema — niimoodi hoiavad nad ära võimaluse, et ebasoodne lugemismulje võiks nende vast tärnanud sõprust häirida. Mõlemad peavad leppest kinni ning selle tõttu süveneb nende vastastikune lugupidamine kuni kummagi elupäevade lõpuni.

Tõlgitud proosakogust on *Enesetapja ebaviisakus* (Descortesia del suicida; 1997, laiendatud trükid 2001, 2008).

KÜLLAP ON PÕHJUST

Mingil põhjusel saadab peegel mulle mu kujutise tagasi.

IGAÜHEL ON MÕNI HALB PÄEV

Kujur Pietro Torrigiano (1472–1528) nii-öelda murdis sisse itaalia kunsti ajalukku seeläbi, et purustas rusikahoobiga Michelangelo Buonarroti nina. Kogu tema hilisem märkimisväärne looming ei päästnud teda igavesest tardumisest tollesse jahmatavasse vihasööstu.

KOHVIKUJUTT

“Ja saabub silmapilk, kui naised, kes sulle meeldivad, ei vaata sind, ja naised, kes sind vaatavad, ei meeldi sinule. Sellest peale oled omadega läbi.”

PROOVIKIVI

Kas see häiris mind sellepärast, et oli tõsi, või sellepärast, et ei olnud tõsi?

AHVILISED

Maasse löödud vaia külge aheldatud ahv tiirutas kangekaelselt ringi. Ja ta ei olnud ainus.

RIITUSED

Mu ema kodukülas Rotondellas püha Rocco austamispäeval pahandas preester koguduseliikmetega kasina osavõtu ja ke-siste annetuste pärast. Koguduseliikmed omakorda lükkasid süüdistuse tagasi ja hurjutasid preestrit.

KES MAKSAB, TELLIB MUUSIKA

Mu juuksur kinnitab mulle, et ma ei jää kiilaks.

BORGES JA MINA

Esmakordselt nägin Borgest 1971. aastal Buenos Aireses. Tähistati Dostojevski 150. sünniaastapäeva. Teiste seas viibisid kohal kirjanik Marta Lynch ja Nõukogude Liidu suursaadik. Kui kõnejärg jõudis Borgese kätte, ütles too, et teda ei huvita Dostojevski, vaid hoopis Dante, nii et ta parem räägib Dantest. Suursaadiku ehmatuseks ning publiku rõõmsaks elevuseks.

ARVAMUS

“Õigusemõistmine on lühike, aga pikk,” ütles mu vanaisa.

DIPLOMAATIA

Elasime õige vaeselt. Üks kirjastaja kutsus meid enda poole koju õhtust sööma. Oma viimaseid sääste ohverdades võtsime kaasa pudeli veini. Seda nähes hüüatas kirjastaja naeratades: “Oh kui kena teist, see on just see veinimark, mida ostame meiegi, kui ei taha palju raha kulutada!”

IL PENSIERO DEBOLE¹

Kui jõudsime üles Sagrada Familia² tornide vaatlusrödule, oli Beppino äkki kadunud. Murelikult sõitsime liftiga tagasi alla, kuid asi oli hoopis selles, et ta ei olnud hakanudki üles sõitma, sest tal oli film kaameras otsa lõppenud. Aga kui ei saa pilte teha, milleks siis üldse vaadata?

¹ *Pensiero debole* — itaalia k ‘nõrk mõt(lemine)’. Itaalia postmodernistliku filosoofi Gianni Vattimo käibelelastud mõiste, vastukaaluks varasema ajajärgu üleideologiseeritud “tugevale mõtlemisele”. *Tlk.*

² Antoni Gaudí kuulus katedraal Barcelonas. *Tlk.*

MERERANNAS

Enne merresukeldumist peitis ühejalgne mees kõik oma rõivad ja isiklikud asjad kunstjala vutlarisse.

TÄIELIK ÕUDUS

Porikärbes häirib mu tühja aju.

TELEFON

Iga kord, kui olen uksest sisse astumas või olen just välja läinud, näib, nagu kuuleksin telefonihelinat. Niipea kui avan ukse, lakkab helin sedamaid. Mulle helistatakse ainult siis, kui mind ei ole kodus.

METEOROLOOGIA

Kus peidavad kevadenaised end talvel?

KÕRGKRIITIK

Tänaval kõndides lugesin parajasti ühes Itaalia ajakirjas ilmunud ülistavat arvustust mu luule kohta, kui tuvi laskis lehekülje täis.

TURÓ PARC³

Eile keskpäeval komistas keegi vana mees astangul. Leidmata abi kepest ja põosaokstest, kukkus ta näoli maha. Kui aitasime ta jalule, oli tal näol küll paar väikest kriimu, aga ta oli ärritunud ja vihane just sellepärast, et ta naine hakkab temaga pahandama määrdunud ülikonna pärast. Pühkisime siis ta ülikonnalt tolmu.

³ Park Barcelonas. *Tlk.*

EPITAAF

Tulin, nägin, läksin.

KURITEOD JA PUUDUSED

Vähesest egoismist pole midagi kasu.

PISIPUUDUS

Jutt oli nii lühike, et peategelane jõudis ilmuda vaid profiilis.

CARLOS VITALE on sündinud 1953. aastal Argentiina pealinnas Buenos Aireses itaallaste perekonnas. Ta on lõpetanud Buenos Airese ülikooli hispaania ja Barcelona ülikooli itaalia filoloogia alal. Alates 1981. aastast elab Carlos Vitale Barcelonas.

Luule esikkogu *Koodid* (Códigos; 1981) ilmus Argentiinas, kõik ülejäänud luuleraamatud on ilmunud Euroopas: *Tõeluseaim* (Noción de realidad; Zaragoza, 1987), *Vandenõud* (Confabulaciones; Zaragoza, 1992; Zaragoza linna luuleauhind) ja *Autoportreed* (Autorretratos / Autoritratti; Isernia, 2001; koos Teresa Albasini Legazi itaaliakeelse tõlkega; Gerardo Vacana saatesõna; Venafro luuleauhind) ja valikkogu *Kohäühtsus* (Unidad de lugar; 2004; Luisa Cotoneri eessõna). Lisaks on Vitale luulet avaldatud ingliskeelses tõlkes USAs raamatus *Selección poética / Selected Poems* (Tarzana, California, 1998, tlk Verónica Miranda). Vitale lühiproosa kogud on *Enesetapja ebaviisakus* (Descortesía del suicida; 1997, Villa de Chive lühiproosa auhind; laiendatud trükk 2001, 2008), *Vaated merele* (Vistas al mar; 2000) ja *Kodust ära* (Fuera de casa; 2004).

Vitale on tunnustatud tõlkija. Peamiselt tema vahenduste kaudu tuntakse hispaania keeles selliseid itaalia luuletajaid nagu Dino Campana (Ultimo Novecento tõlkeauhind, 1986), Pietro Civitareale, Emilio Paolo Taormina, Giuseppe Napolitano, Nicola Napolitano, Sergio Corazzini (Itaalia välisministeeriumi auhind, 2003), Andrea Zanzotto, Rita Baldassarri, Gerardo Vacana, Giuseppe Ungaretti, Ferdinando Banchini, Anna Ventura, Rita Baldassarri, Umberto Saba (Val di Comino tõlkeauhind, 2004), Sandro Penna, Andrea Rompianesi, Francesco de Napoli, Amerigo Iannaccone, Eugenio Montale (Ángel

Crespo tõlkeauhind, 2006). Katalaani keelest on Vitale tõlkinud Antoni Clapés'i, Josep-Ramon Bachi y Joan Brossa luulet.

Vitale luulet on avaldatud mitmesugustes luuleantoloogiates Hispaanias, Argentiinas, Puerto Ricos, Prantsusmaal ja Itaalias. Ta on esinenud luulefestivalidel Argentiinas, Hispaanias, Venetsueelas, Itaalias, Prantsusmaal, Rumeenias ja Šveitsis.

Eesti keeles avaldas väikse kimbu Vitale luuletusi esmalt ajakiri *Akadeemia* (5/2006). Mullu ilmus Tartu Ülikooli Kirjastuse "Kaasajaluule" sarjas Vitale valikkogu *Kohaihtsus*, mis lisaks tõlgetele sisaldab ka hispaaniakeelseid algupärandeid.

J. T.

FELIX RANDEL (JOHANSEN). Tants (1925)

TÜHIKU ERINEVAD ILMUMISED

Aune Ainson

SISSEJUHATUS

Tühik on ligitõmbav ja kummastav. Esmapilgul tundub selle mõiste sisu olevat selge — tegemist on tühja ala või tühjusega, millegi puudumise või puuduolekuga. Kuid lähemal vaatlusel pole see sugugi nii. Tühik esineb igal pool, ent mitte selgete piirjoontega; tühikut on võimalik haarata, aga samal ajal libiseb ta käest; tema mõju on pealtnäha selge ja arusaadav, kuid teisalt jällegi hägune ning petlik. Mida temaga teha? Vastus on — tühik tuleb lahti lõigata. Nendeks lahti lõigatud osadeks on mitmesugused ilmumised eri kontekstides, piirides ning väljadel. Nende osade kaudu püüangi vaadelda konkreetsemalt, kuidas tühik deformeerib, konstrueerib, asendab ja täidab. Töö lõpus olev lisa võtab kokku selle, kuidas selles töös esinevad tühikud jaotuvad *tühjadeks* ja *laetud* tühikuteks.

Käesolevas töös on tegemist tühiku kui *mõiste*¹ väljaarendamisega, ja seda nimelt *preparatsiooni* teel — lahtiharutatud, pealt tõmmatud kihtide ümberpaigutamine, nende sisse avade, aukude uuristamine, omakorda eri väljade osaline kokkuliitmine ja läbi valguse vaatamine on selleks meetodiks, et anda edasi mingitki osa mõiste *kehast* ja seda ühtsema ja loetavamana *ilmutada*.

Aga operatsiooni käigus ei selgu üht ja ainust diagnostilist tõde, vaid pigem kindlas hetkes fikseeritud kobar tõdedest, ruutu tõstetud hüperboolide graaf, mis sel hetkel ja teatud vaatenurga tõttu lasi end nähtavaks teha. Seetõttu ei pretendeeri siinne töö

¹Tiiu Erelti järgi on mõiste “teadmusüksus, mille moodustab ühene tunnuste kombinatsioon” (Erelt 2007: 44).

ka tühiku täielikule hõlmamisele või ära kirjeldamisele, vaid pigem tuleks seda võtta kui sissejuhatust omal moel paradoksaalse elemendi lahtilugemisele.

Siinne uurimus on püües selgitada poststrukturealistliku mõtte- või kirjutusviisi üht läbivat ning mitmesuguseid avaldumisvorme võtvat aluselementi. Selle tulemusena üritatakse luua n-ö teoreetiline baas, mida saaks edaspidi rakendada mitmesuguste nähtuste uurimisel.

A. TÜHIKU ERINEVAD ILMUMISED

Tühik võib olla väga mitmekujuline ning esineda nähtavalt, ilmsetgelt, aga ka läbipaistvalt, eksitavalt ja efemeerselt. Siinses töös püüan tabada mõned võimalikest ilmumistest, mis annaksid teatava ülevaate tühiku ontoloogiast. Ilmumiste kirjeldusel tein valiku loogika järgi, mis vaatleks algul tühikut kui kõige ilmsemat ning näiliselt väiksemat elementi (*lünk*) ning liiguks edasi eksitavaimate ning oma töötamist ja mõju hägustavate tühikute (*lisand; askees*) juurde. Seega püüan nii-öelda ekspansiooni ja hakkimise teel paljastada tühiku ilmumisi seal, kus ta end nii väga ilmutada lasta ei taha.

Terminite ja teooria konstrueerimine siinse töö puhul on toimunud *avastamisena*, mida tuleks mõista kahetiselt: a) avastamine, mis seostub väljavalgustamise ja üleskorjamisega; b) selle avastamine, mida veel polnud, ehk leiutamine.

1. Lünk (*pr blanc*)

1.1. Lünk kui sõnavahe (*pr blanc; ingl blank, space*)

Tühi ala sõnade, lausete, ridade jm vahel. Lünk kui füüsiline element, vahend loetavaks tegemisel, eraldaja.

1.2. Valged, tühjad alad tekstis

1.2.1. Lünk kui *vaikus*. Jacques Derrida on toonud näiteks ühe Mallarmé luuletuse, kus too teadlikult paigutas sõnad mingi mustri

või kulgemise järgi ning rõhutas n-õ valge pinna ehk “lünkade” olulisust, mida ta samastas *vaikusega*, mis tekib luuletuse ettelu- gemisel.

Susan Sontag väidab, et ühest küljest toimub vaikuse abil “kee- le täiendamine või abistamine saavutamaks selle maksimaal- set sidusust või tõsidust” (Sontag 2002: 91). Järelikult sel- teel saab kirjutatud osa, mis on pikitud *vaiki* olemistega, oma- moodi võimendatud. Talle tuleb tähtsust juurde, kuna rebi- takse iga kord välja vaikuse vahelt, et siis jälle sinna tagasi li- biseda. Kõneldud hetk keset vaikust omandab mitmekordseid tähendusi. Täenduslikkus kasvab, kuna peab olema põhjus, miks just kõneldi “seda”, aga mitte midagi muud.

Teisalt pole vaikus ainult abivahend kõneldu rõhutamiseks, vaid on ka ise tähenduslik. Vaikuse abil toimub vahepealse, n-õ tühja ala täitmine, vaikuses toimub samuti kõnelus. Tegelikult ju nii luuletajad kui ka kirjanikud loodavad, et paus, vaikus nii võimendab kui ka loob tähendust. Nad kirjutavad lünkadega sisse lünga sees toimuva konstrueerimise, ja ehk isegi selle intensiiv- suse.

Sontag leiab, et lihtsalt puhas või ehe vaikus pole võimalik. “Vaikust või tühjust loov kunstnik (peab) tekitama midagi dialek- tilist: täieliku tühiku, küllastava tühjuse, vastukajava või kõneka vaikuse” (Sontag 2002: 81). See aga viib meid *vakatuseni*. Vaka- tus on justkui käiguvahetus, pöördumine sisekõnesse, s.t kõne ei lakka, vaid on keeratud vaikseks. Jaan Unduski järgi on vakatus

keelest tingitud, keelega loodav, keeles peituv vaikusevõimalus, mida nimetatagu vakatamiseks, vaiki jäämiseks, sõna enese poolt tõmmatud piiriks enne oma väljumist maailmaruumi. [---] See on [---] tiksumisest tulenev vaikus, vaikuse keeleline märk, häälestunud, sõnastunud vaikus (Undusk 1998: 68).

Seega võib öelda, et vakatuse abil toimub vaikuses konstruee- rimine. Vakatus on see olek või ümberpööramine, mille tõttu saab võimalikuks vaikuse sees jätkuv (sise)kõnelus ning selle kaudu

omakorda ehitamine, täitmine ning loomine. Lünk kui vaikus on aktiivne ja laetud² element.

1.2.2. *Mõttelised valged alad* – *kujutusvõime tekitajad*. Umberto Eco nendib, et “teksti on kootud valged laigud, sellised tühikud, mis tuleb täita, ja see, kes sellise teksti edastas, nägi ette, et need ka täidetakse. [---] Tekst tahab, et keegi aitaks tal funktsioneerida” (Eco 2005: 58). Seega haarab tekst, milles on lüngad-tühikud, lugejast ning tõmbab ta mingisse ühisesse protsessi, mida võiks nimetada ka dialoogiks.

Võib ette kujutada mitmeid traditsioonilisi kirjandustekste, kus leiduvad süžepöörded, otste lahtijätmised, lõpuniütlematud tekitavad selliseid lünki, mille lugeja peab täitma oma kujutusvõimega. Ent on ka teistsuguseid tekste, kus kõike, vastu-pidi, öeldakse pidevalt, liiga tihedalt ja liiga palju. Näiteks just ekstrapolatiivse kirjutamisviisi³ puhul, kus lakkamatu detailikirjelduste jada ja tekstivoog⁴ pealtnäha mitte mingeid lünkasid jätta ei saa. Või võtame Jean Baudrillard'i kirjeldusviisi oma lõputute ümberütlemiste, maniakaalse veenmise ja vankumatu väitmise koormusega. Mõeldes nende näidete peale, tundub, et need teistsugused tekstid tekitavad hoopis isemoodi tühiku või lünga. See on hüpnootiline reaalsusvahetus. Ülekoormuse ja tiheduse tõttu tekstis tekib neisse kohtadesse lünk, mille kaudu vahetatakse mõõdet. Ekstrapolatiivse kirjutamise puhul omandab fiktiivne reaalsemast reaalsema kuju. Baudrillard'i puhul saab lugejast-vastuvõtjast “tegeliku” tunnistaja ja uue tõe levitaja.

²Siin ja edaspidi kordub aeg-ajalt tekstis autori loodud eristus: tühikud saab sõltuvalt tema loomusest jaotada kaheks — *laetud* ja *tühjad* tühikud. Vt pikemalt lisa.

³“Ekstrapolatiivne (SF) lähtub empiirilise maailma praegusest seisundist ning ehitab loogilisel ja lineaarsel moel maailma, mis võiks olla praeguse maailma tulevikuline pikendus või praeguste tegevuste tagajärg” (McHale 2002/2003: 48). Ekstrapolatiivse kirjutuse olulised jooned on: “fiktionaalse maailma võimalikult ulatuslik tekstuaalne kehtestamine, jutustajatasandi subjektiivne perspektiiv, tihendatud (mikroskoopiline) detailsus, detailide fragmentaarne valik, loo allajäämine kontekstile, epiteetide suur hulk, filmilikult liikuv miljöö” (Tomberg 2004: 70).

⁴Seos vahelejäetuga.

Niisiis tekitab intensiivne kuhjumine ja tihedus tekstis hoopis õõnsuse, afektiivse lünga oma pahupidisuses, kus kujuteldav pole enam kujutus, vaid reaalsus. Õõnsuse sissetõmmatuse kaudu toimub lünkade läbielamine, mikrodetailide ehitamine ja täitmine.

Kokkuvõtvalt: valged alad, lüngad, tühikud oma vaikuste ja kujutusvõimega on just need kohad, kus toimub konstrueerimine — nii ehitamise-loomise, ümberkujundamise kui sidumise mõttes. Jacques Derrida väidab, et lünk on *kurruline*. Ta ei paljastu kunagi otseselt (Bennington 2000: 55–56). See tähendab, et lünk pole lihtsalt auk, vaid midagi mitmekihilist ja muutuvat. Lünk on juba täidetud ja ka samal ajal pidevalt veel enam, uuesti ja ümber täituv. Ta pole mitte passiivne ja tühi, vaid juba laetud ning selle tõttu ennast ja ümbritsevat (re)konstrueeriv.

2. Sulg/sulgema (pr clôture)

Selles alapunktis vaatlen ülevaatlikult kolme suluga seotud aspekti: 1. Suletud ala kui tühik. Küsimus sellest, mis on sulu sees. 2. Küsimus sulgemise, eraldamise mõjust. Mida tühik teeb? 3. Sulg, mis ümbritseb *alati* ja *juba* subjekti.

2.1. Mis on sulu sees?

Sulu sees on *lisainformatsioon*, millel on kolm alaliiki:

a) *Taustalisa*. Miski, mis pole hädavajalik, et ta oleks peateksti osa, ent taustal olevana kasulik. Sel juhul oleks tegemist teatud infot mingis mõttes laiendava (sh ka mitmekesistava) funktsiooniga.

b) *Ekstensioonid*. Teisalt võib Eco terminit kasutades öelda, et tegemist on “sulgudesse võetud ekstensioonidega”, mida võiks mõista kui “esmaseid mittekohustavaid osundusi” (Eco 2005). See tähendab, et nt kohtame tekstis mingit väidet, mis võib kuuluda kas reaalsesse või võimalikku maailma. Kuna me aga ei tea veel, kumb ta on, paneme ta mingiks ajaks n-õ sulgudesse, et siis hiljem aja jooksul määrata tema tõsikindlus või sobivus.

c) *Joonealune*. Sulg on mõlemalt poolt piiratud, kuid laiub sügavusse, tema lõputu jätkumine on ühtaegu nii hargnev kui ka

vertikaalsust loov. Nagu ütleb Derrida: "Mis on püütud piiritletud sulgu, võib jätkuda lõputult" (Derrida 1995: 23).

Näiteks võiks olla mõtteliselt sulusisene märkus, mis laiub joo-nealuseks ning võib edasi paisuda niivõrd mahukaks ja täiendav-kõnekaks, et temast saab samaväärne tekst peatekstiga, millest ta võrsus. Sel juhul toimiks lisainformatsioonilisus kui uue loo-mise vahend. Asjaolu, et mingi teave on eraldatud, annab talle võimaluse hakata autonoomselt arenema, nii et algne *lisand*⁵ või täiendus võib paisuda esialgset täiendatavat domineerima.

Veelgi enam, lisandina tekkinud tervik hakkab nüüd omakorda endale lisandeid tekitama. Seega, sulg võib jätkuda, laieneda lõputult. Vertikaalsus on mõnes mõttes imaginaarne, aga on ole-mas oma efemeersuses. Iga tervikuks saanud osa püüab paigutada millegi ette, tehes samal ajal millestki muust enda järgnevuse, sõltuvuse, tuletatavuse. Need järjekorrad võivad küll pidevalt muutuda ja ümber asetuda, ent igas eraldi momendis on olemas mingi vertikaalne sõltuvussuhe.

Näiteks sobiks fakt, kuidas Derrida räägib oma töödest. Ta väidab, et tema teose *Grammatoloogias* keskele võiks vabalt paigutada töö *Kiri ja erinevus*. Samas võib teha ka vastupidi, panna *Grammatoloogias* hoopis *Kirja ja erinevuse* vahele. Veelgi enam — esseed "Hää ja fenomen" võib võtta kui mõlema eelmai-nitu lisa, nagu mingit pikka joonealust märkust. Samas võib teda lugeda ka millenagi, mis pigem eelneb nendele. Ja minnes veelgi kaugemale, antud esseed võib lugeda ka kui ühe varem kirjutatud essee esi- või tagakülge (Derrida 1995: 12–14).

Seega ei piirdu lünga sees olev lisainfo sugugi lihtsalt laienda-mise, täpsustamise või abistamisega, vaid muutub teatud kohtades piire lammutavaks ning iseseisvaks tekstiks. Vahendina eeldatust saab (de)konstrueerija.

2.2. Mida sulg või sulgemine tekitab?

2.2.1. *Tahtmine pääseda sulu sisse*. Näiteks tegeleb selle teemaga Georges Bataille oma *Silma loos* (Bataille 1993). Järjest uute,

⁵Lisand (*supplément*) terminina on oluline ka Derrida töödes. Selle iseloomust ja tihedast seotusest tühikuga allpool.

kestvate ja lõputute avastustega katsetavad ning laiendavad jutustuse peategelased seda ala ja tähiseid, kuhu seksuaalsus enamasti suletud on; lahkavad normaalsusse suletud eeskirju ning kompavad perversiooni piire, selleks et pääseda sulu sisse. Ja mitte ainult, sellega kaasneb ka konventsioonide ja enda lammutamine, või teatava punktini ignoreerimine. Enda lammutamine just selles mõttes, et selline sulgu pääsemise tungiga pikitud iha intensiivsus pühib laiali mina piirid, hägustab selle servi ja muudab ta sekundaarseks. Mina pole oluline, vaid see on rakendatud allujana esmase vajadus-eesmärgi valda.

Lacanlikult asjale lähenedes võiks väita, et *Silma loo* peategelased püüavad ületada seda igavest tühikut enda sees, püüdes saada sellega üheks, mis lõppkokkuvõttes viib absoluutse naudingu otsingule. Jacques Lacani ihateoorias on täpsemalt iha käivitajaks permanentne *ilmaolek*, mida püütakse kompenseerida lõputute asenduste kaudu, libiido paigutustega järjest uutesse objektidesse. Antud jutustust läbib tõepoolest kõiksugu tavapiiride taha vaatamine, ülemängimine; väljaheidete, eritiste ja muu sellisega manipuleerimine (mis tuleneb ka sellest, et algne kadunud objekt pole mitte ühtne, vaid jagatud osaobjektideks).

Ent nagu väidab Lacan, iha on kahetine, lisaks ilmaolekule on see ka "teise" iha ihalemine. See tähendab, meie iha objektiks, seega iha pidevas liikuvuses hoidjaks on meile endale suunatud iha. Nii ka siin, asjaoluks, mis jutustuse tegelasi uutele nihetele tõukab, on "teise" iha, mida endal tundes paneb ise veel rohkem ihaldama. See on teatav vastusaadav tunnustus, parool diskursuse jagamiseks ja sinna kuulumiseks (isegi kui see diskursus on miniatuurne, marginaalne ja nihkeline). Ja kõik see on seotud naudinguga. Lacani järgi kuulub seksuaalne nauding "reaalse" valda ega ole seega seostatav seaduse ja korra ehk "sümboolsega". Seetõttu pole olemas ka naudingu subjekti. "Naudingut püütakse taasleida, kuid märgi tõttu tuleb tema asemele midagi muud — tunnus, tähis, ning sellesse prakku langebki alati juba kaotatud objekt" (Krull 1998: 678). Järelikult, et naudinguni jõuda, tuleb läbi mängida ja kõrvale heita kõik normatiivse, "sümboolse" valda jääv, et liikuda ja jõuda "reaalsele" lähemale. Ent kuna definitsiooni järgi on see juba algusest peale võimatu, siis ka absoluutne nauding jääb alati kättesaamatuks seni, kui on tegemist iha ja ihaldamisega.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et antud näite puhul on tegemist tungi ja iha piiril balansseerimisega. See tähendab, et niisugune äärmuslik ihaldamine hakkab teatud hetkedel suubuma ühesuunalisusse, kinnisesse determineeritusse, mille lõpus saab olla vaid subjekti enese surm — puhta tungi lõppjaam. Aga et seda ei juhtuks, on eelnev mehhanism, võiks öelda, et kokku seotud teise, tasakaalustava intensiivsusega, kus varasema sulu ning sellest üle ja läbi pääsemise pideva kordamise tõttu muutub just sulg ja suletus kui selline keskseks ja domineerivaks. Oluliseks ei saa mitte tungiline sulu/suletuse ületamine, vaid pigem selle säilitamine.

2.2.2. *Nauding tõkkest* — sulu/sulgemise säilitamine. Suletus kui katalüsaator, miski, mis genereerib kujutlusi ning ihataguseid kihte. Siin pole tegemist lammutamise või üleastumisega, vaid tõkkest ja takistustest tulenevate ümberpööratud naudingutega.

See mõju töötab kompressiooni ja kuhjumise teel. Sulgude vahele paigutatud tühik oma teatud "võltsstaatilisuses" saab iga hetkega järjest rohkem koormatud mööduvate hetkede mõjul; kõik jätab temasse jälje, aga välja ei pääse midagi. Kuhjumine ilmneb kui peale- ja ülekirjutuste ladestus, millest alumised kihid ei kustu. Ettekujutus, et teisel pool on miski *paisuv*, laiuv tühik kui kogum informatsiooni ja ilmumisi ning see on potentsiaalselt kättesaadav. See on aga omakorda kõige ehtsam Lacani *imaginaarne vald*, milles teadupärast domineerivad kujutlus ja illusioonid. Ettekujutuse protsess on ise naudinguline ning tühistab reaalse kontrollimissoovi või -vajaduse.

Teiselt poolt takistab teadasaamist jaoks kogumise, vaajerismi teema. Üleskeerav iha, mis seostub sellega, et leida pilusid, auke — tühikuid suure tühiku sees, et vaadata ja teha vaatamine enda omaks.⁶ Saada iga kord midagi teada, kuid mitte kunagi piisavalt ja lõplikult. Ja see ongi hea.⁷ Teadasaamine kui koma.

⁶Vt allpool 4. alapunkt, "Ülelibistus".

⁷Näiteks *peep show* kui selline. Samas teiselt poolt ka kõik Foucault' seksuaalsuse diskursusest lähtuv (vt ka allpool). Asjaolu, et inimesi pandi pidevalt ja järjest rohkem *sellest* rääkima; seksuaalsuse lõputu ja järjest kaugemale minev uurimine viitab omamoodi sellele, et sellisel moel jätkus pidevalt midagi, mida ikka ja jälle "kiibitseda". Ouline polnud teada tahtmine iseenesest, vaid sellest sai omamoodi in-

See tähendab, temast tehakse vahend, ettekääne, ümberpööraja, et selle varjus ajada hoopis mingit muud asja. Teadasaamist pole, ei taheta midagi teada; selle valjuhäälna kuulutamine on maskeerimine ja varjamine. Siinses kontekstis võimaldab teadmise edasilükkamine, sellega mängimine ja deformeerimine fantaseerida, piiluda ning kogeda protsessi kui ikka kestvat naudingut. Lacani mõttes võimaldab see ihal endiselt olla liikuv.

2.3. Subjekt on suletud “teisesse”. “Teine” kui *diskursus*

Järgnevas vaadeldakse “teist” Lacani mõttes. Teatud moel võib Lacani “Teist” mõista diskursusena Foucault’ mõttes,⁸ ning sel juhul on subjekt juba maailma sisenemise hetkest *suletud* selle “teise” sisse.

Subjekti ootab juba maailma sisenemise hetkest saadik tähistajate väli ehk “teine”. See on põhimõtteliselt sümboolne vald, mis on keele institutsioon; väli, kus on sotsiaalsed, poliitilised, sugukondlikud seaduspärad ja hierarhiad. Lacani “teine” niisiis märgib “sümbolset kohta, kus asub tähistaja, seadus, keel, mit-teteadvus või Jumal” (Krull 1998: 677). See annab kehtiva tõe ja kehtivad tähendused.

Ka diskursus oma reeglite, konventsioonide ja dominantidega kehtestab ja määratleb, mis on konkreetse diskursuse sees kehtiv. Ta annab ise juhiseid, suunab, aga ka selekteerib nii subjekte endid kui ka nende liikumist-käitumist.

Eelnev viitab sellele, et tegelikult ongi “teine” see, kus moodustub subjekt kahes mõttes — kus ta ise end kokku paneb ja kus ta kokku *pannakse*. Sest alles kehtiva diskursuse, selle seaduste ja eesmärkide kaudu pannakse kokku see, mis subjektist subjekti teeb. Ja võib öelda, et see kõik toimub Lacani mõttes *kõnelusena*.

Lacani järgi on kõne eelkõige *nõue*, see eeldab “teist”, kellele see on suunatud. “Kõne on kui liikumine millegi poole, katse

nustav vahend. Lõputu üle- ja ümberuurimine hoidis kestvalt pinget ning võimaldas *vaatamist* kui sellist mitmekesisetada ning ka lõputult pikendada.

⁸Vt Foucault’ diskursusemõistega seoses ka alapunkte “Läbikriipsutus” ja “Ülelibistus”.

täita tühikuid, ilma milleta ei saaks kõnet liigendada” (Lacan 1981: 164). Niisiis on kõne Lacani jaoks põhimõtteliselt samavõrd sõltuv ilmaoleku mõistest kui ihateooria. Millele see siis viitab? Nimelt sellele, et subjekt on *tühi*, mida Lacan ka mitmes kohas väidab. Ja seda tõdemust võiks tegelikult laiendada veelgi — subjekt ei ole mitte lihtsalt tühi, vaid ta on *tühik* (mis selle töö raames loodud definitsiooni järgi täidab ja laseb end täita), on tühik “teise” sees.

Täpsemalt, subjekt loodab *kõne* kaudu täita tühikuid endas ning samal ajal ka seeläbi tühikuid “teises”. “Teine” on “koht, kus moodustub kõnelev mina koos sellega, kes teda kuulab, kuna see, mida üks ütleb, on juba vastus, ja teine otsustab kuulata, kas üks on või ei ole kõnelnud” (samas, lk 677). Seda saab mõista nii, et subjekt moodustab end selle kaudu, mis on vastuvõetav ja sümboolses vallas kehtiv. Ta võib väita ükskõik mida, aga kui see ei lähe reeglitega kokku, siis pole ta tegelikult “kõnelnud”, tema mõtteid pole olemas või on see hägune, arusaamatu kogum.

Nagu juba tegelikult näha, on kõnelus seotud ihaga, täpsemalt lacanliku seisukohaga, et iha on teise/“teise” iha ihaldamine. See tähendab, et kõne kaudu me ootame “teise” heakskiitu. Ning iha pole mitte isu: “see on olemuslikult ekstsentriline ja küllastumatu ning pole seotud mitte niivõrd objektiga, mis võiks seda rahuldada, vaid objektiga, mis seda põhjustab” (Lacan 1998: 278).

Iha on niisiis kahetine, ja subjekt on neist kahetistest ihadest läbistatud, hakitud. Üks iha tekkimise vald on laiemas mõttes sümboolne kord, kus domineerivad keel, hierarhiad, positsioonid. Teine, kitsamas tähenduses on see, kui kõnelev subjekt ehk “mina”⁹ (*Je*) saab oma valdusse imaginaarse Mina (*Moi*), mida võiks mõista kui teatava ettekujutatava subjektiivsuse omandamist, enda täitmist sellega. Lacani järgi suur “teine” aga ühendab neid mõlemat. Üks (iha voog) tuleb väljastpoolt, on seotud sfääridega, millega peame ja tahame kohaneda ning institutsioonide või subjektidega, kelle heakskiitu ootame; teine aga tuleb meie endi seest, kaotatud algobjektist, sellest, mis on tingitud kehaga seoses — ilmaolekust, tühikust enda sees.

⁹Eestikeelse eristuse “mina” ja Mina vahel pakub välja H. Krull oma psühhoanalüütiliste mõistete tõlkimist kajastavas artiklis (1998: 604).

Suur "teine" toob niisiis "nähtavale meie ihade kahetisuse ja meie fundamentaalse sõltuvuse "teise" kuuluvaist asjust ehk meie keskmetsuse, eks-tsentrilisuse iseenda suhtes nende kahetiste ihade tõttu, mis meie täiskasvudes tugevnevad" (Jaanus 1990: 68).

Kas võib öelda, et põhimõtteliselt "teine" määratleb Mina piirid? Tundub nii, ja seda mõlemat pidi: ühest küljest subjekt ise nõuab enda pidevat tunnustamist; kuid teiselt poolt ei tule see nõue tegelikult mitte subjekti enese mängureeglitest lähtuvalt, vaid "teises" olevate kriteeriumide alusel. Selle tulemuseks on olukord, kus "teine", et hoida elus subjekti tegelikult imaginaarset autonoomsust, isiklikku valikut, laseb paista, et nõue ja valikud tulevadki subjektist enesest, kuigi samal ajal kontrollib "teine" legaalselt ning nähtavalt reeglite ja tavade kaudu subjekti Mina ning lisaks kontrollib sedasama subjekti tema enese seest, tema enese abil.

Tühik, millest on saanud sulg või mis on pandud sulgu, pole kergesti kättesaadav, piiritletav ega püsiv, sest sulu sees toimuvad ümberpööramised, kohavahetused, petmised jpm. Lisaks eelnevalt mainitule on sulg paradoksaalselt lai ja ehk isegi ammendamatu, ta on tõeline tühik, mis hargneb, haarab ja mitmekordistab.

3. Vahelejätt

3.1. Vahelejätt kui vahend, et jõuda rahulduseni

Vahelejätt on ühest küljest seotud lugemisega. Teksti, loo puhul võivad taanduda teksti osad, lõigud tühikuks, kui "teadasaamise kiusatus tõukab meid teatud lõikudest üle libisema või hüppama, et kiiremini jõuda jutustuse põletavamate kohtadeni" (Barthes 2006: 16). Kui tahame teada, mis tuleb tagapool, siis jätame vahele selle, mis nii väga oluline pole; meid kihutab tagant teadasaamisiha ja -janu; iha, mida iseloomustab alati ühesuunalisus ja eesmärgistatus. Lõpplahenduseni jõudmine pole niisama oluline, vaid ta on seotud eestõotava rahuldusega.¹⁰ Algul käib teksti lugemine detailsemalt, aga mida rohkem lõpu poole, mida lähemale

¹⁰Antud kontekstis toimib iha end mõneti maskeerivana, sest kirjan-
dustekst üldjuhul eeldab lugemist kui protsessi, mitte kui lõppeesmärgile

jõuab kulminatsioon, lõpprahuldus, seda rohkem kumuleerub selle saavutamise soov ning iha kattevari praguneb. Järjest rohkem hakkame lõike, lehekülgi, võib-olla peatükkegi vahele jätma.

Seega teksti osa, mille oleme vahele jätnud, muutub just nagu nähtamatuks. Tema tähenduslik aktiivsus leiab teise, muundunud vormi. Ta ei ole iseenesest küllane või kõnelev, vaid tähenduslik tühikuna, vahele jäänud alana. Võib öelda, et peamiselt on tal *vahendi* funktsioon, mille juures on tegemist tähenduse mittekohtaloluga. Vahelejätt käibki just neist kohtadest, mis seda *päris* või lõplikku tähendust *veel* ei kannu. Undusk märgib, et “asi või sõna, millest räägitakse või mõeldakse — et selle asja või sõna tähendus pole alati mitte ainult et teisal, vaid ka viibiv; mitte iial päral, alati möödas, igavesti viibiv” (Undusk 1998: 11). Vahelejättudega seoses me loodame leida seda tähendust lõpust,¹¹ ja asjaolu, mis tõendaks selle õigsust ning õigustatust, on just rahulduse aspekt.

Lõpuks, niisuguste ülehüpete kuhjumistega/kuhjamistega toimub teksti lühendamise ning lõpu lähemale toomine. Vahelejätud alade kontsentratsioon viib *vahe* ehk tühiku domineerimisele. Seetõttu saab lugemisprotsessist teksti ärakasutamine, teksti tarbimine, mingisugune *sisend-väljund* süsteem.¹² Võib ka mõneti utreeritult kokku võtta, et süütust, lihtsast lugemisprotsessist saab iha käsutusmehhanism.

suunatust. Lõpu lähenedes hakkab maskeeritus järjest rohkem maha kooruma.

¹¹Meile ilmutab end siin laganlik ihamehhanism. Iha on alati liikuvuses, tegeleb uute objektide otsimise, nendesse *investeerimise* ja taas väljalibisemisega. Antud juhul loodetakse, et lõpus on see *õige* või *tõeline* objekt, mis täidaks meid rahuloluga. Omakorda tundub, et pigem on tegemist *mõnu* kui *naudingu* saabumisega. Sest mõnu funktsioon on tasakaalustav, psüühika eesmärgiks on otsida võimalikku madalamat pingetasandit. Nauding seevastu ületab seda seaduspära ning on selles mõttes teispool mõnuprintsiipi.

¹²Eks sellise mustri järgi leiab kirjandusest ohtralt näiteid: kriminaalromaanid; erootilised tekstid (siinkohal võib neid naudingulisi oodatavaid lõppe olla mitu, nt üksikute stseenide ülesehitus jne). Tegelikult võib öelda, et selline muster töötab kõigi traditsiooniliste *teoste* puhul (mis iseenesest on Barthes'i järgi lineaarsed), küll aga ei tööta enam *tekstide* lugemisel.

3.2. Vahelejätt kui katkestus

Uus süžee. Vahelejätuga katkestatakse ühtne süžee, mistõttu toimub oma isikliku, kujutlustega kaetud süžeeaga asendamine. Vahele jäetud alade asemele ja sellest sõltuvalt teiste osade peale laotub lugeja enda lugu, jutustus, sest selle asemele, mis on tehtud tühikuks, väljalõikamise või muu kaudu, tekib mingi teistpidine täidetud — midagi uut, mida enne kirjas polnud (ent oli olemas oma võimalikkuses ja latentsuses); ja see tingib omakorda järgneva osa või lõigu ümberlugemise-kirjutamise. Niisiis etteantud, olemasoleva, vormitud linearsuse katkestamisega see *dekonstrueeritakse*¹³ ning asendatakse, kirjutatakse ümber uute seostega.

Eelneva lihtsustatud teooria näiteks sobib ehk ekstrapolatiivne kirjutusviis ja selle mõju:

Ekstrapolatiivne tulevikukirjutus püüab erilaadse kujundikasutuse kaudu [---] tõugata lugejat üksikdetailidest tulevikulist miljööd konstrueerima. Küberpunk on ääreni prügiga täidetud ning seda nii fiktsionaalse maailma kui ka tekstuaalse ruumi tasandil (Tomberg 2004: 54).

On kokku koondatud väiksele alale tohutu kontsentratsiooniga kirjelduste hulk, kogum, mis hõlmab end täpsustavate ja laiendavate terminite jada. Aga see pole jada mitte linearsuse mõttes, vaid pigem mingi *känkar*, *risoom*. Iga *liiane* koht tekitab uusi viiteid, ahelpõimumisi, kihtideks jagunemisi, mille tõttu lõigatakse välja järjest enam “uue” maailmaga mittesobivat materjali. Ja nagu eespool öeldud, tekib tühikute asemele teistpidine täidetud — vahelejätt kui katkestuste kogum teeb võimalikuks fiktsionaalse tajumise reaalsena.

Vahelejätt on seega loov: ta loob ihasid, rahuldust, selle ootust; uut jutustust ja teistsugust tekstikasutust. Võib ka teistpidi öelda — ta on vägivaldne tühikute tekitaja; ta tühistab ja annab asemele. Kasutab teksti, vastutasuks annab rahulduse. Väljajäetud alade

¹³Siinkohal tuleks lähtuda derridalikust seisukohast, mille järgi dekonstruktsioon mitte lihtsalt ei lammuta, vaid toob teatud transformatsiooni, lahti raputamise kaudu esile selle, mis seal (lauses, tekstis, poliitikas, ajaloos jne) alati juba olemas on olnud (Royle 2003: 26).

asemele pakub uut süžeed. Need ongi tõelised tühikud, mis käituvad petlikult, pettes, manööverdades; on justkui nähtavad, aga samas läbipaistvad.

4. Ülelibistus

Seotud mõisted: *varjama/paljastama* (ingl *conceal/reveal*).

4.1. Ülelibistus kui kohalolu, nauding ja mõnu tekitaja¹⁴

4.1.1. *Sisseimbumine*. Barthes eristab teataval määral kaht lugemisrežiimi. Esimene oleks see, mida kirjeldasin ka eespool kui vahelejäätvat. See arvestab teksti üleminekuid ja mahtu ning kehtib eelkõige klassikaliste romaanide, *teoste* puhul (kui jällegi kasutada eristust teos vs. tekst). Teine lugemisviis "ei jäta midagi kõrvale; see surub, kleepub teksti külge, lugemine käib järge ajades ja kaasa kistult" (Barthes 2007: 18). Naudingulisus peitub lausumistes, mitte nende järgnevuses. Barthes lisab veel, et teksti ei tule mitte alla neelata, vaid hoolikalt mäluda.¹⁵ Domineerima jäävad sellised märksõnad nagu kohalolu ja kontsentratsioon. Võib öelda, et teise lugemisviisi puhul on tegemist ülelibistusega, ülelibistuse kui kohaloluga, mis on aga omakorda seotud naudinguga ja mõnuga. Nauding kestvusest, sisseimbumisest, avastamisvõimalustest, paljastamistest, põimumistest, mikrodetailidest ja nende maitsest.

4.1.2. Kehadel lasuv ülelibistus

a) *Kriimustus*. Ülelibistus, mis töötab katkestuste peal. Kui miski on liiga kaetud, annab see asu fantaasiale, tekitab iha näha

¹⁴Käesolevas alapunktis kasutan termineid *nauding* ja *mõnu* teatava kokkukuuluvusena, mingil määral sünonüümidena. Sest ühest küljest ka Barthes oma *Tekstimõnus* ei piiritle nende vahet teravalt ning see vahe on sõltuv eri määratlemishetkedest. Teiseks nad ongi kummaliselt põimunud. Mõnule võib järgneda nauding ning naudingus olla kaasas ka mõnu, naudingus sees mõnuaspekt.

¹⁵Eks ole siin teatav vihje ka gastronoomiale. Maitseüansse ei saa maksimaalselt nautida mitte kugistades, vaid mäludes. Ühtlasi on siin omakorda viide oraalsusele: nauding ja mõnu, mis on seotud suu ja suulisega.

ja paljastada. Seega on pilguga ülelibistamine kehist siis erutav, kui kõik pole näha, kui on võimalus avastada pragusid, avasid. Kui korraks sähvab liha ja kaob jälle varjatusse, siis mõjub see kui *kriimustus* — vaevumärgatav, aga teravalt tuntav. Kaetus on kui kestvus, samasus; reeglipärane ja hõlmav, aga kui selles kaetuses on katkestus, siis saame aimu *peidetud sisust*. Hetkesähvatus e mälestus tekitab naudingu järellaine. Kriimustus on miski, mis erutavalt laksab vastu, tõmbab üle kujutluse ja selle taguste alade. Ta on tajutatavalt sisse sähvav ja taas korduv.

Ülelibistus on seega siin vaatamine, silmanurgast jälgimine katkestuslike paljastuste ootuses, kriimustuste afektiivne üleskorrataja.

b) *Kompamine*. See on seotud vaatamise või isegi *ära vaatamisega*.¹⁶ Sel juhul võiks ülelibistust vaadelda *kompamisena*, mille eesmärgiks pole leida avasid või kriime, vaid teha vaatamisest üks kestev ja lõppematu nauding. Pilguga ülelibistamine, keha, pinna kaardistamine ja katsumine samaaegselt, samas seda n-ö katsumist varjates, sest kõik toimub efemeerselt. Kohalolemine imbub läbi kestvuse. Vaataja-ülelibistaja kohalolust saab samuti midagi kehalist. Ülelibistus tähendab tähelepanu ja kontsentratsiooni, kõike salvestavat teravust, ent samas seda katvat maskeerivat malbust. Niisiis toimub siin *paljastamine* ja samal ajal selle protsessi — kujutluse, naudingu, iha, lahtikoorimise — *varjamine*. (Nt stseen filmis *Fur: An Imaginary Portrait of Diane Arbus* (2006), kus Diane külastab esimest korda oma ülemise naabri korterit. Seal elab kummaline, nägu maskiga varjav mees. Eriti otsene pilguga kehist ülelibistamine, selle imaginaarne lahtikoorimine, paljastamine ja oma imaginaarsuse sissehingamine on välja toodud stseenis, kus Diane istub mehe vastas ning too teda järjest detailsemalt küsitleb. Tähtis pole see, kas ta midagi teada tahab, vaid asjaolu, *kuidas* ta seda teeb. Madala, järjest vaiksemaks, sosinaks muutuva häälega küsimusi esitades läheb ta järjest kaugemale, isiklikumaks, minnes naise kehist ja minevikust ülelibistamise kaudu

¹⁶Selline rõhutus viitab vaatamise intensiivsusele, mille tõttu tahetakse teise keha teha enda omaks. *Ära vaatamise* kaudu ilmub domineerimis- ning allutamissoov.

tema sisse; “kerge” vestlusstseeni peale ja taha on laotud tohutu koormusega kujutluste, naudingute ja ihade kihid.)

Teine sobiv näide ülelibistuse kasutamisest, et kehasid endale lähemale tuua, neid paljastada (nii avastamise kui ka paljaks võtmise tähenduses), oleks asjaolu, kuidas võim läbi ajaloo per-verssuste uurimise ettekäändel kehasid enda valduses on tahtnud hoida:

Võim, mis võtab seksuaalsuse sellisel viisil enda valdusse, peab kehasid puudutama. Ta silitab neid pilguga, muudab mõnd piirkonda intensiivsemaks [---]. Ta võtab seksuaalse keha oma embusse. [---] Kuid samuti muutub võim sensuaalseks, millest omakorda võivad naudingud. (Foucault 2005a: 52.)

Seega ka siin korduvad kõik eelnevad aspektid — kohalolu ja vaatamine, selle kaudu kehade endale allutamine, nendest omakorda naudingu saamine (ülelibistus kui sisseimemine).

4.2. Ülelibistus kui tehnika

Ülelibistus on tehnika, mida rakendatakse tekstile väljastpoolt, s.t keegi rakendab seda. Ülelibistuse kaudu tulevad nähtavale intensiivsused, mis hakkavad plinkima nagu pirnid lennukaardil. Selle kaudu on võimalik lugeda neid kihte/kohti, mis end varjama kipuvad. Geomeetria ja geograafia muutuvad; ülelibisemisnurk paindub, hõreneb — see on nagu lennugraafika, ja selle tõttu teatud tekstikohad tihenevad vastastikku ning toovad ilmsiks teistpidi täidetud kohad või augud; vahed, lagedad alad ehk tühikud.¹⁷

See on ülelibistus, mis töötab kui tehnika, meetod, vaatlusviis — kõike seda korraga. Ei loeta mitte üksikuid detaile, vaid struktuurimuutusi. Seega kokkuvõtvalt on ülelibistus tühikute paljastamise, väljakaevamise, ilmutamise ning nende lugemise meetod.

¹⁷Foucault näiteks püüdis eri ajastuid uurides leida printsiipi, mis seletaks, miks teatud lausungid levivad; kuidas nende kaudu levitab diskursus oma reegleid ja korrapära, kuidas kehtestab tingimusi.

5. Läbikriipsutus/mahatõmbamine (pr rature; ingl crossing-out)

5.1. Petlikkuse ja varjatuse avastamine

Väite kohta, et “kirjutamine käib kahe käega”, lisab Derrida, et see käib

topeltmängu abil, mida mõnes otsustavas paigas märgitsevad läbikriipsutused, lastes mahatõmmatu loetavana läbi paista ja kirjutades tekstisse vägivaldselt sisse selle, mis teda väljastpoolt valitseda tahtis (Derrida 1995: 15).

Kus võiks olla läbikriipsutamine, mahatõmbamine sellisel moel aktiivne? Näiteks kirjeldustes – terminite, metodoloogiate vms täpsustavates, kaardistavates kirjeldusgruppides. Neis valitseb tavaliselt *liiasus*. Midagi ei saa öelda, piiritleda üheselt, lihtsalt, vaid ütlemine kui selline toob endaga kaasa hägustamise ja ülekoormamise. Millega? Eitustega: 1) Tuuakse ohtralt näiteid sellest, mis see termin, meetod vms “ei ole”, et selle kaudu piiritleda ning ilmutada see, mis ta “on”. Kirjeldatud olekute paljusus annab omamoodi kaleidoskoopilise ülevaate mingi mõiste fragmentaarsetest, varjatud, ümberpaigaldatavatest ja topelttähendustest. Mitmekordistatus ning äärmuslikkus saab korraga välja valgustatud. 2) Tuleb nähtavale see, mis peaaegu olevana, tõenäolisena meid petta tahtis. Eitusevormis sissekirjutatud väited näitavad võimalusi, mida *see* veel oleks võinud olla.

Seega, üleliigsus või liiasus kirjelduste sees töötab kui läbikriipsutus, vihje topeldustele ja petlikkusele. Mahatõmbamata jätmise kaudu tuuakse nähtavale see, mis end varjata tahtis.

5.2. Näiline, petlik läbikriipsutus

Foucault on oma seksuaalsuse ajalugu puudutavas uurimuses näidanud, kuidas võim n-õ tõmbab seksuaalsuse maha, kriipsutab selle läbi; sellest mahatõmbamisest aga saab vahend, mis loob näiliselt keelamist ja eitamist. See aga on osa pahupidi pööratud mängust ja varjamisest. Tegelikult on selle kaudu hoopis seksuaalsust pidevalt rõhutatud, tõstetud inimeste teadvusse. “Tänapäeva

ühiskondi ei iseloomusta mitte see, et nad oleksid seksi igavesse vaikusesse mõistnud, nad on mõistnud iseend seksist pidevalt rääkima, tehes seksist *kõige olulisema saladuse*” (Foucault 2005a: 42). Seega kogu eelnev näitab, et võim mitte ei piira ega keela, vaid hoopis loob naudinguid:

Nauding, mida pakub võimu rakendamine, küsitlemine, valvamine, jälitamine, luuramine, läbiotsimine, kompimine, paljastamine. Ning teisalt nauding, mida sünnitab võimu eest kõrvale hiilimine, selle eest pagemine, selle petmine või varjamine. (Samas, lk 53.)

Võib öelda, et põhimõtteliselt oli seksuaalsuse “mahatõmbamine” näiline, illusoorne, sellega ei tekitatud mitte tühja, neutraliseeritud ala, vaid hoopis laetud ala, ihatühik. Tekkis potentsiaalsus, õõnsus, mida sai hakata täitma naudingutega ning mida otseselt sel moel, selles vormis poleks saanud ihaleda ega tahta.

6. Askees

Järgnevas alapunktis pole *askeesi* mõistetud kitsalt religiooniga seoses. Askees on hoopis teatavas mõttes *kliiniline* — ei hea ega kuri. See “on mingi hirmutav *puhtus*, mingi lahtiütlemine, vaieldamatu jõud ja valgus” (Valéry 1995: 37). Askeesis puuduvad hinnangud.

Mind huvitab askees kui seisundiväli; kui kestvus ja keskendatus; kui katkestus, mis toob kaasa suuremad muutused; kui katkestusi täis katkestus, mis lisaks muutmisele painutab, deformeerib ja loob uut, teistsugust; kui parabool *ebareeglipärase* koondamiseks ja läbielamiseks. Normatiivsusest välja valgunu leiab kaitset askeesi väljadel.

6.1. Askees kui kestvus

Askeesi olulisemaks parameetriks võib pidada *kestvust*. Et saaks tekkida askees kui seisundiväli, läbipaistev kord ja rituaalsus, on vaja *pidevust*. Askees ei saa seisneda hetkes. Kestvust võib mõista kui ühtlust — see on väli, mis katab.

6.2. Askees kui valik, kui rituaal

Askees on alati teatav *valik*. Üldjuhul tähendab see nii enda teadlikku taandamist välisest kui ka taandatust enda sees.

Askees kui teatud eemaldumisakt võimaldab ka lahti ütelda üldistest konventsioonidest või vähemalt need suures osas enda jaoks ümber lahendada. Kuid siin ei tohiks võtta askeesi *vahendina*, mille eesmärgiks oleks eraldumine kui selline, vaid reeglite ümberhindamine ja taas ülesehitamine kaasneb iseeneslikult askeesi astumisega, mis tegelikult on juba enne ära toimunud eraldumine; enne nähtavaks, ilmseks saamist juba alanud ning seetõttu ei ole tal manifesteerivat eesmärki. Teisalt on askees nii eelneva kui muu tõttu nii-öelda uus algus, uus olemisviis, mis ei saagi järgida vanu mehhanisme, ammugi neid automaatselt üle võttes.

Ent *automatistlikkusega* on askeesil siiski oma seos. Askees on teataval määral efemeersus, lüüs, mis loob oma vaakumisarnase võrgustiku. Eraldumise ja eraldijäämise kinnistajateks on automatistlikud lülid. Uued sisereeglid, tõmbumised, mida korraldatakse, et seisund-maailm kehtiks ja oleks püsiv. Lihtsamalt öeldes — automatism askeesi puhul tähendab *korda* ja *kordamist*. Need on selguse, säilitamise ja jäävuse kinnistajad. Et askeesis püsida, peab sellest tegema rituaali.

6.3. Askees kui vaakumväli, kuhjumine ja hõredus

Kuid pidevuse ja kestvuse tulemusel hakkab askees toimima *vaakumväljana* — tõmbab enda sisse järjest rohkemat. Midagi ei lähe mööda, vaid kõik *kuhjub*, surutakse kokku (sellepärast, et askeesis pole *kulutust*, on vaid jälgimine, järgimine, kord ja kordus). Seetõttu on askees ühelt poolt ülimalt tihe kestvus.

Samas korrastatakse vaakumvälja sees ja kohal kogunenu ja kogetu, pealelangemine ja sissetõmmatu, nii et mõningatest joontest saavad dominandid, mõned kustutatakse (kui mitteaktuaalsed või -haakuvad) ning seeläbi on askees samal ajal lisaks kuhjumisele ka *hõredus*.

Askeesi võib käsitleda mitte lihtsalt eemale lülitumisena, vaid *ilmaolekuna*. Aga see pole ilmaolek lacanlikus mõttes, vaid ilma-

olek kui kontsentratsioon ja laetus, ülekeeratud intensiivsusega kohalolek.

Paul Valéry loodud härra Teste esindab seda laadi *askeesi* ja *askeetlikkust* ehk kõige ilmekamalt:

Minu nägemine on nii otsene, minu aistingud niivõrd puhtad, minu tunnetus nii kohmakalt täielik, minu kujutus nii paindlik ja täpne, ning mu teadvus sedavõrd lõpuleviidud, et ma tungin maailma äärest kuni oma vaikiva kõneni; ja sellest vormitust *asjast*, mida üles tõustes ihatakse, piki tuntud kudesid ja kindlaksmääratud keskusi, olen ma ennast, vastan enesele, peegeldan ennast ja kajan enesele vastu (Valéry 1995: 55).

Eelnev näitab, et seda laadi kontsentratsiooniate, kõiges koormusega kohalolek tekitab *pingekolde*. Sellise askeesi astmel olakse "tunginud maailma äärest" lõpp-punktini — iseendani. Sellel väljal jääb üle vaid *olla iseend* ja oma maailma, kõik muu on filtreeritud, eemaldatud.¹⁸ Ning lõpuks oled korraga iseenda sees, selle ümber kõik võimalikud invariandid. Kõik koondub teataval moel puhastatud alaks, mille välised parameetrid on lakoniseeritud äärmuseni, kuid selle võrra tekib väli, mille piirid on tõmmatud koomale nii, et pinnast saab mikroskoopiline must nõelapea ots; või aas, mille moodustab *sulg* ().

Mõnes mõttes on see enda sulgemine juba suletuse sisse, ja siit edasi võib sattuda vakatus-vaikusesse, puhastatud tuhmi. Ent nüüdne väli ei võrdu tühjusega, vaid moodustab kihi, kus läikiv on pinna all. *Läikiv* tähendab kehalisust ja ihasid. Askeesis on kehast tehtud tühik,¹⁹ see on *välja suletud*. Kehast saab (*ümb*)*lüüti*. See tähendab, et toimub küll lahtihaakimine nähtavatest tõmmetest, enda kulutamise viisidest, kaotustest, iha graafi järgi paindumistest ja kannatustest, kuid kõige selle asemele ja taha tekivad uued pinged ja teiste parameetrite järgi naudingud. Näiteks nauding koormusest, mille tekitab pidev *äraütlemine* endale; nau-

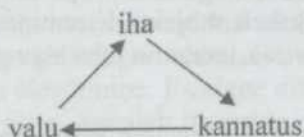
¹⁸Siin me näeme, et askees ei ole ainult kuhjumine, vaid antud juhul ilmselgelt ka *hõredus*, kus "teadvus on lõpule viidud" ning võib "tungida oma vaikiva kõneni". Kuhjumine ja hõredus pole vastandlikud, vaid askeesi puhul enamasti samaaegsed.

¹⁹Siinkohal mõistatuna koos kõigi antud kirjutise raames loodud implikatsioonidega.

ding paisu tagant valla päästmist nõudvast hulgast ja selle survest. Detailvaatlus endas tekkivatest muutustest: tuisistused, deformatsioonid, ümberkujunemised, lahenemised ning omakorda nende võrdlemine “teisega” (siinkohal võib seda mõista korraga lacanliku suure ja väikese teisena), s.t lubatuse, tahte, valiku, ümberpööramise, äraütlemise jm küsimused ja aspektid.

Võib öelda, et kõik, mis keha kaudu otseselt kasutamata või välja pääsemata jääb, sublimeeritakse ikkagi sinna imaginaarse intensiivsuse ja kuhjuva valemi järgi sisse. Keha on justkui deaktiveeritud, taandatud, kuid nagu tühiku puhul ikka, selle neutraalsuse katte all nähtavalt puudu olev täitub ja transformeerub. Keha töötab seega nii filtrina kui ka vahendina.

Ja siit jõuame askeesi puhul tõdemuseni — kõike eelnevat hoiab tegelikult käimas (ringluses) *iha*. Täieliku mahakeeratuse astmel teeb see läbi teatava deformatsiooni. Iha muutub *kannatamiseks*. Kannatamine, nagu tõdeb hr Teste, “tähendab mingile asjale ülima tähelepanu osutamist” (Valéry 1995: 23). Askeesi puhul on kannatamine hea. See on edasiviivaks jõuks, kuna kinnistab *tõde* ehk valiku juures kohal olemist, sellele sügavamas mõttes ülima tähelepanu osutamist. Kannatamine ehk kontsentratsioon muutub siiski mingil hetkel *valuks* ja valu omakorda piirnivood ületades jällegi ihaks.

Seega, askees kui kestvus ja ilmaolek on nii kontsentratsioon kui ka kompressioon.

Kui kasutada käesolevas töös loodud terminoloogiat ja nende tähendusi, siis võib askeesi kokkuvõtvalt määratleda kolme tühiku ilmumise kaudu: ta on *lünk*, *sulg* ja *ülelibistus*.

Askees on *lünk*, sest ta on *pausi koht*: enese taandamine, tree-nimine ja vakatus. Ta on iseendast ja ümbritsevast uue jutustuse loomine. Askees on *sulg*, sest ta on vaakumväli, kuhjumine

ja hõredus; mitmekordne sulgu tõstmine, kompressioon, masohistlikkus ja imaginaarsus.

Askees on *ülelibistus*, sest ta on kohalolu, kestvus; intensiivsuse lahitõmmatud voog aegluubi taga ja kohal; *läbikatsumine* kui nauding, kannatus, iha, puhastus ja valik.

Askees on vaakum, milles on välja- ja sisselangevad õõnsused; askees on kohalolu, milles kord ja korrastatus; askees on ilmaolek, mis loob uut; askees on kestvus ja valik. Askees on tühik.

7. Lisand (pr supplément)

Nii nagu Derrida mõiste *différance*, paljastab ka *lisand* tühiku süsteemsust. Lisand *lisandub* tühikule ja on samas ise tühik, millele midagi lisatakse. Lisand on tühiku teine nimi või teine pool.

Derrida räägib sellest, et tegelikult pole asju iseeneses. Alati, juba algusest peale kannab algupära endaga kaasas erinevusi; mitte erinevusi teisest, vaid erinevusi iseendast. Pole tervikut kui sellist, sest tegelikult alati saab midagi juurde panna, midagi *lisada*, mis viitab omakorda sellele, et midagi oli varem *puudu*. Seega terviku kui totaalse mõiste sisaldab endas alati juba puudust ehk siis mittetotalsust. Selle väitega haakub põhimõtteliselt ka Lacani ihateooria, mille kohaselt subjekti determineerib alati ja läbivalt teatav *ilmaolek* (*béance*), temas on juba algusest peale mingi auk, tühik:

Sündimise ja platsentast eraldumise hetkest saadik on kogu meie elulugu üksainus eraldumiste, lahutamiste, võõrandumiste ja ületamiste lugu. Meie alguses on ilmaolek, ürglahutatud, mida ei saa iial leevendada ja mis määratleb iha — puudusena, asendusena, metonüümiana (Jaanus 1990: 68).

Iha pidevaks ja katkematuks mootoriks on aga *objekt väike a* (*objet petit a*), mis markeerib sedasama ürgset ja alatist ilmaolekut, puudumist, kaotatud algobjekti, mida subjekt projitseerib eri objektidesse²⁰ lootuses seda sealt uuesti leida.

²⁰Ent pole olemas tühtset objekti. "Lacani psühhoanalüüsis, kus ürgne algobjekt on alati juba kadunud, ongi võimalik rääkida üksnes

Siit aga koorub välja omamoodi asjaolu. Tuleb välja, et lacanliku ihateooria *objekt väike a* on tegelikult nii *tühik* kui ka *lisand*. Ühest küljest, sümboliseerides seda alatist ja ürgset puudumist, ilmneb ta selgelt tühikuna, *auguna* subjekti sees. Teisalt aga, olles alati see *miski*, mida iga kord subjekti iha *lisab* objektile, paigutab, suunab kujutluses selle juurde, külge või sisse, tuleb välja *objekt a* selge olemus ka lisandina. Lisand on aga kahe otsaga, tal on topeltfunktsioon — ta mitte ainult ei lisa, vaid ka asendab:

Tähistamine lisab midagi, mis viib selleni, et alati on midagi rohkem, kuid see lisandus on ebakindel, sest ta hakkab täitma asendusfunktsiooni, korvama [*suppléer*] tähistatava-poolset puudujääki (Derrida 1991: 1431).

Esimeses punktis välja toodud ilmutuste kaardil saab tuvastada lisandite mustrit, on näha, kuidas nad tulevad täitma tühikuid ning samal ajal ei jää ainult täitjaks, vaid hakkavad asendama.

Näiteks *lünka* puhul toimib lisandina *vaikus* — see, mis tuleb ja laotub valgetesse, tühjaks jäetud aladesse. Vaikus on keele ja kõne täiendaja, täitja. Selle abil toimub lünkade täitmine ning uue jutustuse tekkimine. See tähendab, et vaikus-lisand pole passiivne tühikutäide, vaid selles käib juurdeehitamine ja muutmine ning ta loob uue teksti oma täidetud lünkadega. Lisandist saab asendus.

Sulu puhul toimib ilmse lisandina *lisainformatsioon*, ning kõige enam selle liik *joonealune* märkus. Joonealune peab täiendama peateksti. Aga sellest täiendamisest, nagu eespool jällegi näha, saab nii-öelda ülevõtmine. Esialgne märkus tungib ise peatekstiks, ähmastab piire, asendab hierarhia. Lisandist saab siin just see, mida Derrida nimetab “hirmutavaks lisandiks”, sest ta on sees ja väljas korraga, on kohalolu ja puudumine.

Ülelibisemise juures võime täheldada lisandi ilmutist *katkestusega* seoses, mis on mõneti sarnane vaikuse teega *lünka* puhul. Siin tekib väljajäetud alade asemele lugeja enda lugu, süžee.

Ülelibistusega seoses töötab lisand *kriimustuse* ja *kompanise* juures. Siia kuulub kõik, mis on seotud sisseimbumise, fantaasia ja täitmisega.

osaobjektidest, mis jaotuvad imemisobjektideks, väljaheiteobjektideks, pilguobjektideks ja hääleobjektideks” (Krull 1998: 603).

Läbikriipsutus toob aga lisandina välja liiasuse ja ülekoormatuse.

Sama kehtib ka *objekt a* puhul. Seda kuhugi projitseerides või lisades ei saa tegelikult midagi rohkem. Ta pole mitte pelgalt see miski, mis oleks objektile juurde pandud, vaid ta loob asenduse kaudu teatavaks ajaks tunde, et puuduv on leitud, tühik on täidetud; oma juurdetulemise, täitmisega ta tegelikult asendab puudumist ning teeb selle puudumise kujutluses ajutiselt olematuks.

Siit edasi võib küsida, kas see, mida peeti väljaspool olevaks, on hoopis seespool. Tühik oma lisandustega pole mitte pelk muutja, asendaja, vaid on tegelikult alati juba olemas. Lisand ei tule väljast, ei lisandu võõrana ning seetõttu on asendus juba alati alanud. Ja siin me ei arvesta Lacani "reaalset", kus on veel olemas puhas algupärane ühtsus, sest see jääb teispoole siinset vaatlust. Meid huvitab *lisand*. Lisand tuleb aga mängu siis, kui subjekt on juba eraldunud ja ilmaolekusse sisenenud. Kõik, mida pärast sündimist, eraldumist subjektile pakutakse, on juba algusest peale lisand ja asendus.

Niisiis, lisand pole ei väljas ega sees, või siis samal ajal on just nii sees kui väljas. Derrida võtab lisandi mõju kokku nendinguga: "Lisand on hullutav, kuna see ei ole kohalolu ega puudumine" (Royle 2003: 49). Tal pole olemust, ta ei pruugi olla kunagi aset leidnud; ta pole kunagi kohalolev, siin ja praegu (samas). See haakub järjekordselt Lacani *objekt a*'ga, mis pole kohal, sest ta on ju kujutus, projitseering subjekti enda maailmas ning tegelikult seda kaotatud algühikut pole võimalik leida. Samas aga on *objekt a* ka teataval määral kohal, sest lõputute asenduste kaudu püütakse täita tühikut, aga kuna need asendused on alati tegelikult imaginaarsed, seotud fantaasia ja kujutlusega, sest üheski objektis seda puuduvat *miskit* iseenesest pole, siis ei leita ka kunagi seda õiget asendust, objekt jääb kättesaamatuks ning iha on Lacanil seepärast lõputu protsess. Nimelt paigutab iha *objekt a* järjest uutesse objektidesse ning seeläbi muudab selle katkestustest koosneva ahela teistpidi katkematuks.

Tühikut ennast on raske märgata või ära tunda, ta on läbipaistev ja maskeeritud ning seepärast eksitav. Ta ise petab ja laseb endal petetuks saada. Sellest lähtudes ei saa ka lisand olla mõistetavam. Eelneva põhjal võib öelda, et lisand on kummituslik, sest ta võib

olla tühiku täide ning veelgi enam — selle asendus. Niisuguse asenduse kaudu võib ta võtta aga omakorda tühiku kuju, mis loob uusi lisandeid. Seega lisand hägustab ja pöörab rollid ning hierarhia pea peale. Võib vaid tõdeda: lisand on tühik on lisand.

B. TÜHIK KUI RISOOM (PR RHIZOME)

Eelnevalt vaatlesin tühiku valitud ilmutumisi ning uurisin visandlikult ja lahtilõikavalt seda, mil moel ta tekib, kus ja kuidas ilmub ning mida sisaldab. Järgnevalt tahaksin aga näidata, et nende erinevate avaldumiste taga on omakorda teatud seaduspära. Tühik ei ole ainult hakitud erinevused, vaid kõiki välju korraga hõlmav *risoomne* süsteem.

Tühik, mille eri ilmutumised jaotuvad, hargnevad, vahetavad kohti ning põimuvad, moodustab ühe suure *risoomi*. Deleuze'i ja Guattari meelet seostub "risoom kaardiga, mis tuleb luua, konstrueerida ning mis on alati demonteeritav, konnekteeritav, ümberpööratav ja teisendatav, hulga sisse- ja väljapääsude ja pagemisjoontega" (Deleuze, Guattari 1998: 17). See on ühtlasi väga täpne tühiku kirjeldus. Põhimõtteliselt võib kõiki selle erinevaid ilmutumisi omavahel kombineerida, pole jäika hierarhiat, nende kõrvutus või järgnevus on voolav, igal uuel hetkel ümber komponeeritav. Pole ühtset algust või lõppu, vaid need valitakse enda pööramise nurgast lähtuvalt. Lugemist võib alustada ja lõpetada igalt poolt.

"Risoom liigub edasi varieerumise, ekspansiooni, vallutuse, kinnipüüdmise, läbitorkamise kaudu" (samas, lk 16). Ka tühiku puhul toimub pidev varieerumine, ta võib olla nii nähtav, läbi paistev, laetud, tühi, end ilmutav, domineeriv, end maskeeriv, dekonstrueeriv, vahend jne. Ta liigub pidevalt edasi, hargneb ning muundub olenevalt tekstist, kontekstist, kasutajast või kasutaja puudumisest. Teda pole võimalik määratleda ühest otsast alates ega üheselt, sest ta koosneb kihistustest, mis pole vaid üksteise peal, vaid ka kõrval; segmenteeritusest, astmesse tõstetud imaginaar-reaalsetest mikrojaotustest.

Järgnevalt on esitatud joonis, mis peaks illustreerima tühiku risoomset olemust.

Käesolevas kirjutises on vaadeldud tühiku seitset eri *ilmumist* ehk teatud mõttes platood (joonisel märgitud tumedama tooniga), igauks neist jaotub omakorda alaliikideks või -nähtusteks. Peab mainima, et tühiku jagunemisel eri ilmumisteks pole ranget hierarhiat ega paigutust, kõik seitse eri ilmumist hargnevad-tuletuvad tühikust, mitte üksteisest. Küll aga on eri ilmumiste järgnevuses teatud tunnetuslik loogika. Töö algab lünga kui väiksema elemendiga ning liigub edasi eksitavamate ning oma töötamist ja mõju hägustavate tühikute (nt lisand ja askees) juurde. Sellest ka siis visuaalselt täheldatav paigutus.

Siinsed seitse eri ilmumist töötavad ka *platoodena*, kontsentreeritud keskmelena, mille all on omakorda erinevaid nähtusi ja nende jaotumisi. Kuid tuleb rõhutada, et need hargnemised ei järgi samuti mingit hierarhiat. Nende kulgemist saab jälgida ka joonisel ning see tõestab, et loetelu *à la* 1, 2, 3 ei peegelda mitte tähtsusjärjekorda, vaid lihtsalt eri olekute, võimaluste, *paindumiste* üleslugemist.

Joonisel leidub veel mitmeid kaheotsalisi nooli. Nende eesmärgiks on tuua esile mõtteline seotus eri platoode ja nende alaliikide vahel. See on just nagu risoom, mis hargneb igas suunas ning on tagasi-, üles- ja kõrvalthaaravalt seotud teiste sünaptiliste keskustega. Kahepoolsed on need nooled seepärast, et ükski mõju või seotus risoomses konstruktsioon-organismis pole ühesuunaline; *üks* on seda rohkem seesama *üks*, kui ta on hõlmatud *teisesse* — ta saab kinnistatud seotuse, teise olemuses osalemise kaudu. Näiteks: läbikriipsutuse puhul on liiasus seotud ülelibistuse kui tehnikaga. See tähendab, et ülelibistuses kui tehnikas on sees liiasus, ta kasutab seda; samal ajal liiasuse üks olemis-, ilmumisviise on ka seesama ülelibistus kui tehnika.

Kokkuvõtvalt, joonise eesmärgiks on võimalike jaotumistehargnemiste ja vastastikuste seoste läbi illustreerida tühiku *risoomaatilist* iseloomu.

KOKKUVÕTE

Artikli eesmärgiks oli analüüsida tühikut — uurida, kuidas ja kus see töötab, mil moel ilmub ning mida endaga kaasa toob.

Käesoleva käsitluse tulemusena võib väita, et tühik on transformatsioonide sissetooja ning lineaarsuse katkestaja; aktiivne väli. Ta ilmub ülekoormuse ja mitmekordistatuse; hõreduse ja õõnsuse; liigituse ja laienduse; puudumise ja kohaloleku; tühjuse ja täidetuse juures. Ta on kestvalt, vaikivalt kohalolev, konstruktsioonides enamasti määrava, isegi fataalse tähtsusega. Pärast teda tuleb alati midagi muud.

Tühik on hägustav ja kaval ning seetõttu on suutnud end hästi maskeerida, ta on hüpnootiliselt eksitav. Sellega aga täidab ta oma eesmärgid — töötab vaikselt ja tõhusalt.

Tühikul on palju eri ilmeid. Tema avaldumis- ning funktsioneerimisgraaf on kihiline ning läbipõimimistest koosnev, ja seda juba termini juuretasandil. Katkestuste ja lahtiliigendamiste taustal tulevad ilmsiks teatavad seaduspärad ja töötamisreeglid. Mida rohkem hargnemisi tekib, seda hägusemaks muutub mõiste üheseltvõetavus. Tühik muutub üheselt hõlmamatuks ning temast saab süsteem — süsteem, mis koondab korruga kokku eelnevate ilmumiste väljad ning töötab kui *risoom*.

Kirjandus

- Barthes, Roland 2002. *Autori surm: Valik kirjandusteoreetilisi esseid*. Tallinn: Varrak
- Barthes, Roland 2007. *Tekstimõnu*. Tallinn: Varrak
- Bataille, Georges 1993. *Silma lugu*. Tallinn: ETF
- Bennington, G. 2000. *Interrupting Derrida*. London & New York: Routledge
- Colebrook, C. 2002. *Gilles Deleuze*. London & New York: Routledge
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1998. *Kafka: Väikese kirjanduse poole*. Tallinn: Vagabund
- Derrida, Jacques 1991. Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste diskursuses. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1411–1437
- Derrida, Jacques 1995. *Positsioonid*. Tallinn: Vagabund
- Eco, Umberto 2005. *Lector in fabula*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Erelt, Tiiu 2007. *Terminiõpetus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Foucault, Michel 2000. *Ethics: Subjectivity and Truth. (Essential Works of Foucault, 1954–1984, vol. 1.)* London: Penguin Books

- Foucault, Michel 2005a. *Seksuaalsuse ajalugu I: Teadmistahe*. Tallinn: Valgus
- Foucault, Michel 2005b. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Gombrowicz, Witold 1998. *Päevaraamat*. Tallinn: Vagabund
- Jaanus, Maire 1990. Jacques Lacani alateadvuslik individualism: keha ja keel. — *Vikerkaar*, nr 11, lk 66–69
- Krull, Hasso 1996. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund
- Krull, Hasso 1998. Psühhoanalüütilised mõisted ja nende tõlkeprobleemid. Lacanlik vaatepunkt. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 597–605; nr 10, lk 674–679
- Krull, Hasso 2000. *Millimallikas*. Tallinn: Vagabund
- Lacan, Jacques 1981. *The Language of the Self: The Function of Language in Psychoanalysis*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press
- Lacan, Jacques 1998. *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. London: Vintage
- Lacan, Jacques 2003. *Écrits: A Selection*. London & New York: Routledge
- Lucy, N. 2004. *A Derrida Dictionary*. Oxford: Blackwell Publishing
- McHale, Brian 2002/2003. Küberpungi poeetika poole. — *Vihik*, nr 2, lk 48–59; nr 3, lk 46–54; nr 4, lk 65–72
- Royle, N. 2003 *Jacques Derrida*. London & New York: Routledge
- Sontag, Susan 2002. *Vaikuse esteetika*. Tallinn: Kunst
- Tomberg, Jaak 2004. *Ekstrapolatiivne kirjutamine: Tulevikukirjutuse poetikast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Undusk, Jaan 1998. *Maagiline müstiline keel*. Tallinn: Virgela
- Valéry, Paul 1995. *Härra Teste*. Tallinn: Vagabund
- Žižek, Slavoj 2003. *Ideoloogia ülev objekt*. Tallinn: Vagabund

LISA

Tühikud saab sõltuvalt tema loomusest jaotada kaheks — *laetud* ja *tühjad* tühikud. Tühi tühik töötab *vahendina*. Tema tähenduslikkus on alati mujal, see seisneb *vahetejätuses*, mitte temas endas (nt lisainfo, sõnavahed, liiasus tekstis jne). Ta on potentsiaalsus, millesse saab ladustada või mida ümber tõsta.

Laetud tühik on elektrifitseeritud ala. Ta on kuhjumine ja õõnsus; kohal- ja ilmaolek; täis, tihe ning kompressiooni tõttu sisemiselt liikuv ja muutuv. Laetud tühik on aktiivne väli, mis

tõmbab sisse ja imbub ise; katkestab, lammutab, kodeerib, ehitab ja loob end ümbritsevat.

Laetud tühikud	Tühjad tühikud
Valged, tühjad alad tekstis	Sõnavahe
Sulu sees joonealune ja eksten- sioonid	Lisainfo sulu sees — tausta- lisa
Sulu/sulgemise mõjust tingitu	
Subjekt suletud “teisesse”	
Vahelejätt kui katkestus — uus süžee	Vahelejätt kui vahend
Vahelejätt kui kohalolu	
Petlik läbikriipsutus	Läbikriipsutus — liiasus kui võte
Lisand	
Askees	

AUNE AINSON (sünd. 1980) lõpetas 2008 Tartu ülikooli semiootikuna.
Praegu TÜ semiootikamagistrant.

ARVUSTUS

Edzard Schaper. *Timukas*. (Eesti lugu 18.) Saksa keelest tõlkinud Katrin Kaugver. Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia, 2009. 574 lk.

Edzard Schaper on kirjutanud ajaloolise romaani, mis käsitleb revolutsiooni — täpsemalt 1905. aasta revolutsiooni Eestis ja Lätis. Mida ootame niisuguselt teoselt? Muidugi seda, et autor oleks kursis revolutsiooni põhisündmustega Baltikumis ja Venemaal üldse. Võib ju öelda, et kõnealune revolutsioon on osa 20. sajandi maailmaajaloost. Revolutsiooni kaudu astusid eestlased ja lätlased maailma ajalukku. Kaasaegseid kirjeldusi revolutsioonist Baltikumis võime lugeda mitmes keeles väljaspool Venemaad ilmununa.

Mida me nõuame autorilt peale ajalooliste faktide austamise? Ootame ka selle aja poliitiliste ideede ja probleemide arutlust, arusaamist selle aja inimeste psühholoogiast. Schaper ei vea meid alt — ta käsitleb baltisakslaste, keiserliku Venemaa ja eestlaste poliitilist mõttemaailma revolutsiooni ajal. Tegeleme inimestega, kelle vaated olid tingitud rahvusest, ajalooast, seisusest ja klassist. Mis olid need poliitilised tõekspidamised ja arusaamised olukorrast, mida inimesed jagasid sel ajal? Kuivõrd said nad aru üksteisest? Mis muutus revolutsiooni tulemusel? Kas oli võimalik mingisugune kokkulepe eri rahvuste ja klasside vahel või olid vastuolud liiga sügavad? Kas oli võimalik üles ehitada uut ühiskonda uute väärtustega? Mida pakkus ajalugu ja ajalooliselt saadud arusaamad tuleviku jaoks inimestele 1905. aastal? Missuguseid varasemast ajast pärit väärtusi või institutsioone oli võimalik säilitada ja edasi arendada?

1904. aasta jaanuaris algas Vene-Jaapani sõda, kui Jaapan ründas Kaug-Idas Venemaa laevastikku Port Arturi sadamas. Venemaa keisririigi poliitika Kaug-Idas oli viinud sõjani, milleks Venemaa ei olnud hästi ette valmistatud. Sõjaväkke mobiliseeriti ka tuhandeid eestlasi, et võidelda Venemaa impeeriumi võimu eest Mandžuurias. Vene sõjaväel aga erilist edu Jaapani vastu Mandžuurias ei olnud. 1904. aasta suvel tungisid Jaapani väed Koreast Mandžuuriasse, tõrjusid Vene väed Lõuna-Mandžuriast välja ja piirasid maa poolt Liaodongi poolsaare ot-

sas Port Arturi kindluse sisse. Sama aasta detsembris kapituleerusid Vene väed Port Arturis. Tsaaririigi olukord hakkas sarnanema Vene kaotusega Krimmi sõjas. 1905. aasta mais purustas Jaapani merevägi Tsushima väina lahingus Venemaa Läänemere-laevastiku, mis oli saadetud välja eelmise aasta sügisel Kroonlinnast. Venemaa kaotus sõjas kahjustas tsaarivalitsuse mainet ja innustas neid, kes soovisid näha muudatusi Vene riigi valitsemises. Vene-Jaapani sõda on osa 1905. aasta revolutsiooni tagapõhjast, mida on vaja meeles pidada, et aru saada Venemaal ja Baltimaadel 1905. aastal tekkinud olukorrast.

Ülejäänud osa sündmuste tagapõhjast, mida Schaper käsitleb, tuleb otsida Venemaa majandusarengust ja tsaaririigi poliitikast. Nikolai II ajal hakkas Venemaa majandus väljuma mahajäänud staatusest. Tööstus arenes, tekkis tööliste klass või õieti pooltööliste klass linnades. Võime täheldada, et Baltimaad elasid Venemaa majandustõusu kaasa. Kuidas maalt tulnud töölised said hakkama oma eluga linnades ja kuidas Vene riiklik kord sai hakkama uue ühiskonna struktuuriga linnades, millest sõltus ka riikliku korra püsivus, olid küsimused, millele ei olnud sel ajal selget vastust.

Lõpuks on vaja silmas pidada poliitilist küsimust, mida Venemaa ei olnud lahendanud: kuidas suudab autokraatia või isevalitsuslik süsteem valitseda Venemaad veel ajal, mil teistes Euroopa riikides eksisteeris vähemalt mingisugunegi konstitutsioon või põhiseadus? Kaua võis Venemaa jätkata vanaviisi? Nagu teada, oli Venemaal olemas pörandaalune revolutsiooniliikumine — revolutsioonilised organisatsioonid ja revolutsiooniline kirjandus. Muidugi ei olnud see liikumine ühtne; poliitilised lahendused, mida Venemaa tulevikuarengu jaoks pakkusid välja erinevad poliitilised voolud, läksid üksteisest lahku.

Milline oli siis 1905. aasta revolutsiooni üldkäik Venemaal? Eelmäng algas juba 1904. aastal. Liberaalse semstvo (omavalitsuse) tegelased esitasid oma nõudmised: tuli valida Venemaa rahvaasemike kogu. Samal ajal tuli Pariisis kokku Soome sotsialisti Konni Zilliacuse (1855–1924) korraldatud kongress, kuhu kogunesid poola, soome, läti, gruusia ja armeenia sotsialistlike parteide esindajad, kes nõudsid demokraatiat ja rahvaste enesemääramisõiguse rakendamist. Eesti sotsialistid sellest kongressist osa ei võtnud. Selleks ajaks oli asutatud Venemaa Sotsiaal-demokraatlik Tööliste Partei (lõhestatud enamlaste ja vähemlaste fraktsiooniks) ning sotsiaal-revolutsionääride erakond, mis oli välja arenenud Vene narodnike liikumisest.

Sündmus, mida võib käsitada revolutsiooni algusena, oli nn verine pühapäev Peterburis 9. jaanuaril 1905. aastal, kui tööliste demonstratsioon, mida juhtis õigeusu preester Gapon, proovis esitada radikaalset

palvekirja keisrile, milles esitati ka nõudmine, et töölised tuleb "vabastada orjusest ja vaesusest". Talvepalee ees aga tulistasid sõdurid demonstrante, tappes umbes 200 inimest. Sellega algas revolutsiooni käik, mis hõlmas kogu Venemaad. Streigiliikumine leidis toetust Venemaa suuremates linnades, eriti piirimaadel — Varssavis toimusid verised kokkupõrked, samuti ka Riias. Võimuorganid kaotasid oma ainuvalitseva võimu riigis. Lõdvenenud riigivõim tekitas võimaluse ühiskonnagruppidel, kaasa arvatud poliitilistel parteidel, end organiseerida. Suvel levisid rahutused Siberisse ning Kesk-Venemaa ja Volga põllumajanduslikesse piirkondadesse ja ka mõnda sõja- ja merevaeüksusse — juunis toimus mäss sõjalaeval Potjomkin. Oktoobri algul kuulutati Moskvast ja Peterburis välja üldstreik, mis levis üle Venemaa. Samal ajal, 1905. aasta 17. oktoobril, nõustus Nikolai alla kirjutama nn oktoobrimanifestile, milles tsaar lubas Venemaale poliitilisi uuendusi, s.t tema väljaantud põhiseadust. Revolutsiooniline liikumine muutus aga radikaalsemaks, eriti Moskvast ja piirimaades. Selle järel hakkas riik detsembris revolutsiooni maha suruma — Moskvast näiteks peeti nädal aega tänavavõitlusi. Venemaa piirimaadel kestis võitlus kauem. Pärast oktoobrimanifesti väljakuulutamist algas uus ajajärk Venemaa poliitilises ajaloos, mida — olgugi et ajaloolastel puudub ühine arusaam — mõned ajaloolased on hinnanud kui Venemaa võimalust edasi areneda ilma revolutsioonita.

Mis toimus Baltikumis sel aastal? Välja arvatud Poola, olid revolutsioonilised sündmused siin ägedamad ja verisemad kui teistes Venemaa piirkondades. Tööliste streigid ja demonstratsioonid 1905. aasta jaanuaris Riias suruti maha samamoodi nagu Peterburis — sõjaväe poolt. Inimohvreid Riias oli peaaegu sada; hiljem, oktoobris, tappis samuti sõjavägi Tallinnas demonstratsiooni ajal 93 inimest. See tähendab, et Tallinnas ja Riias oli ametlike arvude järgi kokku peaaegu sama palju inimohvreid kui Peterburis jaanuaris. Järgnes 1905. aasta kevad ja suvi, mil kasutati vabadust, et tegutseda ja organiseeruda. Aeg lubas nüüd sotsialistliku ajalehe *Uudised* ümber koondunud ringkonnal Tartus asutada ka Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse. Venemaa sotsiaaldemokraatlik parteiorganisatsioon tegutses Tallinnas, aga lätlased olid organiseerinud oma Läti Sotsiaaldemokraatliku Partei. Pärast oktoobrimanifesti väljakuulutamist asutati uusi erakondi. Baltisakslased asutasid Balti Konstitutsioonilise Erakonna ja Jaan Tõnisson omakorda Eesti Rahvameelse Eduerakonna. Korraldati koosolekuid Tartus Bürgermuses ja ka ülikooli aulas. Esitati poliitilisi nõudmisi — hakati nõudma Eesti autonoomiat. Järgnes revolutsiooni süvenemine detsembris, kui tööliste salgad liikusid maale ja hakkasid põletama mõisaid. Tõenäoliselt põletati Eesti alal umbes 160 mõisat; Lätis oli see arv suurem. Pööre revolutsiooni

käigus toimus 1905. aasta detsembris ja kogu 1906. aasta, kui Vene riigi saadetud karistussalgad liikusid läbi Baltikumi. Karistussalkade tegevuse tõttu hukkus vähemalt 300 eestlast ja mitu tuhat lätlast. Tõenäoliselt olid karistussalgad (20 000 meest), mis saadeti Baltimaid rahustama, suuremad nendest, mida kasutati 1905. ja 1906. aastatel Gruusias, Siberis ja Ukrainas. Kas revolutsioon lahendas midagi Baltikumis? Kaldun arvama, et ta ei teinud seda. Üldiselt mõjutas revolutsioon Baltimaade arengut vähem kui Venemaad, kus hakkas toimima vähemalt uuendatud poliitiline süsteem. Seda ei saa ütelda Baltikumi kohta.

Romaan algab karistussalkade tegevusega. Eskadron (umbes 100) ratsaväelasi (osa ulaanide polgust) saabub liiga hilja, et ära hoida kahe mõisaomaniku tapmist ja ühe mõisa põletamist. Kõik toimub ku-sagil Pärnust lõuna pool asuvas kihelkonnas, kus Schaperi järgi elab 2942 eestlast, 1104 lätlast ja 32 sakslast. Kirjeldus mõisa ründamisest ja põletamisest klapi enam-vähem sellega, millega oleme harjunud, kui loeme A. H. Tammsaaret; Schaper kirjeldab seda aga karistussalga ohvitseride vaatevinklist. Jah, on õige, et eskadroni ülem rittmeister Ovelacker on baltisaksa päritolu, aga romaani alguses käitub ta nagu täiesti venestunud baltisakslane, kes on omaks võtnud kohustuse teenida Vene keisririiki. Igatahes järgneb mõisa ründajate kinnivõtmine ja lühike, sõjaväeseaduse järgi korraldatud välikohtuprotsess, milles mõistavad kohut ainult eskadroni ohvitserid. Surmaotsused 29 inimesele tehakse kiiresti. Ainuke otsus, mis tekitab lahkkelisid ohvitseride vahel, on kolme venna saatus, kes olid mõisa juures ajal, mil mõisaomanik tapeti, seega olid vales kohas valel ajal. Kaks nendest mõistetakse surma, kõige noorem 20 aastaks sunnitööle Siberisse. Üks ohvitser viiest tunneb, et otsus on ebaõiglane, aga see ei ole krahv Ovelacker, kes on välikohtu esimees, vaid saksa päritolu leitnant. Schaper küsib siin: mis on ohvitseri au? Romaani lõpulehekülgedel jõuab ta järeldusele, et on oluline vahe Preisi ohvitseri ja Vene ohvitseri aumõistes. Igatahes leitnant Möller, keda see küsimus vaevab, lahkub Vene sõjaväe teenistusest, kus tema järgi au on lihtsalt truudus (*norme du corps*) ohvitserkonnale, mis omakorda põhineb võimuprintsiibil — teenida võimsat Vene keisririiki selle riigi ametis õigustab ametnike tegevust. Eks see oli ohvitseride au, mis sidus Vene ohvitseri hiljem Vene kodusõjas ja motiveeris neid sõdima nõukogude võimu vastu, aga kodusõda näitas ka, et ohvitseri au ei olnud küllaldane, et tuua võitu admiral Koltšakile. Leitnant Möller leiab aga, et Preisi ohvitseri au, mis (Schaperi järgi) oli välja kujunenud "pikkadest katsumustest ja traditsioonidest", lisas aumõistele sügavama mõtte — au pidi põhinema südametunnistusel ja vastutusel oma tegude eest, mis aga ei tähendanud, et ohvitseri au oli individuaalne — vastupidi, ta pidi ole-

ma kollektiivne selles mõttes, et kogu Preisi või Saksa ohvitseride korpus tunnistas seda. Ohvitserid vastutasid oma tegude eest südametunnistuse läbi. Igatahes leiame, et leitnant Möller nõustub selle arusaamaga ja astub ohvitserina keiserliku Saksa sõjaväkke. Kõrvalmärkuse korras peame tunnistama, et ainuke tõsine vastuhakkamine Hitleri võimule põhines Preisi ohvitseride arusaamisel oma aust, aga see atentaat tehti juba ajal, kui kõigile oli selge, et Saksamaa kaotab sõja. Schaperi raamat ilmus 1940. aastal, neli aastat enne ebaõnnestanud atentaati Hitlerile. Mõlemad kontseptsioonid, nii Venemaa kui ka Preisi omad, on muidugi võõrad tänapäevase demokraatia tavadele, kus sõjavägi peab alluma tsiviilühiskonnale.

Ovelacker lahkub Vene sõjaväest varsti pärast kirjeldatud sündmusi. Ta ei teinud seda mitte süütunde pärast nagu leitnant Möller, vaid ta saab päranduseks mõisa, mille omanik tapeti revolutsiooni käigus; omaniku naine oli Ovelackeri sugulane. Ovelacker pöördub tagasi oma juurte juurde; ta soovib normaalset elu kui mõisnik, kes soovib nüüd ühineda baltisaksa rüütelkonnaga, kes tegeleb mõisa majandamisega ja kes leiab ka armastust. Rahva seas levib aga tema kuulsus "timukana", kes oli kohut mõistnud mässajate üle. Kõik lõpeb aga, kui revolutsionäärid ta kihlatu tapavad ja tema ise haavata saab, aga jääb siiski ellu. Schaperi arutluses kerkib nüüd esile küsimus, kuidas baltisaksa aadel suudab veel oma majanduslikke, kultuurilisi ja poliitilisi eesõigusi Baltimaadel õigustada. Ühelt poolt oli Vene riik kärpinud rüütelkondade võimu, aga nagu revolutsiooni ajal taibati, vajasid mõisaomanikud tegelikult Vene riigi sõjaväe toetust, et oma varandust ja elu säästa. Teiselt poolt ründasid eestlased ja lätlased aadli eesõigusi, lähtudes siis kas sotsialismist või rahvuslikest ideedest. Baltisakslased said aru, et saksa väikekodanlus ja Saksamaalt sisserännanud teenijad on kadumas, sulamas kokku eestlaste või lätlastega. Saadi aru, et Baltikumi saksastamine ei olnud tegelik alternatiiv. Aadlil jäi üle hoida kramplikult kinni oma ristiusumisjoni ideest. Baltisakslaste esivanemad olid vallutanud maa, et ristiusku levitada, ja see ajalooline missioon pidi 700 aastat hiljem õigustama rüütelkondade seisuslikke õigusi ja aadlimõisate omamist. Nagu nendib Schaper, ei olnud see õigustus ei eestlastele ega lätlastele vastuvõetav.

Lõpuks on nii Vene riik kui ka baltisaksa rüütelkond valmis Ovelackerit maha kandma, sest poliitiliselt oli ta mõlemale halb kaup, mis tõi ainult kahju. Eesti ja läti rahva seas oli ju levinud tema uus nimi "timukas". Vene riik omakorda otsustas, et ta ei jõua Ovelackerit kaitsata, olgugi et Ovelacker oli teeninud oma "timuka"-nime riigi teenistuses riigikohustusi täites. Riik pakkus talle anonüümset pagulust kusaigil Euroopas. Samuti ei võtnud Eestimaa rüütelkond Ovelackerit oma

kaitse alla, tuues põhjenduseks, et ta on tegutsenud karistussalgas kui Vene riigi ohvitser, mitte aga kui baltisaksa aadlik. Schaper esitab lugejatele kõlbelse küsimuse: kuhu on riigi või seisuse au kadunud? Kas on Vene riigil või baltisaksa rüütelkondadel võimalik ilma aumõisteta poliitiliselt edasi tegutseda? Põhjendused, mis riik ja seisus esitasid, et toetada oma otsuseid, olid mõlemal poolel lihtsalt poliitilised: mõlemal oli kasulikum niisugust poliitikat ajada. Schaperil on õigus, et poliitikas on põhiline ellujäämispõhimõte, ja teame, et küllalt riike ja poliitikuid on olnud valmis müüma oma põhimõtteid ja aumõistet, selleks et ellu jääda. Tuletagem meelde kas või Müncheni kokkulepet 1938. aastal. Muidugi võime küsida, kas see alati töötab; võib-olla õõnestab au kaotamine lõpuks igasuguse toetuse riigile, kui teised riigid või riigi enda kodanikud kaotavad usu selle riigi õigusse eksisteerida.

See on muidugi ajalooline fakt, et nii Vene keisririik kui ka baltisaksa aadel kadusid poliitiliselt areenilt tosin aastat pärast 1905. aasta revolutsiooni. Kas ajaloo käik oleks võinud minna teistpidi, ilma Esimese maailmasõjata? Kuidas me ka sellele küsimusele vastaksime, igal juhul võime öelda, et 1905. aasta revolutsioon õõnestas toetust mõlemale, nii keisri isevalitsusele kui ka Baltimaade rüütelkondadele.

Romaani peategelased on baltisakslased; kuidas aga on lugu eestlastega? Schaper käsitab eestlasi peamiselt kui rahvamassi, kes on valmis rõõvima ja tapma ning kelle motiivid on madalad — enam-vähem keskendunud lühiajalise kasu kättesaamiseks. Schaper eestlaste ega lätlastega kuigi palju ei tegele — vähe on neid, keda ta võtab vaevaks kirjeldada kui inimesi. Ovelackeri mõisavalitseja on sakslane, ühtegi mõisatöölisi ei esitata sügavama käsitluse väärilisena. Mässajate hulgas ei leidu samuti positiivset kuju. Eestlasest mässajat, üliõpilast Illuste Jürit on kujutatud isikuna, kelle peamine siht on mõisa hõbeasjade varastamine ja kes on valmis selle eesmärgi nimel tapma. Kolme venda, kellest kaks maha lastakse, esitatakse kui lihtsalt naiivseid ja rumalaid poisikesi. Nende isa Koirit, väga patriarhaalset inimest, kes läheb hulluks pärast poegade kaotamist, nimetab Schaper Hiibobiks. Vaevalt aga kannab Schaperi raamatus kirjeldatud isik Hiiobi nime välja. Koiri ei maadle ometi ei usu ega jumalaga; ta on lihtsalt ülekohtu ohver, kes ei suuda reageerida oma õnnetusele. Tema naine suri varakult ja ainuke tee, mis pakub talle mingisuguse lahenduse, on isiklik kättemaks — näpuga näitamine Ovelackeri kui "timuka" peale, kes on isiklikult süüdi ülekohtus, mis võttis temalt pojad, ning peab vastutama oma tegude eest.

Schaper mainib, et oli olemas eesti päritolu pastoreid ja mõisavalitsejaid, kes olid saksastunud. Ta kahetseb, et eesti haritlaskond hakkas tekkima ajal, mil Euroopa kultuuris oli valdavaks rahvusromantism. See

oli muidugi üldine nähe Ida-Euroopas. Igatahes tähendas see, et eesti haritlaskond hakkas arendama oma kultuuri vastuolus baltisaksa kultuuriga. Romaani lõpuosas on kujutatud ka eesti üliõpilast, kes väljendab Ovelackeriga kõneldes rahvuslikke ideid. Üliõpilane Konstantin Sirg, olgugi et ta ütleb välja, et ta ei saa toetada baltisaksa missiooni ideid, esitab rohkem kultuurilisi kui poliitilisi vaateid. Sirg soovib ka Ovelackerile, et ta peaks leidma tee vana Koiri juurde, ning selle mõttega ühineb leitnant Möller hiljem täiesti iseseisvalt. Lõpuks leiab Ovelacker lahenduse isiklikule vastutustundele, kui ta külastab vana Koirit, kes on suremas, ja lubab toetada noorema poja vabastamist Siberist. Eks baltisaksa rüütelkondade ajalugu oli seotud mõlemaga, mõõga ja ristiga. Nii et Ovelacker oli lõpuks ka valmis oma risti kandma. Ristikandmine on aga isiklik. Kas baltisaksa rüütelkonnad olid valmis seda tegema, on kahtlane. Igatahes 1918. aasta poliitika näitab, et nad ei olnud selleks valmis.

Missuguse prognoosi eestlaste tulevikust võiks teha, kui lähtuda Schaperi esitatud kirjeldusest olukorra kohta Baltikumis 1906. aastal? Vastus peab olema, et eestlaste tulevikuväljavaade ei oleks olnud kuigi roosiline. See tähendab, et 1905. aasta Baltikumis, revolutsiooni käik ja selle mahasurumine, ei lahendanud sügavamaid probleeme. Mida oleks vaateleja võinud ennustada tulevikuks? Vastus võiks olla, et tulevik oleks võinud tuua mingisuguse nõukogude-taolise korra, aga mitte iseseisva vabariigi. Miks me ei saa Eesti vabariiki välja lugeda Schaperi romaanist? Esitaksin kaks põhjust, millest üks oleks, et ta jätab kõrvale Venemaa poliitilise maailma. Mis oli tegelikult oktoobrimanifesti ja valitud duuma tähendus? Need sündmused tipnesid Venemaa 1917. aasta veebruarirevolutsioonis ja visioonis demokraatlikust Venemaast — selles, mida Schaper ei suutnud ennustada ja mida me romaanist ei saaks välja lugeda. Teine oleks, et me ei näe siin midagi sellest, kuidas eestlaste poliitika, kes olid valmis kaasa töötama Venemaa liberaalide poliitikaga 1917. aastal, võis pakkuda uue lahenduse Baltikumi olukorrale, mis viis välja poliitikani, mille siht oli Eestimaa poliitilise autonoomia ülesehitamine demokraatlikult valitud Maapäevaga, mis võttis üle ka Eestimaa rüütelkonna Maapäeva võimu. Veebruarirevolutsioon Venemaal muidugi tähendas Balti rüütelkondade poliitilise elu lõppu (välja arvatud Saksa okupatsiooni aegne poliitika) ja samuti keiserliku Venemaa autokraatia lõppu.

Schaperi kahe mõttega olen siiski nõus. Schaper ennustab, et 1905. aasta revolutsioon tähendas, et oli tulemas eestlaste ja lätlaste aeg Baltikumis. Mõlemad, Vene keisririik ja baltisaksa rüütelkonnad said aru, et peavad edaspidi eestlaste ja lätlastega kokkuleppele jõudma.

Rüütelkond proovis uuendada oma asutusi 1905. aastal eestlaste ja lätlaste kaasatõmbamisega. Venemaa oli juba varem loobunud mõttest, nagu saaks ta Baltimaades valitseda baltisakslaste kaudu, ja mõistnud, et tegelikult on vaja üha rohkem arvestada eestlaste ja lätlaste soove. Kas Baltikumi rüütelkonnad olid aga valmis kandma oma risti ja lahti ütlema oma ajaloolisest missioonist siin? Palju kergem on ühel isikul kanda oma risti kui kollektiivil rist omaks võtta ja muuta oma maailmavaadet. Samuti võime kahelda Venemaa poliitika valmisolekus leppida Venemaa vähemusrahvastega ja Venemaa ümberkorraldamisega föderaalriigiks. Et seda teha, oleks tulnud maha jätta imperialistlikud püüdlused ja maailmamiisioon. Teiseks esitab Schaper eestlastele ja lätlastele küsimuse, kas nad olid küllalt küpsed, et vastutada oma tegude eest, ja kas nad olid valmis kandma ka süütunnet, mis vist on vajalik, kui keegi on poliitilise võimu juures. Poliitilise võimu kandmine põhineb vastutustundel ja teatud määral ka süütunde omaksvõtmisel. Eestlaste poliitiline ajalugu algab 1905. aasta revolutsiooniga. Ka eestlastel on midagi, mille puhul neil on vaja vastutustunnet väljendada.

Kes oli Edzard Schaper? Ta sündis 1908. aastal sõjaväeametniku perekonnas keiserliku Saksamaa piirirajoonis Poseni (Poznańi) lähedal, mis pärast Esimest maailmasõda sattus Poola riigi koosseisu. Pärast sõda asus perekond Saksamaale, aga suutmata kaua ühes paigas püsida, lahkus Edzard Schaper 1925. aastal Hannoverist, kus ta perekond oli elanud. 1932. aastal asus Schaper ümber Tallinna, abiellus seal baltisakslasega. 1940. aasta detsembris põgenes Schaper Soome. Pärast Teist maailmasõda elas ta lühikest aega Rootsis ja 1947. aastast Šveitsis, kus ta 1984. aastal suri. Šveitsis hülgas ta õigeusu ja astus roomakatoliku usku.

Schaperi esimene romaan ilmus 1927. aastal, viimane 1977. aastal; *Timukas* (Der Henker) ilmus 1940. Autorina on ta olnud väga viljakas, tema romaanide teemad on põhiliselt seotud Baltikumi ja Ida-Euroopa saatusega. Keskkel kohal on olnud ka usuküsimused. Pärast Teist maailmasõda kutsus ta oma lugejaid saksakeelses kultuuriruumis mitte unustama eestlaste, lätlaste ja leedulaste saatust Läänemere idakaldal, mida ta pidas osaks läänemaailmast.

Olavi Arens

OLAVI ARENS (sünd. 1940) on lõpetanud Harvardi Ülikooli ajaloo alal 1963 ja Columbia Ülikooli magistriraadiga 1969, filosoofiadoktor (1976, Columbia Ülikool). Olnud Armstrong State College'i *assistant professor* 1974–1978 ja *associate professor* 1979–1984, Armstrong Atlantic State University (Savannah, Georgia) professor a-st 1985.

VABA EESTI RAHVA KAITSEL

Mati Kröönström. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 311 lk.

Üldmulje Mati Kröönströmi doktoritööst on vägagi positiivne. See on tõsine teadustöö, mis süvendab meie teadmisi Eesti Vabadussõjast, eriti eesti rahvusest ohvitserkonna osast selles heitluses. Sissejuhatuses püstitab autor mitu olulist küsimust, millele ta püüab oma väitekirjas vastata. Tähtsamaid nende seas on järgmised: Missugune ettevalmistus ja juhtimiskogemus oli Vabadussõja-aegsetel Eesti sõjaväe juhtidel? Milline oli juhtide vanuseline struktuur ja millist osa täitsid endise tsaa-riarmee kaadriohvitserid ning Esimese maailmasõja ajal võrsunud ohvitserid? Millises ulatuses ja miks jäid mõned eesti rahvusest ohvitserid Vabadussõjast kõrvale? Kuidas tekkis Rahvavägi ja milline osa oli 1917. aastal loodud rahvusväeosadel eesti ohvitseride koondamisel Eestisse? Neli peatükki väitekirjast on juba varem ilmunud artiklitena ajakirjades *Akadeemia* ja *Tuna*.

Pöördun nüüd autori põhiargumentide ning teeside poole. Eesti relvajõudude organiseerimine Vabadussõja alul toimus aeglaselt mitmel põhjusel. Et varasemaid valitsemiskogemusi polnud, ei suutnud Eesti Ajutine Valitsus uues olukorras küllalt kiiresti orienteeruda. Kaheldi, kas Eesti suudab omal jõul hakkama saada, ning loodeti välisabile, näiteks Inglismaa poolt. Kui lõpuks asuti Rahvaväe loomisele, kardeti seda teha sundmobilisatsiooni teel. Kuigi ka juhtide mobilisatsioon Vabadussõja esimestel nädalatel arenes samuti visalt, arwab Kröönström, et rinde püsimine kriitilisel ajal 1918. aasta detsembris oli peamiselt mõnesaja ohvitseri ja vabatahtlike sõdurite teene. Autor viitab enamuse suhtelisele populaarsusele nii ohvitseride kui ka sõdurite hulgas ja massilise väejooksu probleemi lahendamisele 1919. aasta kevadeks. Mõlemad küsimused vajaksid pikemat selgitust. Kröönströmi meelest oli Johan Laidoneri valik ülemjuhataja kohale õnnestunud, aga üldiselt tundis Eesti sõjavägi Vabadussõjas suurt puudust just kõrgema sõjalise haridusega juhtidest. Kogenenud ohvitseride nappus ei osutunud Vabadussõjas siiski otsustavaks teguriks, kuid kindlasti raskendas olukorda.

Kuues peatükis käsitletakse erinevate sõjaväeliikide juhte: jala-, ratsa-, suurtüki-, soomus- ja insenerivägi ning laevastik. Jalaväekooli taustaga ohvitseride osakaal Vabadussõjas oli umbes 75% koguarvust, ja seda tõika arvestades oleks võinud vastav peatükk pikem olla. Va-

badussõja juhi edu sõltus üsna palju varasematest kogemustest, näiteks tegevus luurekomando ülemana tsaariarmees, ja üle kahe kolmandiku pataljoniülematest oli varem teeninud rahvusväeosades. Territoriaalset põhimõtet, kus samast maakonnast pärit sõdurid hoiti koos, rakendati tõhusalt mitmes üksuses. Ülejäänud väeliikide ja nende ohvitseride osatähtsus Vabadussõjas oli väiksem, aga neil oli vahetevahel otsustav roll lahingutes, näiteks suurtükiväel ja eriti soomusrongidel koos desantüksustega. Mitmel alal kerkis esile tehnilisi probleeme, nagu hobuste ja varustuse nappus ratsaväes, sidevahendite puudus inseneriväes või suurtükkide väike arv, vanus ja kehv seisukord. Mida rohkem oli mõni väeliik spetsialiseerunud, nagu näiteks merevägi, seda vähem oli üldiselt selles eesti rahvusest väljaõpetatud ohvitseri. Seetõttu teeniski Vabadussõja ajal Eesti laevastikus mitu vene ja saksa rahvusest juhti. Oleks huvitav teada, kas selline võrdlemisi arvukas mitte-eestlaste hulk tekitas probleeme ka juhtimises. Mereväe käsitluse lõpus jõuab autor tähtsa järelduseni: "Nagu teisteski väeliikides, kehtis ka laevastikus põhimõte, et madalama tasandi juhtide kvalifikatsioon oli parem kui kõrgematel juhtidel."

Viimases kolmes peatükis vaatleb Mati Kröönström sõjavägede juhtimisküsimust laiemalt, hinnates Punaarmee juhtivkoosseisu Vabadussõjas ja eesti rahvusest ohvitseride osa Vene kodusõjas. Lõpuks võrdleb ta eesti ja vene ohvitseride valikuid segastes oludes kahes sõjas. Autor leiab, et Punaarmee tippjuhtide seas oli endiste kaadriohvitseride osa märkimisväärne, aga madalamatel tasanditel, näiteks roodude ja pataljoni ülemad, ei küündinud ohvitseride sõjaväeline haridus ja lahingukogemus Eesti sõjaväe analoogsete juhtide tasemeni. Selline olukord oli eriti nähtav eesti punaväes, sest suur osa eesti rahvusest ohvitseri oli koondunud kodumaale rahvusväeosade loomise ajal 1917.–1918. aastal. Ühes tähtsas peatükis arutleb Kröönström, miks suhteliselt palju eesti sõjaväejuhte — nende arv võis ulatuda 800-ni — osales Vene kodusõjas nii punasel kui valgel poolel. Autori meelest olid põhjused peamiselt olmelised, geograafilised ning majanduslikud. Mitmed Venemaal teeninud eesti rahvusest ohvitserid olid tihedalt lõimunud Vene ühiskonda, eeskätt — kuid mitte ainult — Venemaa eestlased ise. Eesti sõjaväe juhtidel, kes asusid Venemaal veel Saksa okupatsiooni alul, oli peaaegu võimatu pärast seda siirduda Eestisse ning suurem osa nendest allus sundmobilisatsioonile nii Puna- kui Valgearmees. Autori meelest jäid ideoloogilised kaalutlused teisejärguliseks. Viimases sisulises peatükis, mis lähenemisviisilt on eeskujulikult analüütiline, leiab Kröönström, et veidi paradoksaalsel kombel tuli Eesti väiksus talle Vabadussõja ja Vene kodusõja ajal kasuks. Rahvusväeosade organiseerimine toimus kiiresti

1917. aastal, luues eeldused "mentaalseks" eemaldumiseks Venemaast, ja Ajutine Valitsus suutis esindada tsiviilvõimu ega hellitanud lootust, et riigi võiks päästa mingisugune ähmane välisabi, nagu arvasid mõned Valgearmee juhid. Revolutsiooni mõju vene ohvitseridele oli vastupidine — paljud vene rahvusest sõjaväejuhid muutusid passiivseks, olles vaimselt murtud ja otsustusvõimetud uues olukorras.

Väitekirja lõpus püüab autor vastata sissejuhatuses esitatud küsimustele. Eesti Rahvaväe formeerimine ning ohvitseride mobiliseerimine Vabadussõja ajal nõudis aega ja karmi distsipliini rakendamist. Rahvaväe juhid olid põhiliselt sõjaaegsed; kaadriohvitseride osatähtsus osutus tunduvalt väiksemaks. Eesti sõjaväe juhtkond oli väga noor. Üle 80% väitekirjas käsitletud ohvitseridest olid nooremad kui 30 aastat. Tegelikult pakkus Rahvavägi noortele eesti ohvitseridele hea võimaluse tõusmiseks sõjaväe ametiredelil, sest oli nappus vanematest väljaõpetatud juhtidest. Autori arvates oli vanemate ohvitseride puudus mõnes mõttes positiivne, sest selle tõttu ei tekkinud erilist konkurentsi juhtivatele kohtadele. Geograafilise päritolu järgi oli peaaegu 70% juhtidest endisest Liivimaa kubermangust ning 6,8% ohvitseridest teistest rahvustest, peamiselt venelased ja sakslased. Eesti rahvusest juhid olid üsnagi hästi haritud: 16,2% uurimuses käsitletud ohvitseridest õppis mõnes kõrgkoolis või oli selle lõpetanud. Eesti Rahvaväe edu võib osalt peituda ka selles, et ohvitserid ja juhid olid põhiliselt ühesuguse sotsiaalse päritoluga. Lõpuks rõhutab Kröönström veel kord, et ohvitseridel oli võtmeosa Vabadussõjas, eriti kriitilistel nädalatel selle võitluse algul.

Väitekirja kõige olulisemad allikad asuvad Riigiarhiivis. Autor on seda materjali tõhusalt kasutanud, näiteks ohvitseride teenistuslehti, Vabadussõja-aegseid mälestusi ning Venemaal viibinud sõjaväejuhtide opteerumistoimikuid. Mõningast täiendust on saanud Venemaa Riiklikust Sõjaajalooarhiivist ning Venemaa Riiklikust Sõjaarhiivist. Kaasaegsest ajakirjandusest on kasutatud nelja eesti ajalehte, kuigi nad joonealustes viidetes palju ei esine. Bibliograafias tsiteeritud teosed on peaaegu ainult eesti ja vene keeles. Lääne autorite tööde kasutamine, näiteks Vene kodusõja kohta, oleks andnud laiema konteksti doktoritööle ning toonud esile erinevaid perspektiive mõnele küsimusele. Autori koostatud ulatuslikud lisad, mahult rohkem kui 100 lehekülge, pakuvad väärtusliku täienduse väitekirja tekstile, eriti nr 2 ("Eesti rahvusest kaadriohvitserid 1914–1920"), nr 4 ("Vabadussõja juhtide üldnimekirj") ja nr 5 ("Vabadussõja juhtide sünnikoht, üldharidus, perekonnaseis ja usutunnistus"). Viimases oleks olnud huvitav näha mitte-eestlastest ohvitseride rahvust.

Autor on koostanud olulise andmebaasi 739 Vabadussõja juhi kohta, aga käsitluses võiks olla täpsemaid andmeid ohvitseride sotsiaalse

ning geograafilise päritolu kohta. Eesti ühiskond oli võrdlemisi kiires moderniseerimishoos, millega kaasnes sotsiaalne eristumine. Millised ühiskondlikud grupid siis olid kõige rohkem esindatud ohvitseride seas? Oleks samuti huvitav teada, kuidas juhid jagunesid kodumaakondade järgi. Toodud üldarvu järgi tundub, et nii nagu ärkamisajal, oli nüüdki oluline Lõuna-Eesti osa. Autor jätab käsitlusest meelega kõrvale teistest rahvustest ohvitserid, aga nende kaasamine, eriti arvuliselt tähtsad venelased ja sakslased, annaks täielikuma pildi Vabadussõja juhtkonnast. Laiemast kontekstist rääkides oleks teretulnud lühike võrdlus Läti oludega, kus leidis nii sarnasusi kui erinevusi Eesti olukorraga. Lk 170 pakutud Soome vabatahtlike arv ("paar tuhat") peaks kindlasti suurem olema; Seppo Zetterbergi *Eesti ajaloos* on selleks 3700. Mõnes peatükis, kus autor esitab infot ohvitseride kohta, muutub raamatu tekst väga kirjeldavaks (näiteks lk 125–138, kus on vaadeldud Punaarmee juhtivkoosseisu). Selle peatüki stiilgi muutub väga kokkusurutuks, umbes nagu biograafilises leksikonis või entsüklopeedias. Üks võimalik lahendus oleks mõne tabeli koostamine, mis tooks esile üldistavama pildi koostatud andmete põhjal. Mati Krõonströmi doktoritöö on üldiselt sobivalt dokumenteeritud, ja nagu juba mainitud, on ta eriti tulemusrikkalt kasutanud Riigiarhiivi materjale. Peab siiski nentima, et mõnes kohas tekstis, kus on ära toodud faktilisi andmeid, puuduvad neile viited (näiteks lk 37, 93, 101 ja 108). Lk 61 esitatud väide, et kahest kõnealuselt ohvitserist "kumbki ei küündinud vajaliku tasemeni", nõuab samuti viitamist. Samuti vajab dokumenteerimist lk 107 leiduv viide Paul Laamanni mälestustele ("Oma mälestustes on P. Laamann ise tunnistanud. . .").

Kokkuvõtteks võib öelda, et Mati Krõonströmi doktoritöö on oluline panus Eesti Vabadussõja teaduslikku uurimisse. Ta pakub üksikasjalikuma ning varjundatuma pildi Eesti Rahvaväe juhtkonnast, kui on seni ajalookirjanduses olemas. Töö väärtust tõstab autori käsitlus Eesti vastu võidelnud Punaarmee juhtidest, eesti rahvusest ohvitseridest Vene kodusõjas ning eesti ja vene ohvitseride valikuvõimalustest pärast Esimest maailmasõda. Torkab silma, et nooremate ohvitseride osa Vabadussõjas osutus eriti tähtsaks ning uue riigi ja äsja loodud armee koosseisus oli "sotsiaalne mobiilsus" ülespoole igale edasipüüdlikule juhile vägagi avatud.

Toivo Raun

TOIVO RAUN (sünd. 1943) on lõpetanud Swarthmore'i kolledži 1964, filosoofiadoktor (Princetoni Ülikool, 1969). Olnud California Ülikooli õppejõud ja professor 1969–1989, Toronto Ülikooli eesti õppetooli professor 1989–1990, Indiana Ülikooli professor a-st 1990.

VÄITLUS

Jüri Talvet. "Reis Türgimaale — kaudu Läti". — *Akadeemia*, 2009, nr 2, lk 388–398.

Toomas Kiho:

Jüri Talvet on *Akadeemia* viljakas kaasautor, kes nii esseistina kui ka mõtlejana on ikka üles näidanud empaatiavõimet väetite vastu ja soovi rõhutute eest seista, vahel koguni sotsialistlikku tungi ühiskondliku võrdsuse ja ühetaolisuse, samas aga ka kultuurilise mitmekihilisuse poole. Nii olen temast ikka aru saada püüdnud. Ja enamasti tema seisukohtadega päri olnud, nii paljuski ka seekord, kui ta kirjutab: "Kängu jäävad need ühiskonnad, mis ei suuda oma tööd, hüve ja inimesi enam-vähem ühtlaselt laiali laotada."

Seekordse kaastöö tonaalsus ning mitmed selles leiduvad kirjakohtadega aga lausa kutsuvad tegema väikest väitlevat kokkuvõtet. Tunnistan, et ajakirja toimetuse ning ühe kaasautori positsioonid samas ajakirjas avaldatu üle väitlemiseks on väga erinevad: keeruline ning kohatugi on isenda toimetataval tribüünil väidelda kaasautori ja tema seisukohtadega. Sest üks sarnane ju toimetaja ja kaasautori roll ajakirja puhul kohtuniku ja atleedi rolliga spordiareenil. Kohtunikul on hulgaliselt võimalusi atleedi sooritust suunata kuni stardieelse diskvalifitseerimiseni välja, ning sama olukord on ka toimetusel kaastööde suhtes. Niisiis pole päriselt aus atleediga areenil kaasa võistelda, kuivõrd vile ja määrustiku määramise võimalused on liialt ühepoolsed. Seekord aga, loodan, andestavad lugejad ning autor selle väikese taktituse — liiati kui kinnitan, et autori üksikuid seisukohti lahates minu lugupidamine väarika kaasautori vastu üldiselt põrmugi ei vähene.

Olgu sissejuhatuseks märgitud, et kui Jüri Talvet ka end vähemalt riivamisi silmas peab, kui kirjutab: "Mind ei lase lahti aimus, et Eesti targem osa ei pääse end väljendama, sest on poliitikute ja meediategelaste omavaheliste osavate mängude tulemusena vaikima surutud", siis *Akadeemia* on kõnealuse esseega vähemalt ühe autori eneseväljenduseks

tribüüni andnud. Ja juba see on samm sõnavabadusrikka ühiskonna poole.

Millist Eestit aga Talveti seekordsest esseest näeme, kui proovime reisisida tema rada vastupidises suunas: reis tagasi Eestisse — kaudu Läti. Essees väljendab Jüri Talvet oma kodumaa ja kaasmaalaste suhtes eriti kriitilist meelt, naeruvääristades eestlasi kui “noort kultuurrahvast”, kes “oma lapselikkuses” ei saavat arugi, kui “ta iseenda üle naerab”.¹ Ta nendib, et eestlase “oluline iseloomujoon, meie rahvusliku identisuse vääramatuid tahke” on *ahnus*, seevastu aga *üllus* on sõna, “mida tänapäeva eestlane just tihti suhu ei võta”. Asi on meil kogunisti nii hull, et autor peab tõdema, et “eesti inimene ei ole oma looduse ilu väärt”.

Jakobhurdalikult muretseb Jüri Talvet küll, et meie kui rahvuse keha on väike, kuid teeb seda selleks, et jõuda hoopis teistsuguse, hirmutava järelduseni: “Kui Eestil tõesti oleks suur keha, see mõistus aga, mis riiklikust tegutsemisviisist välja paistab, püsiks praegusega samal tasemel, võiksime tõenäoliselt hakata kujutama tõsist ohtu Euroopa rahule ja julgeolekule.”²

Jüri Talvet ongi üdini kriitiline ka oma riigi suhtes (“mul on häbi meie riigi pärast”; “Sel riigil on viga küljes” jne), seevastu leides palju positiivset muudel maadel. Näiteks tõstab ta esile Läti head elukvaliteeti ning sealseid kadestamisväärseid majanduslikke olusid (*sic!*): “Läti [---] bussidel [---] on hinnatase tublisti madalam kui meie ühisliiklusvahendeil”; “valikuvõimalused [Riias] on Eesti pealinnast suuremad”; loomulikult ei jäta ta Riias olles ei juhust kasutamata, et Eestiga seotud või Eestile viitavaid ettevõtteid boikoteerida ning seda eriti esile tuua: “Muidugi ei hakka ma Riias ulualust otsima Revali märki kandvates võõrastemajades”.

¹ Pean seda Eesti-kriitikat Jüri Talveti esseistlikus reisikirjas sedavõrd keskseks teemaks, et jutu raamis (aga sündmused arenevad peamiselt raudteel) ettetulevaid ebatäpsusi või konarusi ma õgvendama ei hakka; nt pole võimalik tulla rongi Läti Valkast, sest sellist jaama polegi; nt pole Viljandist Pärnusse sõitmiseks vaja minna Tallinna kaudu, piisab ümberistumisest Lelles, jne). Talveti raudtee-kriitikaga võib üldjoontes hoopis nõustudagi, sest üks ütle juba vanasõna — seal, kus lõpeb mõistus, algab raudtee.

² Olgu siiski nimetatud, et selles stiilis postuleerivatele väljaütlemistele (nt ka “meie keha ja siis ka vaim ei ole jätkusuutlikud”) lisaks leidub Jüri Talveti essees ka üks helgem tulevikupilt: “kasvab üles see noor eestlaste sugu, kes praeguses Eestis laiutava iseka ahnuse ja selle pinnal õilmitseva matsluse aadet ei jaga”. Lõpuks, ka Talveti rullnokluse- ja jõmlusevastase kriitikaga tahan kõigiti nõustuda.

Lätlastel on “väärikust ja elegantsi, mis eestlastel vajaka jääb”, nendib ta, ja lisab, et “neil [lätlastel] on ka parem maitse”. Vaid mõistuspärasuses edestame Talveti etnilisel skaalal lätlasti, “ent mõistuspärasus ilma tundlikkusest ei saa kedagi rikastada”, nendib ta, ning tundlikkust on Talveti hinnangul jällegi lätlastel rohkem kui meil.

Kardan küll, et mõök — mille Jüri Talvet siin tõstab, kui ta Graciáni parafraseerides ütleb: “veelgi suurema vaenlase saab endale rahvas, kes järjepanu iseennast pilkab ja naerualuseks teeb — vaenlane ehitab oma kodu temasse endasse, tema hinge” —, see mõök tabab lõpuks teda ennast. Kas mitte selle essee sisse polegi keegi juba pugunud?

Talvet ei jäta hea sõnaga meenutamata nõukogude aega, kinnitades näiteks, et “veel nõukogude ajal võis otse Riiga või kaugemalegi sõita” — mis kõlab lausa naljakalt, sest raudse eesriide taha sõita oli privileeg vaid üksikutel väljavalitudel. Eesti okupeeritud režiimide puhul on tal üldse mingi omamoodi liigitus, näiteks seab ta ühele pulgale “natslikku” ja “stalinlikku” — loogilisem oleks aga kõrvutus stalinlik-hitlerlik või natslik-kommunistlik. Nii pole ka üllatav, et Eesti riiklikku järjepidevust autor ei tunnusta: näiteks ta ema astunud ellu “esimese Eesti Vabariigi lõpul”, Lennart Meri on tema jaoks aga “meie uue vabariigi esimene president”?! Olen kindel, et seda lugedes pööras Eesti Vabariigi riikliku kontinuiteedi järjekindel kaitsja Lennart Meri hauas teise külje. Nostalgiat nõukogude aja järele aimub ka essees meisterlikult ja empaatiliselt maalitud portreedest: Valga raudteejaama tualetöör, Riia hotelli administraator, vagunisaatjad, kes rõõmsalt ja ühest suust vene keeles *jah! muidugi! palun!* hüüavad, ning lõpuks ka Narva tekstiilitöölised, keda kapitalistlikud vabrikandid vallandanud on, — naised, kes kõik sotsiaalsel skaalal allapoole nihkunud on.

Jüri Talvet kirjutab Eesti kohta: “Meil on ka levinud mingi veider arusaam, et meil sobib maale sisse lasta kõrgtehnikaspetsialiste ja iga-suguseid muid tehnikaspetsialiste, mitte aga lihtrahvast.” Siin tuleb teda täiendada — nimelt on samasugune *veider arusaam* levinud kõikides maailma riikides, ka Itaalias või Hispaanias ei olda sugugi rõõmsad rannikule või saartele öö varjus paatidega maabunud lihtrahva üle. Sisuliselt piiramatult sisserännu asjas saavad erandiks olla vaid okupeeritud territooriumid, mida ka omal nahal tundnud oleme. Talvet peab seesugust euroopalikku sisserännu- ja asüülipoliitikat millegipärast *veidraks arusaamaks* ning veelgi enam: ta nimetab seda lausa “igapäevaseks rassis-miks”!

Rassiküsimusega ongi Jüri Talvetil sootuks omamoodi vahekord. Etteheitvalt — kuidas siis teisiti? — kirjutab ta, et “Eesti immigratsioonipoliitika[st] [---] kumab läbi poolrassistlike hoiakuid”, samas ei

hoia ta end tagasi rassilisi iseärasusi märkamast ja esile toomast oma vagunikaaslast kirjeldades: "Ta meenutab mulle neid mulati sprintereid, kes olgu nad Jamaica't, Kuubast või USAst, igasugustel võistlustel aina medaleid võidavad. Pisut aasialikud silmad. Muidugi ei ole ta tumedanahaline..." Toodud tsitaadis lisandub veel ka spordinüans: tunduks, et medalite võitmine, kui seda teevad mulatitarid, on midagi positiivset — samas taunib essee autor "meediamelu, mis saadab päevast päeva meie [s.o Eesti] spordisangarite tegusid".

Eriti tõre on Jüri Talvet Eesti riigivõimu suhtes. "Võim ei peegelda ühiskonna tegelikke tundmusi," ütleb ta — ja siin ei väära tema arvamust miski, sest: "Isegi sotsioloogilised küsitlused ei pruugi näidata asjade tegelikku seisut." Asi lihtsalt on sedasi, selgitab ta, et Eesti riigivõim — nagu kuri nõid — "valdab manipulatsioonimehhanismi, mis loob näivusi, otseku mõtleks rahvas samamoodi nagu ta ise."

Siinkohal lõpetagem essee analüüs. Kokkuvõtteks sobib tsiteerida Tiit Kämerit samast *Akadeemia* numbrist ("Inimene, ühiskond ja sotsiaalteaduste uus paradigma". — *Akadeemia*, nr 2, 2009): "Olukord, kus rahvas kujutleb end suurima kannatajana omaenda valitsuse all, on groteskne, naeruväärne ja alandav. Seetõttu tähendab see vaatekoha muutus ka muutust eetilises hoiakus: vaba mees vastutab, ori ei vastuta, ta ainult kannatab."

Jüri Talvet:

MEIE NOSTALGIAD

Kõigepealt panen käe südamele ja tunnistan: minus ei ole vähimatki nõukogude-nostalgiat. Ma armastan vaba Eestit, aga nii, nagu tahaksin vabaneda iseenda puudustest, igatsen, et mu isamaagi saaks priiki mõnestki hädast ja veast, mis tal praegu küljes on.

Toomas Kiho ütleb end minu nostalgia allikaid aimavat, mina tema omi aga ei tunne. Vahest nad ei olegi nii erinevad. Nagu tema, olen ka mina Miina Härma kooli aia taga pärast tunde oma last oodanud ja koju saatnud. Kui tähtsaks ma pean, et isad oma lastest hooliksid, sellest peaksid aimu andma minu viimased luulekogud. Mulluses kogus *Silmad peksavad une seinu* räägib sellest näiteks luuletus 5 leheküljel 13. Olen kindel, et kui kõik eesti isad oma lapsi hoiaksid ja maailma kurja eest kaitseksid, oleks tänane Eesti märksa helgem riik, kui ta on — selline,

millele muu maailm võiks vaadata austusega ja kus me end ise turvaliselt tunneksime.

Toimetus pakkus mulle küll võimaluse kirjutada “kaitsekõne”, aga tunnistan, et olen žanrilises segaduses. Kui Toomas Kiho avaldanuks siinsamas reisikirja pealkirjaga “Rongiretk Tartust Viljandi ja Viljandist Pärnusse, kaudu Lelle” ning selles mananuks pildi oma isamaanägemusest, vihjates sealjuures, et Talveti essees “Reis Türgimaale — kaudu Läti” leidub mõningaid ilmseid liialdusi, siis oluks see aus väitlus ühes ja samas žanris, võrdsete vahel. Praegu aga ei ole. Mina tema žanri ei valda, ja ülepea arvan, et seesuguse viljelemine meie ühisele isamaale midagi head ei tee.

Kirjutasin oma reisijutu mingil moel Laurence Sterne'i raamatu *Tundeline teekond läbi Prantsusmaa ja Itaalia* vaimus: Sterne ei jõudnud seal pajatada Itaaliast, minu jutt katkeb saabumisel Istanbuli. Oma katsetes tunda “teist” ja selle kaudu meid ennast piirdusin meile lähimaga — Lätiga — ning selle igapäevase eluolulise eesti “omaga”, mis ka ju meie ühiskonna jõukale kõrgkihile on muutumas aina tülkamaks “teiseks”.

Olen ka parteilises segaduses, vastupidi Toomas Kihole, kelle seljajaga aimub kindel erakondlik koda. Pihin, et mitmesugustel valimistel uues Eesti Vabariigis olen kokku hääletanud nelja erineva partei kandidaatide poolt. Tuleb meelde Juhan Liivi luuletus “Minu erakond” (vt näiteks mu enda koostatud Liivi luule valimik *Tuulehoog löi vetesse* (Tallinn: Tänapäev, 2007, lk 217)). Liiv tunnistab seal nimelt oma poliitilist kergemeelsust: “Ma olen iga päev nii mitu-mitu-meelne, / kas vabameelne, vaba-, kodanlane, / kas töömees, jah, ka aadel mõnikord”. Minagi olen hääletanud igal korral selle partei poolt, mis parasjagu tundub kätkevat jõudu Eestit paremaks teha. Kahjuks ei ole ma seni avastanud ühtki parteid, mis seda teatava järjepidevusega suudaks. Olin parteitu nõukogude ajal, ja küllap jään poliitilistest erakondadest eemale surmani. Nii tunnen end vabamana andma oma osa eesti vaimu. Vaimsuse ja kultuuri peamissioon aga ongi ju ühiskonna kui terviku heaks toimida — eeskätt tasakaalustada rabeledusi, millesse poliitiline, erakondlik võim, isekusi vältida suutmata, ajaloos aina on takerdunud.

Aga nagu Liivil, kes sama luuletuse lõpuks tõdeb, et tema erakond on eesti keel, on minulgi oma parteitruudus olemas. Ustavust oma keelele ja kultuurile kui eksistentsi võimalikku mõtet olen rõhutanud läbi kogu esseeraamatu *Sümbiootiline kultuur* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005). Ent oma parteist võiksin kõnelda veel laiemas mõttes. Selle asutajaliikmed on näiteks Francesco Petrarca, Desiderius Erasmus, Thomas More, Michel de Montaigne, William Shakespeare, Miguel de Cervantes,

Pedro Calderón ja mõnigi teine veel. Nende vaimust olen tõesti aina koostust leidnud.

Nii et kui diskussioon parteilisele pinnale viia, siis peaks vastaspooleväitleja varuma kannatlikkust, et kõigepealt tutvuda minu erakonna põhikirjaga — lugema läbi *Narruse kiituse*, *Utopia*, *Esseed*, vähemalt *Hamleti*, *Don Quijote*, *Elu on unenäo* ja *Suure maailmateatri*. (Kõik need teosed on muide eesti keeles olemas, mõned olen ise tõlkinud ja pikkade saatemõtisklustega varustanud.) Kui on väitlejaid, siis võiks see arutus, juba tõsisemas laadis, jätkuda läbi järgnevate aastakümnete *Akadeemia*. Omalt poolt olen ikka valmis kaasa tegema, kuni suudan — Eesti heaks ja nimel.

Toomas Kiho:

KOKKUVÕTTEKS

Muidugi ja kõigepealt — ega ju tõsiselt mõelda saakski, et meie lugupeetud kaasautor Jüri Talvet on salasoveet. See oleks ilm võimatu. Olen üsna kindel ning nõus Talvetiga, et meie lähtekohad ja “kojad” on sarnased. Osutustega tema esseele ning väljavõtetega sealt tahtsin viidata vaid laiemale probleemiringile: mis tahes žanris või kus tahes elusfääris oma asja ajades ning mis tahes kunstilisi või majanduslikke vm eesmärke silmas pidades ei saa me Eesti kestmist pidada iseenesest millekski, mis sugugi meist endist ei sõltu. Eesti ei ole kunagi kusagil kellegi teise teha. Vastupidi — oma riiki ja iseseisvust tuleb kogu aeg taastada, meil kõigil, et võiksime kindlustada “eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade” — nagu seisab põhiseaduse preambulas. Eesti tulevik sõltub kõikide sõnavõtude, tegude ja otsustuste summast, mis me keegi siin teeme. Seda triviaalset tõde tuleb aeg-ajalt lihtsalt endale teadvustada, see meeldetuletus tuleb vahel kasuks kõigile osalistele. Nii on ka avaliku sõna ruumis tegutsevate toimetuste ülesanne tähelepanu juhtida tunnetatavale piirile, millest alates põhjendatud kritikarepliigid kasvavad üle niisama nutulauluks ja see muutub tasapisi oksa saagimiseks, millel me lõpuks ju kõik koos istume. Ma ei ütle, et Jüri Talveti esse selle piiri iseenesest juba ületas — ei, kuid ta andis ajendi osutada sellele, et riiki vahetpidamata kirudes ta lõpuks hävitada võime. Osundan minagi Juhan Liivi, kelle mõte “ükskord — kui terve mõte —, / ükskord on Eesti riik!” kehtib ka ümberpöörduvalt: kuni meie mõtted on terved, on Eesti riik, ja vaid niikaua oleme vabad oma mõtete väljendamisel.

Igatahes on sellest väitlusest kokkuvõttes kasu olnud: oleme nüüd mõlemad sõnaselgelt kinnitanud, et Eesti heaks oleme valmis — jättes kõrvale väitluses kerkinud täiesti meelevaldsed omistused ja osutused parteipoliitikale — tegema suuri tegusid, kui isamaa meid kumbagi omal moel vajaks. Ja see ongi tähtsaim tõdemus, millega võikski lõpetada.

TOOMAS KIHO (sünd. 1963) on *Akadeemia* peatoimetaja.

JÜRI TALVET (sünd. 1945) on Tartu ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakonna maailmakirjanduse õppetooli juhataja ja maailmakirjanduse korraline professor.

ABSTRACTS

RAIVO PALMARU. **The reality we create**

What media presents us is not a symbolic reflection of reality. The communication act is related to the treatment of an event, not the real state of affairs in the world. It expresses the belief of the mediator — what s/he believes to be the truth. The conditions for observation are also determined by the media system itself, more exactly, the interests of its autopoiesis. Media's primary principle of action is self-preservation through constant reproduction of media messages (and through them of itself). At that, reality as such and correspondence between messages and reality are of secondary importance. The differentiations made by the media system are its product, the picture of reality created by it, which need not have much in common with reality itself.

As such, media is one of the key systems of present-day society. It is a fundamental cognitive system through which society constructs its collective imagination of reality. The descriptions created by media give rise to collectively acceptable interpretations, more or less stable orientations, understandings and value judgements, our quasi- and pseudo-religions to which people are oriented in their activities (including communication). (Auth.)

RUDOLF BULTMANN. **Humanism and Christianity**

In the essay first published in 1948, the author discusses humanism in the context of education in the humanities. Humanism is based on ancient Greco-Roman concepts of truth, goodness and beauty through which science, law and art turn the world into people's home and enable them to feel like members of the universe. Christianity, however, has primarily been formulated as the opposite. People do not reach God by striving for truth, beauty and goodness, but only if they liberate themselves from the world and are able to ascend to the eternity as their home.

On the one hand, history teaches us that there cannot be anything like a synthesis between humanism and Christianity, and where it is seemingly created, it will immediately disintegrate again. On the other hand, however, it teaches us that the "question on Christianity and humanism" cannot be decided merely in favour of one or the other.

It is our historical fate that the humanist understanding of existence only exists in connection with the Christian understanding of existence and vice versa. The relation between both forces is living, fertilizing tension. There have been eras when the Christian faith with its clarity and purity has had to emphasize its antagonism to humanism, but there have also been eras when both Christianity and humanism have had reason to deliberate on what they have in common, and it seems to Bultmann that this is the case at present too. What is common for them is, for example, the negative attitude to the arbitrariness of subjectivism and emphasis on education in the humanities, which makes us think that the spiritual world, which lies outside the practical goals in life, has an independent value for people as it shapes their character and personality.

It is, however, of crucial importance that humans should not be considered conceited, and they themselves should not consider themselves conceited. They should not consider themselves beings imprisoned by the goals of practical, bodily, economic and political life but should be persons, i.e. beings who are something in themselves, who carry an idea and value in themselves, regardless if it is applicable to some practical aims. (Edit.)

SANDER TINT, HELEN SOOVÄLI. Geographical depiction of a fire on the example of Petseri

Fires have been regular visitors to cities throughout history. Fires of varying extent constantly happen in built-up areas in different contexts. The incidence of fires as an unmanageable and destructive element and their interaction with structures of human habitation has been considered accidental and difficult to generalize. Therefore, the explanation of the phenomenon has often been limited to factual description of the fire and its practical aspects, while no attention has been paid to the general meaning of the fire for urban society. Tragic spectacles are reproduced in social consciousness and are actually

one of central sources of functioning of human society. Therefore, this element should deserve more attention, including academic research.

As a concrete example, the article studies the great fire of 1939 in Petseri (Russ. Pechory — a small South-East Estonian town, from 1944 under the administration of Russia). An analysis is provided of the spatial distribution of risk in the town prior to the fire. In addition to the physical structure of the settlement, which was conducive to the spread of fire, the geography of the risk of fire depended on social circumstances. The critical situation caused a dramatic change in the physical environment, which influenced the spatial behaviour of the community and was in interaction with the social and political space. At the level of the individual, adaptation to the crisis was manifested in saving one's personal property, but this activity was limited by the physical features of the environment and the rational fire extinguishment regime imposed by the rescue board, police and fire service, which regulated the use of space.

The disaster brought forth the influence of different cultural backgrounds. The rational view that perceived the fire as a destructive process was opposed by the Orthodox understanding of fire as God's punishment in which people should not interfere. The interpretation of fire by different worldviews turned the event into a struggle for power between representatives of ideological regimes. Thus, the fire expressed the rivalry between the Russian Orthodox monastery and the Estonianized municipal government, which characterized Petseri throughout the independence period of the Republic of Estonia (1918–1940). (Auth.)

EDGAR KRULL. Normal schools — an anachronism or the future of teacher education

During the last decade pre-service teacher education and its quality have become one of the most frequently discussed issues in Estonian education life. However, the issues related to the content and organization of student teachers' school practice, as the most critical component of teacher education, have received unduly little attention of our teacher educators. The article is aimed at rectifying this deficiency by comparing and learning the strong and weak sides of organizing school prac-

tice of prospective subject teachers in normal schools affiliated to universities and in cooperating partner schools. To this end an historical survey of foundation of normal schools in the 18th century and their evolution into contemporary practice schools at teacher education faculties of universities is given, using the Finnish normal schools as an example. For deeper understanding of requirements for the content and organization of quality teacher education school practice, the nature of this teacher education component is analyzed in terms of its impact on the development of student teachers' practical knowledge. This knowledge, conceived as consisting of two proto-types — knowledge and beliefs and cognitive interactions, underlies teachers' decision-making in planning, delivery and reflective phases of instruction. School practice should provide student teachers with necessary conditions for promoting their professional decision-making capabilities in all these three phases along with integration of theoretical ideas with practice. The ideal solution would be a sandwich-like combination of theoretical and practical studies alternately, which is very difficult to achieve in practice. The analysis of the main features characterizing the two systems of teacher education school practice (as implemented at the Normal Lyceum of Helsinki University and cooperating partner schools at the University of Tartu) reveals that the Finnish tradition of university practice schools has many advantages in comparison with traditional university-centered and multi-institutionally coordinated teaching practice in partner schools. For example, at university practice schools that are responsible for the content and organization of practice, the conditions are more favourable in many phases of practice. Supervision and guidance of students is easier and more professional due to specialization. Students' tasks and reporting procedures are clearer; practice schools are vitally interested in introducing educational innovations and providing quality practical studies, and, finally, the distribution of labour between school teachers and the faculty is clearer and more understandable than in the case of university-coordinated practice in several partner schools. The article ends with conclusions that normal schools as they are functioning in the Finnish system of teacher education are not relicts of a former teacher education tradition from the late the 19th century but represent the most advanced thinking in contemporary teacher education.

This experience deserves most serious attention when issues of improving the quality of teaching practice are under inspection. (Auth.)

KURMO KONSA. Perfection of humans — from homunculus to cyborg

Human societies reorganise both the surrounding environment and themselves. As a result, society is becoming more and more artificial. The driving force behind this process is constantly renewing technologies that are developed to increase welfare. One characteristic of technological development is moving in from the outside world, closer to man, closer to the intimate core of an individual. Technology has moved from the reorganisation of the physical environment to man's biological body and genome. Man lost the perfect body that God created already a long time ago and is now an ever-changing project constantly under transformation due to environmental problems (allergies, diseases), fashion or self-expression. Various medical procedures such as plastic surgery, piercing, decorations, etc. make the human body artificial. One of the greatest achievements of contemporary medicine is the use of both organic and artificial transplants. Kidney, liver and heart transplantation from one person to another, as well as artificial joints, bones, heart valves, etc. have become a medical routine. The use of organs grown out of xenotransplants and stem cells is also being explored. Gender operations have made it possible for man to change sex. Genetic technologies are expected to produce even more radical perspectives for the future. The new ways for controlling and artificialising our own biological processes include reproduction technologies such as artificial fertilisation, gamete donation, foetus transplantation, preservation of gametes and foetuses, etc. The new reproduction technologies, not to mention cloning — which is possible in theory — have dramatically changed the society's views on reproduction, sexuality and social and biological parenthood. The issue of the artificial transgressing on the natural has a long history, in which alchemy has played a major role. Alchemists were arguing that it is possible to make a homunculus — an artificial man. There are no fundamental obstacles to shaping the biological future of nature and the human species. Even the existing restrictions have often been imposed due to

ethical and religious concerns rather than technological limitations or risks. Biotechnological methods "complete" both nature and mankind for the benefit of progress and social welfare. The image of man as a natural being has irreversibly faded. (Auth.)

CARLOS VITALE. Suicide's impoliteness: A selection of miniatures

AUNE AINSON. Different appearances of lacuna

The goal of the paper is to analyse the lacuna (lack) — to investigate how and where it works, how it appears and what it brings along with itself.

What is the lacuna? At first sight, the meaning of the notion seems to be clear — lacuna is an empty territory, the lack of something or the state of absence. When we take a closer look, however, lacuna becomes indistinct and strange — it exists everywhere but does not have clear outlines; it is possible to grab the lacuna, but the next moment it slips away; its effects appear clear and understandable but then turn out to be hazy and deceptive.

In order to study the lacuna, one needs to cut it open. In this essay, such cutting is performed on the various appearances of the lacuna — each of them as an individually constructed plateau. This cutting aims to observe how the lacuna deforms, constructs, replaces and fills; how its folded essence with its branching subdivisions unfolds, and what can be found inside or behind the lacuna.

In a way, the paper also looks at the lacuna as a concept and tries to map its ontology by preparation. The result of the analysis shows that the lacuna is an active field: it is an initiator of transformations and transferences, terminator of linearities and changer of space.

It appears near the overcharge and multiplicity; tenuousness and cavity; classification and extension; absence and presence; void and enfillment. It is constantly, silently present and has usually a determining, even a fatal importance in various systems. It is always followed by something else.

The lacuna is hazy and clever and, therefore, has been able to camouflage itself well. It cannot be seen often or, it is

hypnotically misleading. And this is how it fills its goals — working silently and effectively.

Due to the complex ontology of the lacuna, it is possible to summarise that the work did not provide a single and only truth, but a cluster of truths fixed to a certain moment and because of a specific point of view. Therefore, the paper does not claim to fully describe or encompass the lacuna, and is rather an introduction to the opening of this paradoxical phenomenon.

The essence of lacuna is perhaps well illustrated by the present essay. When we enter a gap or an opening, we do not emerge from another one, but reach the "centre" of the rhizome, only to find ourselves in the flashing lights of holograms, diving even deeper into the folds of the next one. (Auth.)

Review

OLAVI ARENS. *Edzard Schaper. Timukas. [The Executioner.] (Eesti lugu 18 [The Story of Estonia 18].)* Translated from German by Katrin Kaugver. Tallinn: Eesti Päevaleht—Akadeemia, 2009. 574 pp.

TOIVO RAUN. Defending the free Estonian people

Mati Kröönström. *Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. [The Officer Corps of the Estonian Army in the War of Independence in 1918–1920.] (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 16.)* Tartu: Tartu University Press, 2008. 311 pp.

Discussion

TOOMAS KIHU, JÜRI TALVET. *Jüri Talvet. "A travel to Turkey — via Latvia".* — Akadeemia, 2009, No. 2, pp. 388–398.

Serial

MIHHAIL LOTMAN. **Semiotics of fear and typology of Russian culture. III. Glossophobia in Russian culture**

The study consists of five parts: 1. Semiotics of culture and phenomenology of fear. 2. Space of fear in Russian culture.

3. *Glossophobia in Russian culture*. 4. *Fear and its cognitive models (fear and threat in Estonian and Russian)*. 5. *Borders of fear*. Some fragments of the study, mostly concerning the first three parts, have been published earlier in Russian as well as in English; the whole of it is published in Akadeemia for the first time.

The first part defines the specific semiotic features of fear, relying on the traditions of both Charles Sanders Peirce and Ferdinand de Saussure. In the framework of Peirce's tradition it turns out to be simpler to speak about concrete manifestations of fear, but the Saussurean angle makes it possible to speak about fear as a specific language that does not only apply the existing signs but also creates them.

Analyzing the models of fear in Russian culture, the author applies a systemic approach. He does not refer to individual texts or viewpoints that characterize their authors rather, but uses only those views that occur in the texts of different authors in different periods and different genres. Thus, they can be believed to represent culture-specific stereotypes.

One of the significant specific features of Russian culture is its emphatic cognition of space, which is closely related to threat and fear. Such a threat has a dual nature — large, limitless space is dangerous and frightening, but decrease in space is also dangerous. Agoraphobia transforms into claustrophobia.

Another specific feature of Russian culture is glossophobia. At the level of the individual, glossophobia manifests itself in fear of speaking; at the cultural level, it can acquire a specific form, which is expressed as fear of (foreign) languages. Namely this kind of glossophobia has been characteristic of Russian culture throughout the times, where language has always been a dangerous and alien element.

The understanding of threat in one or another culture is at least partly determined by the cognitive structure of the respective language. Therefore, it is illuminating to compare the Russian models of fear with those that have been expressed in Estonian, where fear is much more isolated from threat (sayings like "better be afraid than regret", in any wording, remain incomprehensible when translated into Russian).

In the last part, the author returns to the theoretical framework of fear and elaborates considerably on the premises presented in the first part. (Auth.)

AUTHORS

AUNE AINSON (b. 1980), Master's student of semiotics at the University of Tartu

OLAVI ARENS PhD (b. 1940), professor of Armstrong Atlantic State University (Savannah, Georgia)

RUDOLF BULTMANN (1884–1976), German protestant theologian

TOOMAS KIIHO PhD (b. 1963), editor-in-chief of Akadeemia

KURMO KONSA PhD (b. 1965), associate professor of archival studies at the University of Tartu, biochemist

EDGAR KRULL PhD (b. 1948), professor of general education at the University of Tartu

MIHHAIL LOTMAN PhD (b. 1952), head of the Department of Cultural Theory, Estonian Institute of Humanities, Tallinn University

RAIVO PALMARU PhD (b. 1951), head of the Institute of Communication Theory and Advertising Psychology at University Nord

FELIX RANDEL (1901–1977), Estonian artist

TOIVO RAUN PhD (b. 1943), professor of Indiana University

HELEN SOOVÄLI PhD (b. 1974), associate professor in human geography at the Centre for Landscape and Culture, Estonian Institute of Humanities of Tallinn University

JÜRI TALVET PhD (b. 1945), professor of comparative literature at the University of Tartu, poet and translator

SANDER TINT (b. 1982) works for the non-profit association Linnalabor

CARLOS VITALE (b. 1953), poet and translator

HIRMUSEMIOOTIKA JA VENE KULTUURI TÜPOLOOGIA

Mihhail Lotman

Tõlkinud Kajar Pruul

III.

Glossofobia vene kultuuris

Tõlgitud käsikirjast “Глоссофобия в русской культуре”.

Teemal "keel ja hirm" on mitmeid aspekte. Sii kuuluvad näiteks niisugused probleemid nagu hirmu modelleerimine keeles (hirmu mudelid eri keeltes on väga erinevad, vt Wierzbicka 1999), hirmu mõju kõnetegevusele jne. Selle kõrval tuleb aga arvesse võtta, et tihtilugu saab ka keelest endast hirmu allikas ja seda niihästi indiviidi kui ka kogu kultuuri tasandil. Glossofoobia omakorda on hulk vorme. Neist kõige levinum — hirm avaliku esinemise ees — meile siin huvi ei paku, sest see pole seotud mitte niivõrd keelega, vaid pigem tähelepanu keskmes olemise situatsiooniga. Seda glossofoobia liiki on otstarbekas vaadelda sotsiofoobiade kontekstis (näiteks peirafoobia ehk esinemishirm, skoptofoobia ehk hirm olla nähtud või jälgitav jms).

Meie vaatlusobjektiks on peaaegu eranditult selline situatsioon, kus hirmu tuntakse võõra keele ees; probleeme, mis on seotud hirmuga omaenese keele ees, käsitletakse üksnes sel määral, kui võrd lingvistiline "oma" osutub (olgu või osalt) "võöraks"; kooskõlas sellega nimetamegi edaspidi "glossofoobiaks" ainult võõra keelega seotud hirmude kompleksi.

Tunne, et võõras keel (või võõrad keeled) kujutavad endast ohtu, on ksenofoobia erikuju ning ühel või teisel määral iseloomulik paljudele kultuuridele; see pole kitsalt vene kultuuri eripära. Küll aga on eripärased vene kultuurile omased glossofoobia vormid, eeskätt selle glossofoobia ruumiline orientatsioon.

Tuleb eristada kaht glossofoobia vormi: esimene seisneb ettekujutuses, et võõras keel on ohuks emakeelele, teine selles, et see on ohuks *meile*, *minule* — emakeele kandjale. Vastavalt sellele

erinevad teineteisest põhimõtteliselt ka keele kaitseks ettevõetav tegevus ja teisalt sammud, mis astutakse, et kaitsta iseennast.

Esimest tüüpi glossofoobia avaldub mitmesugustes keelepuhutuse eest peetava võitluse vormides. Uusaegses vene kultuuris on võitlus keele pärast üks võimuvõitluse vorme — võitluses niihästi poliitilise võimu pärast kui võimu pärast mõistuste ja südamete üle. Riigivõim teostab end keelenormide kehtestamisega; mida radikaalsemad on muudatused võimu vallas, seda radikaalsemad on ka keelelised nihked. Peeter I oli uue Venemaa — uue keele, uue kirjaviisi, uue inimese, uue riigi looja ning ta kodiitseeritigi demiurgikujuna; teatud mõõndustega võib sedasama öelda ka Lenini kohta, kes pidas uue korra pakiliseks ülesandeks õigekeelsuse reformimist (see reform viidi läbi juba 1918. aastal). Ka pärast Peeter I-t ilmutas enamik riigipäid ühel või teisel moel lingvistilist aktiivsust. Kui Peeter I tõi vene keelde hulganisti uusi sõnu (enamasti olid need laenuid hollandi ja saksa keelest), siis näiteks Paul I oma revolutsioonihirmus keelustas terve rea mõistete kasutamise, kusjuures see ei puudutanud mitte üksnes neid, mis seostusid mässu ja vabadusega, vaid keelu alla sattus ka võrdlemisi neutraalne “kodanik” ja isegi “isamaa”. Täiesti eriline koht on selles mõttes Stalinil, kes võtab endale metapositsiooni: keele asemel püüab ta normeerida keeleteadust.¹

¹1950. aastal pani Stalin punkti arvatavasti ta enda poolt pariteihäälekandja *Pravda* veergudel initsieeritud “diskussioonile” marksismist keeleteaduses (Stalin 1950). Selle katekismuse vormis kirjutatud artikliga tõsis maailma proletariaadi juht ning raudteetöölise (samuti koolilaste jne) parim sõber ka juhtivaks keeleteadlaseks (nagu lauldi tolal populaarses nõukogudevastases laulus, mille autor on endine vang Juz Aleškovski: “Seltsimees Stalin, te olete suur teadlane — / keeleteadusestki on teil tolku. . .”). Meie jaoks lisab pikantsust asjaolu, et kogu see uusi teid rajav geniaalne õpetus põhines Tartu ülikooli saksa ja võrdleva keeleteaduse positivistist professori Dmitri Kudrjavski populaarsel õpikul (Kudrjavski 1912). Tõsi küll, Kudrjavski tegi juba 1890. aastatest marksistidega koostööd, kuid tema erialast tööd marksistlik ideoloogia ei mõjutanud. On huvitav märkida, et Stalini teos on erilise au sees ka tänapäeva neostalinistidel; aga samuti on Noam Chomsky pidanud vajalikuks iseloomustada Stalini kirjatükki kui “täiesti mõistlikku, kuigi mitte just eriti valgustavat”.

On oluline rõhutada, et keelepoliitika eesmärgiks pole mitte ainult keelehoole, vaid ka kontroll selle keele kandjate üle. Võimu teadlik keeleloome on sealjuures üksnes jäämäe tipp — isegi Peeter I ja Lenin ei suutnud ohjata omaenda algatatud protsesse. Isegi kui võimu kandja teadlikku lingvistilist algatust üles ei näita, jätab ta nii või teisiti võimu kõnepraktikale oma pitseri. Näiteks brežnevisme tiražeerisid pugejad parteiaparaadist ja telediktorid, samamoodi levisid *perestroika* algusajal gorbatšovismid. Üks esimesi vaba Venemaa ilminguid oli massiteabevahendite diktorite normaalne keel ja kõnetoon.

Keelevaidlustel on ühiskonnas alati ideoloogiline tagapõhi (vrd väitlusi šiškovistide² ja karamzinistide,³ slavofiilide ja läänlaste vahel jne kuni tänapäevani). Hoolimata noist äärmiselt pingsatest poleemilistest kirgedest ei ole nende vaidluste teravus aga kuidagi võrreldav olukorraga, mis valitses Moskva tsaaririigis, kui süüdistus (kirikuslaavi) keele rikkumises oli võrdväärne süüdistusega ketserluses ja tõi kaasa kriminaalkaristuse (Uspenski 1994). Ja lõpuks ka 17. sajandi kirikulõhe, mis mitte üksnes et katkestas ühtse kirikliku traditsiooni, vaid läbistas Vene elu kõiki kihte, oli nii mõneski mõttes tingitud just lingvistilistest teguritest (Uspenski 1996: 480 jj).

Kui esimest tüüpi glossofoobia iseloomustab eeskätt võimuga kultuurieliiti, siis teine on omane väga laiadele rahvahulkadele, ta põhineb arhailisel kujutlusel, et emakeel, kodumaa, isade usk moodustavad ühtse mõistekompleksi. Uuemal ajal on arusaadavalt raske leida selle kompleksi selgeid eksplikatsioone, ta avaldub peamiselt kaudsel või stiliseeritud kujul, kuid on sellest hoolimata täiesti adutav. Siiski tuleb selleks, et lingvistiliste hirmude seaduspärasused selgemini nähtavale tuleksid, pöörduda ajaloolise ainekogu poole.

²Aleksandr Šiškov (1754–1841), viitseadmiral, kirjanik ja märkimisväärne ühiskonnategelane. Oli 19. sajandi alguses keele- ja kirjanuskonservatiivide juhtkogu.

³Šiškovile vastanduv liberaalne ja läänemeelne leer ühines väljaastva kirjaniku ja ajaloolase Nikolai Karamzini ümber (1766–1826), kes, tõsi küll, ise kunagi šiškovistidega poleemikasse ei laskunud.

Irina Makejeva eristab vene keele sõna *язык* (keel) järgmisi ajaloolisi põhitähendusi: (1) 'keel kui inimese või looma elund'; (2) 'keel, kõnepruuk'; (3) 'rahvas, hõim'; (4) 'võõra hõimu liikmed, paganausulised (*язычники*)'; (5) 'vaenlase kohta teadete hankimiseks kinni püütud sõjavang'; (6) 'süüdistaja, süüdistuse tunnistaja'; (7) 'kella osa' (Makejeva 2000: 131–132). Meie eesmärkide seisukohalt on tähtis eristada veel üht tähendust: (8) 'leegid, tulekeeled'. Kõidab tähelepanu, et kõik need tähendused kutsuvad esile peamiselt negatiivset laadi assotsiatsioone: keel seostub võõra ja ohtlikuga.

(1) "Keel kui kõneorganil olid negatiivsed konnotatsioonid" (Makejeva 2000: 133), kusjuures see kehtib nii 11.–17. sajandi raamatu- kui ka rahvakultuuri kohta, kajastades muu hulgas ka kinnisväljendites. Keel on ohuallikas, tihtipeale kangastub ta torke- või löikerelvana. Vrd vanasõnu ja kõnekäände: "Mu keel on mu vaenlane" (*Язык мой — враг мой*), "Ära karda nuga, [karda] keelt" (*Не бойся ножа, языка*), "[terav] keel nagu habenuuga, nagu nõel" (*Язык как бритва; как жало*) jne; isegi lakkuv, lipitsev keel seostub hädaohuga, sel assotsiatsioonil põhineb tähendus (8) — "tulekeeled noolivad" (*языки пламени лизуют*; etümoloogiliselt on *язык* seotud sõnaga *лизать* — 'lakkuma, noolima'). Sealjuures esineb keel inimese suhtes autonoomse moodustisena, mis vastandub ta mõistusele ja tahtele (Makejeva 2000: 135). Vrd ka tähendust (7); siin kohtame vastassuunalist metafoorset ülekannet — kellalt inimesele: *звонарь* (kellamees) tähenduses 'keelepeksja', *звонить в ладоть* (viisku helistama) — 'kellama, kuulujutte levitama', 'paanikat külvama' jms.⁴ Kõnekas on, kui kergesti "keel" annab liitumeid negatiivsete tähendustega, samal ajal kui positiivsete moodustamisel tekib ilmseid raskusi, vrd *злаязычие* (kurjakeelelisus), kuid *красноречие* (kõneosavus, ilukõne); *косноязычный* (kida-

⁴Ajalooliselt on *звонить в ладоть* seotud kirikukella tabustamisega valmistamisprotsessi ajal: et valmistatavat kella ei tohtinud nimetada (muidu ei hakka helisema), öeldi "kella" asemel "viisk", s.t kasutati sõna, mis täiesti kindlalt tähistab mittehelistavat asja. "Viisku helistama" tähenduses "paanikat külvama" oli selle kujundi edasiarendus: kirikukell kui häirekell.

keelne), kuid *златоуст* (kuldsuu). Keelega kaasnevate ohtude neutraliseerimiseks tuleb tarvitada vägivalda: keelt tuleb "ohjeldada" (*сдерживать*), "kammitseada" (*связывать*), "hammaste taga hoida" (*держаться за зубами*) jms. Teravat keelekest võib "kärpida" (*укоротить*), "lühemaks või ära lõigata" (*урезать* — viimane metafoor realiseerus korduvalt ka tegelikkuses, näiteks vanausulistel rebiti keeled suust).⁵ Ja vastupidi, "keelel" tähenduses (5) tuleb "keelepaelad valla päästa" (*развязать язык*), millega samuti kaasneb vägivalllakasutus.

Niisiis keel kui elund osutub millekski inimese suhtes võõraks. Kerge on märgata, et enamikus siin toodud kontekstidest sulavad tähendused (1) ja (2) ühte.

(2)–(4) Siin on küsimus keele võõrusest eriti terav. Keel — see on esmajoones võõras keel. See pole vastuolus ka keskaegse arusaamaga kirikuslaavi keele pühadusest ega uusaegse vene keele kultusega. Paistab, et siin pole tegemist mitte lihtsalt opositsiooniga *oma/võõras*, kus *oma* esineb markeeritud liikme positsioonis (s.t *võõras* on eeskätt *mitteoma*), vaid selle teisese, inversiivse vormiga: *oma* moodustatakse ühisest reast eristamise ja sellele vastandamise teel — vene keel pole samasugune nagu teised (s.o primaarseks ja markeeritud pooluseks on *võõras*, *oma* aga ilmneb eeskätt *mittevõõrana*).⁶ Selles kontekstis tuleb tähele panna järgmisi seiku.

Esiteks, paljudes kontekstides sulanduvad tähendused (2) ja (3), kusjuures *язык* tähenduses 'rahvas' tähistab üldjuhul võõrast rahvast. Peaaegu ainus tähtis erand on Puškini *Exegi mo-*

⁵Näiteks Jepifanil "lõigati keel välja" Nikonit ja Aleksei Mihhailovitši paljastavate sõnavõtude eest 27. augustil 1667. aastal, kuid peatselt andis Jumalaema talle uue, puhta keele, mis polnud enam võimeline leina- ja kurvastussõnadeks, vaid üksnes palveteks ja rõõmuks. Kõnekas on, et kui prohvet Jesaja sai kutsumise osaliseks, siis kaebas ta, et on "roojane mees huultelt", misjärel seerav (s.t ingel) puhastas hõõguva sõega ta huuled süüst ja patust (Js 6: 5–7), Puškini ümberseades luuletuses "Prohvet" aga on jutt sellest, et patune keel kistakse välja ja asemele pannakse "tark ussinõel" (s.o uus keel, mis ühtlasi siiski ei ole keel).

⁶On väga sümptomaatiline, et Turgenevi proosaluuletus "Vene keel" kujutab endast nostalgia vilja.

numentum "Lõin samba endale. . ." (1836), kus "keel" tähenduses 'rahvas' ei ole võõras, vaid *ома*: "и назовет меня всяк сущий в ней язык" (ja nimetab mind iga siinne keel). See näide vajab eraldi analüüsi, juba ette märgime aga, et siin on tegu slaavlaste põhimõttelise mitteeraldamisega ulatuslikumast keeltereast. Samal ajal kõlasid kõigil kõrvus harjumuspärased vormelid, nagu "нашествие галлов и с ними двенадцати язык" (gallide ja ühes nendega kaheteistkümnne keele sissetung).⁷

Teiseks, verbid, mis seostuvad keele valdamisega, ei ole kasutatavad slaavi või vene keele puhul: erinevalt võõrkeeltest emakeelt ei õpita (*учат*), ei osata (*знают*), ei mõisteta (*разумеют*) jne (vrd Makejeva 2000: 140); õpitakse vene või slaavi kirjartarkust (*грамоту*).

Kolmandaks, erinevalt muudest keeltest asub (kiriku)slaavi keel väljaspool grammatikat, retoorikat ja isegi loogikat: teda ei saa "mõõta ühise arssinaga"; vähe sellest: kirikuslaavikeelse teksti parandusi, mis apelleerisid grammatikareeglitele, tajuti kui selle rikkumist (vrd Uspenski 1994: 10 jj).⁸ Oluline on märkida, et kui keskaegse diglossia tingimustes vastandus vene keel kirikuslaavi keelele kui patune ja vale ning võis sellisena olla sarnasta-

⁷See kirikuslaavi vormel tähistas Napoleoni sissetungi ning peegeldas sõja retseptiooni eshatoloogilistes terminites. Napoleon on Antikristus ja tema juhitud vägi ei ole prantslased, vaid kogu antikristlik jõud. Vormel sai ametlikuks 25. detsembril 1812. aastal, kui Aleksander I kehtestas riigi- ja ühtlasi kirikupüha Moskva vabastamise tähistamiseks. Praegu diskuteeritakse selle taaskehtestamise üle.

⁸Näiteks ülempreester Avvakum pidas suureks ketserluseks isegi puhtanisti grammatilisi parandusi laadis *во веки веком* > *во веки веков* ('igavesest ajast igavesti'; Uspenski 1996: 483–484): ketserlik oli pühateksti muutmise fakt ise, selle mis tahes ratsionaalne argumenteerimine ainult süvendas probleemi. Vana-Venes oli kirikuslaavi keel põhimõtteliselt grammatikaväline; Lavrenti Zizani-Tustanovski ja Meleti Smotrõtski grammatikad ilmuvad alles päris 16. sajandi lõpul, 17. sajandi algul, ning mis peamine — ka siis oli see peaaegu et võõramaine saadus (mõlemad elasid väljaspool Moskva riigi piire, nn Ruteenia aladel, kus olid tugevad Poola ja Lääne-Euroopa mõjud), seda enam et nagu Vladimir Peretts on näidanud, ei orienteerunud Smotrõtski oma grammatika koostamisel mitte ootuspärastele kreeka-, vaid ladinakeelsetele eeskujudele (Peretts 1900).

tav teiste "roojaste" keeltega: tatari, kaldea, ladina keelega (Uspenski 1994: 38 jj), siis Lomonossovist alates toimub vene (es-majoones luule-) keele sakraliseerumine ning see võtab üle hulga kirikuslaavi keele funktsioone.

Niisiis kujutab keel endast ohtu nii inimeselundina kui ka suhtlemisvahendina. Mis siis on "oma" suhtlemisvahendiks? Esiteks, võõrale "keelele" (язык) vastandub oma "kõne" (речь). Teiseks, "keelele" (язык) vastandub "sõna" (слово): inimene on sõnaolend; erinevalt häälest ja keelest "pidanuks sõna eripäraks olema tähistada seda võimet [s.o kõnelemisvõimet] seotuna mõistusega" (Degtjev, Makejeva 2000: 163). "Sõnale" kui kõnetegevuse mõtestatud algele vastandub automaatne "keeltes kõnelemine" (говорение на языке), mis ei allu kõneleja kontrollile. Sõna ei pea tingimata olema valjusti välja öeldud, tõeline sõna hoidub alal ka vaikimises; vrd ühelt poolt "targa tegemise" praktikat vene õigeusus, ennekõike hesühasmis: lakkamatu vaikne palvetamine oma südames. Kuid sellel võivad olla veelgi arhailisemad, eelkristlikud juured. Pääsukese sõna mütologeem kuulub arvatavasti indoeuroopa ühisesse pärandisse. Tegemist on võrdlemisi keeruka kompleksiga, mis ühendab lindu, taime, nägemist ja kõnelemist ning surma ja surematust. Näiteks kirjutas 7. sajandi Bütsantsi autor Georgios Pisides oma *Hexameronis*, et pääsuke suudab ennast ja oma poegi ravida pimedusest isegi siis, kui tal on silmad välja torgatud. Selleks paneb ta silma kohale pääsukesetaime ja ütleb pääsukesesõna. Sellesama sõna abil saab aga ka äratada üles surnuid. On huvitav märkida, et analoogilisi uskumusi on täheldatud Inglismaal veel isegi 19. sajandil, pääsukesetaim parandab nägemisdefekte, keele alla panduna aga parandab kõnelemisioskust. Kuid ka islami traditsioonis arvas väljapaistev arst Avicenna (ibn Sina), et pääsukeste söömine parandab nägemist. Eriti huvitav on aga asjaolu, et eri kultuurides tähistab pääsukesetaim täiesti erinevaid taimeliike, näiteks vene kultuuris on pääsukesetaim (ластовник) ennekõike *Cynanchum vincetoxicum* ehk *Vincetoxicum hirsutaria* (lood-angervars; ka viimane ladinakeelne nimetus viitab pääsukesele). Inglise pääsukesetaim on *Chelidonium majus* (harilik vereurmarohi; ladinakeelses nimetuses taas viide pääsukesele, seekord kreeka keele kaudu). Oma pääsukesetaim on ka eesti kul-

tuuris, nimelt pääsusilm: *Primula farinosa*, kuid milline pärimus on sellega seotud, ma ei tea.

Glossolaalia seostub niihästi kõnekahjustusega, mõttetusega kui ühtaegu ka maagiaga ja lõpuks — mis peamine: prohvetuselusega; (inimliku) tähenduse puudumine osutub varjatud (jumaliku) ülimald tähenduse tagajärjeks. Vrd ka seda pidevat valvsust, millega vene kultuur on suhtunud absurdi: ühelt poolt assotsieerunud mõttetuse millegi sündsusetu või ka ohtlikuga, põhialuseid õõnestavaga (pole liiast meenutada, et nõukogude ajal peeti absurdkirjandust ideoloogilises mõttes vaenulikuks), teisalt põhines *jurōdivōi*'de kultus intuiitiivsel ettekujutusel (otse vastandlikult analüütilise filosoofia arusaamadele), et tõde ja isegi lausungi illokutiivne jõud välistavad tema mõttekuse. Näiteks kui Aleksandr Suvorov oma ekstaatiliselt mõttetusi karjus, siis orienteeris ta täiesti teadlikult oma imagot ühtaegu kahele stereotüübile: nõia ja *jurōdivōi* omale.

Jurōdivōilik, lõõberdav stiil pole omane üksipäini Dostojevski teosekangelastele, sellest saab mõtlemisstiil; Vassili Rozanov ühendab selle filosoofiliseks diskursuseks, Nikolai Leskov loob selle alusel "pajatuse"-tüübi (*скаэ*). Ühelgi neist juhtudest pole tegemist pelgalt autorikuju teadliku madaldamisega (lihtsalt õeldes — lollitamisega), vaid ka iseäraliku tõepretensiooniga — pretensiooniga sellisele tõele, mis on jutustajast suurem ega ole talle lõpuni teadvustatav. Rohketest uuemaaegsetest näidetest võib osutada ühelt poolt kadunud Andrei Sinjavski kirjatöödele ja teisalt praegugi hea tervise juures oleva Aleksandr Dugini omadele — hoolimata silmanähtavast erikaalulisest ja vastandlikest ideoloogiatest "matkivad" mõlemad *jurōdivōi*'d.

(Võõr)keelte tundmine on ohtlik ning teatud mõttes koguni kahjulik ja mõttetu (kui Jumal tahab, hakkab ka emaeesel rääkima ja inimene kõnelema talle tundmatutes keeltes). Esiteks on see kahjulik hinge. Eriti kehtis see ladina keele kohta, mida erinevalt enamikust muudest keeltest ei samastatud teatud rahvaga, vaid konfessionaalse kuuluvusega. Juba põguski tutvus ladina keelega sidus inimest kuradiga ja tõi parandamatut kahju

ta õigele usule (Uspenski 1996: 486–493).⁹ Teiseks on see kahjulik maale, kutsub esile maa viha, nii et tagajärjeks võib olla viljalkaldus (Uspenski 1996: 491). Seda, et vaimulikkond võõrkeeli ei osanud, tajuti kui askeesi, peaaegu et kui ususangarlust, kuid samasugune suhtumine oli omane ka näiteks tsaariperekonna puhul, kus võõrkeelte mittetundmine seostus truusjäamisega õigeusule; muuhulgas takistas see tsaaritaridel dünastiliste abielude sõlmimist, mille tulemusena nad oleksid pidanud üle minema võõrasse usku (Makejeva 2000: 140). Keel valetab. Epiteet *двуязыкий* (*двуязычный*) 'kakskeelne' tähistab sedasama mis "kahekeelne", kahepalgeline, valelik.

Keel pole seotud mitte ainult rahvaga, vaid ka maaga. Näiteks Afanassi Nikitinile tähendab viibimine võõral maal vähemalt osalist lahtiütlemist kodusest keelest ja ka isade usust. Tuleb toonitada, et asi pole üksnes selles, et ta õpib harjutades ära mingi keele ja kasutab seda suhtlemisel; keelest saab tunnetamise ja kodifitseerimise vahend:¹⁰ võõrast — valet — tegelikkust saab väljendada ainult sellele adekvaatses keeles, s.t vales kohas on õige kasutada valet keelt.

⁹Inglismaal tunnistasid 16.–17. sajandil nõiad, et paluvad Saatanat ladina keeles (tähtis on just nimelt ladina keel, palved ise võivad ka õiged olla); vt "Ema Waterhouse'i lõplik ja viimane ülestunnistus enne surma, tehtud juulikuu 29ndamal päeval 1566. aastal": "küsimusele selle kohta, mida ta palvetades kõneles, vastas ta, et luges Issameiet, Neitsi Maarja palvet ja Usutunnistust, mispeale nemad pärisid, kas ladina või inglise keeli, tema aga vastas, et ladina keeli, ja nad pärisid, miks luges ta neid ladina keeli ja mitte inglise keeli, kui ometigi teadis, et riigivõim ja Jumala Sõna [*sic!* — originaalis: "it was set out by public authority and according to God's word", vt *Examination...* 1566] näevad ette, et kõik inimesed peavad palvetama inglise keeles, emakeeles, mida nad kõige paremini mõistavad, aga tema vastas, et Saatan ei lubanud kunagi öelda seda inglise keeles, vaid ikka ainult ladina keeles" (*Demonologija...* 1996: 49).

¹⁰On kõnekas, et enamiku võõrkeelseid fraase ja väljendeid on Nikitin jätnud tõlkimata; seal aga, kus ta toob paralleelselt erikeelseid sõnu ja väljendeid, pole eesmärgiks mitte tõlge, vaid nimetamiskindluse suurendamine; näiteks pöördudes Jumala poole palves Vene maast: "олло, худо, богъ, данъиры" — s.o araabia, pärsia, vene ja tatari keeles (*Pamjatniki...* 1982: 468; Uspenski 1996: 422).

“Geograafia esineb kui eetiliste teadmiste erikuju ja ühes sellega osutub kohamuutus ruumis kõlbelises mõttes markeerituks [---]. Kui tegemist on vale, patuse paigaga [---], põhjustab see paratamatult ka vale, “roojase” keele kasutamise [---]. Afanassi Nikitin otsekui võtaks tarvitusele [---] mingi ühtse “busurmani” keele: tatari, pärsia ja araabia keel liituvadki üheks just selle tunnuse põhjal, et nad on valed keeled” (Uspenski 1996: 395–396).

Sama võib öelda ka usu kohta. Afanassi Nikitin ei ole — vähemalt subjektiivses mõttes — usutaganeja, kuid islami maailmas tuleb tal nii Allahit appi kutsuda kui ka moslemi kombe kohasel paastuda. Eriti tähendusrikas on selles mõttes ta enda loodud “busurmanlik” palve Vene maast: vales paigas — vale keel ja vale palve:¹¹

“Kui Afanassi Nikitin meelt heites hüüatab: “Häda mulle, patusele, õigelt teelt olen eksinud ega tea enam, millist rada käin” [---], siis on sellel nii religioosne kui ka otseselt geograafiline tähendus: religioosne tähendus on siin geograafilisest põhimõtteliselt lahutamatu” (Uspenski 1996: 399).

Boriss Uspenski toob siin tähtsa tüpoloogilise paralleeli: “metsa eksinul ja niisiis metsavaimu võimusesse sattunud tuleb paratamatult temaga sarnastuda” (Uspenski 1996: 421), mitmel

¹¹Vrd ka: “Мамет дени иариа. А растъ дени худо донот — а правую вѣру богъ ведает. А права вѣра бога единого знати, и имя его призывати на всяком мѣсте чисте чисто” (Muhamedi usk sobib. Õiget usku teab jumal. Ja õige usk on ühtainumast jumalat tunda ja tema nime igas puhtas paigas puhtana kuulutada) (*Pamjatniki*. . . 1982: 472–473). Nikolai Trubetskoj arvamus, et sellistel puhkudel on tegu Nikitini “iselaadse religioosse puhtusega”, kes “tatari keele kasutamisega maskeerib” oma usulisi tundeid ja “palavat armastust kodumaa vastu” (1995: 595), ei paista olevat eriti põhjendatud: rääkimata pöördumisest Allahi poole ja tunnistusest, et Indias “Muhamedi usk sobib”, asetab juba üksi asjaolu, et Nikitin ei too palvet kuulda-vale kirikuslaavi keeles, ta väljapoole tolle aja vene õigeusu traditsiooni raame.

puhul ilmneb isegi keeld palvetada ja ristimärki teha, selle asemel tuleb ropult vanduda.¹²

(5) Paganaks (*язычник*) võidakse nimetada mitte ainult polüteisti (puuslikekummardajat), vaid ka Lääne kristlike usutunnistuste esindajat, esmajoones katoliiklast, katoliiklust nimetataksegi sageli "ladina usuks", mis omakorda rõhutab selle keelelist (= paganlikku) loomust.

Opositsioon *kristlane/pagan* oli harilikult seotud opositsiooniga *slaavlane/sakslane* (hiljem: *venelane/sakslane*). *Sakslane* (*немец*) pole teatavasti niivõrd mitte konkreetse rahvusrühma liikme nimetus, vaid pigem osutab, et tegemist on võõrmaalasega (vajaduse korral võidi "sakslase" rahvuskuuluvust täpsustada: "inglise sakslane" jne). Sõna *немец* etümoloogia pole lõpuni selge, kuid kõige tõenäolisem on, et ta tule-

¹²Siiski tundub, et Boriss Uspenski (ja ka Dmitri Lihhatšovi; vt Lihhatšov 1982: 18) kontseptsioon, nagu kujutaks Afanassi Nikitini reis endast anti-palverännakut, sest keskaegse vene kultuuri range dualism tunnistab vaid kahte tüüpi ruumi — *puhast* ja *roojast*, *jumalakartlikku* ja *jumalakartmatut* —, vajab mõningast korrigeerimist. Asi on selles, et "Reisi kolme mere taha" roojane ruum pole sugugi homogeenne. Kui "Hindustanis elada tähendab end täielikult laostada" ja Hormuzis varitsevad sisetülide tõttu mitmesugused ohud, siis "Mekasse minna tähendab võtta vastu busurmani usk [---]: seal pööratakse busurmani usku" (*Pamjatniki*... 1982: 469); kõhklust, kas lasta hukka saada kehal või hingel, Afanassi Nikitinil ei teki, ja ta suundub Hormuzi. Teiselt poolt leidub ka patuses ruumis (võrdlemisi) puhtaid paiku: "Ja õige usk on ühtainumast jumalat tunda ja tema nime igas puhtas paigas puhtana kuulutada." Sealjuures on ilmselge, et puhasteks, s.o palvetamiseksõblikeks kohtadeks osutuvad Nikitinile needsamad kohad mis ta moslemitest teekaaslastelegi. Kui tegu oleks pelgalt "pahupidise" maailma mudeliga, mis on omane rangelt dualistlikule maailmatajule, siis peaksid "roojaste" "puhtad" kohad paistma iseäranis jõledana. Tundub, et Afanassi Nikitini maailmavaadet võib iseloomustada kui eelrenessanslikku: selle aluseks on keskaegse dualismi mudel, kuhu siiski tuuakse sisse oma loomult renessanslikke korrektiive. Samuti ei saa jätta märkimata, et Nikitini usulised vaateid võib mitmes mõttes kirjeldada kui eelreformatsioonilisi: vt eriti ilmset eelistust, mis antakse Jumal-Isale, aga ka sisemisele puhtusele väliste olude ees.

neb sõnast *немота* ('tummus, kõnevõimetus' — mõistetuna laias tähenduses: ka kui vaeg- või pudikeelsus ja kogeleminekokutamine), mida toetab ka rahvaetümoloogia, vastandades sakslasi ja slaavlasti (*словање*), tummust ja sõna (*слово*).¹³ Siiski pole *sakslane* igasugune võõramaalane, vaid tähistab valdavalt üksnes Lääne päritolu võõramaalast. Siin tuleb mainida olulist kreekakeelset paralleeli: barbarit¹⁴ võidi nimetada ka *aglōssos* (keeletu, tumm);¹⁵ kusjuures sõna *glōssa* ei tarvitsenud tähistada mitte ainult keelt, vaid võis tähendada ka rahvast (*ethnos*), samal ajal kui *ethnikos* on 'paganausuline'. Kui *sakslane* tähistas Läänest pärit võõramaalast, siis Ida päritolu muulaste kohta analoogilist üldistavat nimetust polnud, kõige rohkem võib sellele ehk pretendeerida võrdlemisi hiline sõna *busurman* (mõnutatud tuletis sõnast *musulman*). Kuid on tähtis tähele panna, et markeerituks osutub siingi idasuund: ka sakslast, prantslast või katoliiklast võis nimetada busurmaniks (vrd lütseumivärssides Küchelbeckeri kohta: "sakslane-busurman" jms), kuid mitte vastupidi.

Seega on vene kultuuris traditsioonilisel glossofoobial ilmselgelt olemas geograafiline mõõde. Uusimal ajal leiab kirjeldatud kompleksis aset oluline transformatsioon ning sugugi mitte tähtsusetu osa pole sealjuures massilisel emigratsioonil: vene keel lakkab olemast Kodumaa atribuut, midagi automaat-

¹³Max Vasmer peab eeskätt morfoloogilistest kriteeriumidest lähtudes niisugust etümoloogiat ebausaldusväärseks: sufiks *-янин* osutab tuletatusele hüdronüümist (1971: 665). Sellegi etümoloogia puhul tekib aga probleeme — ja juba sisulisi: siis tuleb tunnistada, et kas on slovakkide ja sloveenide (slaavlaste kroonikas *Jutustus möödunud aegadest*) nimesarnasus juhuslik või siis elasid nad kunagi kõik Šlavè kallastel.

¹⁴Sõna *barbaros* ise osutas onomatopoeetiliselt kogelemisele ja kõne artikuleerimatusele, s.t jällegi kõnevõimetusle, tummusele. Huvitav on, kuidas on seda sõna kasutatud *Septuagintas* ja Josephus Flaviusel: tähenduses 'paganausuline' võis ta tähistada kreeklast (vt Vdovitšenko 2000).

¹⁵Põneva, kuid vähetõenäolise etümoloogia on välja pakkunud Baudouin de Courtenay, kes viib sõna *словањи* tagasi gooti keele sõnale 'vaimima', 'tumm olema', s.t slaavlaste ongi sakslased (vastuväiteid selle vt Vasmer 1971: 665).

selt tema juurde kuuluvat, keelt hakatakse tajuma rahvusliku identiteedi põhitunnusena ja kodifitseerima kodumaaga seonduvate kujundite kaudu. Lihtsustatult öeldes: kui esimese emigratsioonilaine esindajad võtsid talismanina kaasa Venemaa mulda, siis kolmanda ja neljanda omad — vene keele¹⁶ (peamiseks väljaveobjektiks said raamatud). Muide, sellise käsituse üksikuid elemente kohtab varemgi: Turgenevi proosaluuletusest “Vene keel” oli juba juttu. Erilist huvi pakub ka nende autorite looming, kes läksid üle võõrale keelele — Nabokovil ja Brodskyl vilksatavad sellega seoses reetmise-kujundid: Nabokovil pojad, kes on reetnud ema (sünnimaa keel sulab ühte emakese-kodumaa naiselikkusega); Brodskyl armastatu reetmine (armastatu, muusa ja emakeel moodustavad ühise mõistekompleksi), oma ingliskeelset loomingut iseloomustab ta kui “romaani inglise keelega”.

Vene kultuuris eristab glossofoobia ruumiline mõõde selgelt Läänest ja Idast tulevaid ohte. Paradoksaalsel kombel on tummad *nemets*’id ohtlikud oma juttude ja nendes sisalduva loogika tõttu. Kõik need inimõigused ja üldinimlikud väärtused on Venemaale ohtlikud, kuna sunnivad teda moraalselt desarmeerima ja alistuma. Täiesti teine lugu on idamaalt tulevate ohtudega: kollane rass tuleb oma loendamatu massiga verdtarretavas vaikus. Vladimir Solovjov ennustas juba 20. sajandi alul: “Loendamatud ja täitmatud justkui rändtirtsud, / ebamaise jõu kaitse all,¹⁷ / lii-

¹⁶Vene emigratsiooni enim levinud klassifikatsioon on nn laineline: esimese laine moodustasid poliitilised emigrandid ja valgekaartlased Venemaa kodusõja ajal ja 1920. aastate algul, nemad tõid Euroopasse massiliselt vene kultuuri (suur osa nn vene kultuuri hõbeajastu tegelasi oli sunnitud emigreeruma), teine laine koosnes neist, kes Teise maailmasõja ajal sattusid sakslaste okupeeritud territooriumile ja kas ise põgenesid Läände või viidi sinna, samuti osa Nõukogude sõduritest, kes kas jäid vangi või läksid üle sakslaste poolele. Kultuurilises mõttes ei olnud teine laine eriti viljakas. Kolmas laine on 1970. aastatel ennekõike Iisraeli viisadega Läände emigreerunud, kes ei olnud sugugi mitte ainult juudid. Nende tähendus ei olnud nii suur kui esimesel emigratsioonil, kuid siiski jätsid nad märkimisväärse jälje, asutades hulga kirjastusi ja ajakirjandusväljaandeid. Neljanda laine moodustavad need, kes sattusid Läände pärast Nõukogude Liidu lagunemist.

¹⁷Selge vihje Antikristusele.

guvad põhja poole hõimud." Nagu lugeja juba eelmisest osast teab, tähistab põhi antud juhul sedasama suunda, mis lääs.

Kirjandus

Degtjev, Makejeva 2000 = С. В. Дегтев, И. И. Makeева. Концепт слова в истории русского языка. — *Язык о языке*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Языки русской культуры

Demonologija... 1996 = *Демонология эпохи Возрождения (XVI–XVII вв.)*. Ред. и сост. М. А. Тимофеев. Москва: Издательство Российской политической энциклопедии

Examination... 1566 = *The Examination and Confession of Certain Witches at Chelmsford in the County of Essex, before the Queen Majesty's Judges, the 26th day of July Anno 1566*. London

Kudrjavski 1912 = Д. Н. Кудрявский. *Введение в языкознание*. Юрьев

Lihhatšov 1982 = Д. С. Лихачев. Литература эпохи исторических размышлений. — *Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века*. Сост. и ред. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев. Москва: Художественная литература, с. 5–20

Makejeva 2000 = И. И. Makeева. Языковые концепты в истории русского языка. — *Язык о языке*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Языки русской культуры, с. 63–156

Рамјатники... 1982 = *Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века*. Сост. и ред. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев. Москва: Художественная литература

Peretts 1900 = В. Н. Перетц. *Историко-литературные исследования и материалы*. Том 1. *Из истории русской песни*. Санкт-Петербург

Stalin 1950 = И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Относительно марксизма в языкознании. — *Правда*, 20 июня

Trubetskoi 1995 = Н. С. Трубецкой. *История. Культура. Язык*. Сост. В. М. Живов. Москва: Прогресс-Универс

Uspenski 1994 = Б. А. Успенский. *Избранные труды*. Том 2. *Язык и культура*. Москва: Гнозис

- Uspenski 1996 = Б. А. Успенский. *Избранные труды*.
Том 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*.
Москва: Языки русской культуры
- Vasmer 1971 = М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Том 3. *Муза-Сят*. Москва: Прогресс
- V d o v i t š e n k o 2000 = А. В. Вдовиченко. *Barbaros* в употреблении Иосифа Флавия. — *Colloquia classica et indoeuropeica II. Классическая филология и индо-европейское языкознание*. Под ред. Н. Н. Казанского. Санкт-Петербург: Алетейя
- Wierzbicka 1999 = А. Вежбицкая. *Angst*. — А. Вежбицкая. *Семантические универсалии и описание языков*. Москва: Языки русской культуры, с. 547–610

(Kolmanda osa lõpp)

FELIX RANDEL (JOHANSEN). (1927)

CONTENTS

The reality we create	<i>Raivo Palmaru</i>	459
Humanism and Christianity	<i>Rudolf Bultmann</i>	482
Geographical depiction of a fire on the example of Petseri	498	
.....	<i>Sander Tint, Helen Sooväli</i>	
Normal schools — an anachronism or the future of teacher education	<i>Edgar Krull</i>	524
Perfection of humans — from homunculus to cyborg	549	
.....	<i>Kurmo Konsa</i>	
Suicide's impoliteness: A selection of miniatures	<i>Carlos Vitale</i>	566
Different appearances of lacuna*	<i>Aune Ainson</i>	573
<i>Review:</i> Edzard Schaper. <i>Timukas</i> . (Eesti lugu 18.) Saksa keelest tõlkinud Katrin Kaugver. Tallinn: Eesti Päevaleht—Akadeemia, 2009.	<i>Olavi Arens</i>	603
<i>Review:</i> Mati Krõonström. <i>Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920</i> . (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.	<i>Toivo Raun</i>	611
<i>Discussion:</i> Jüri Talvet. "A travel to Turkey — via Latvia". — <i>Akadeemia</i> , 2009, No. 2, pp. 388–398.	<i>Toomas Kiho, Jüri Talvet</i>	615
.....		
Abstracts		622
Semiotics of fear and typology of Russian culture. III. Glossophobia in Russian culture	<i>Mihhail Lotman</i>	631

* Peer-reviewed article.

EUROZINE

www.eurozine.com

PE^A 2009,3
2 1194

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 50 krooni